
TANULMÁNYOK

ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT

A választói magatartás egy mögöttes pillére

Az egykori MSZMP-tagság szerepe

1. HANGSÚLYOS ÉS MELLŐZÖTT DIMENZIÓK

A politikai tagozódás hazai kutatása meglehetősen egyöntetűen tárta fel a generációs tényező és a vallásosság alapvető szerepét a pártpreferenciák alakulásában.¹ E mozzanatok közül a vallásosság számos más országban is lényeges stratifikáló tényező², az életkor ilyen jelentősége azonban eléggé egyedülálló a nemzetközi tapasztalatok szerint.³ Vitatottabb már a politikai tagozódás olyan klasszikus meghatározóinak magyarországi érvényessége, mint az anyagi és kulturális erőforrások, a hierarchikus pozíció, az osztályhelyzet.⁴

Jóval inkább háttérbe szorult viszont egy olyan tényező, amelynek jelentősége az 1994-es választások eredményeinek mögöttes összefüggéseit keresve már semmiképpen sem ignorálható: az egykori MSZMP-hez tartozás. A szóban forgó mellőzést részben módszertani megfontolások is magyarázhatják. A rendszerváltást követően az empirikus kutatások tervezőinek mérlegelniük kellett, vajon az egykori párttagság ténye a válaszolók szempontjából nem számít-e olyan kényes kérdésnek, amire sokan kitérő, esetleg leplező választ adnának, s így az adatok távol esnének a realitástól. Másfelől maga a nemzetközi szakirodalom modelljeinek átvétele is csökkenthette a szóban forgó tényező iránti fogékonyságot, hiszen a nyugati típusú fejlett demokráciákban e kérdések fel sem merülnek. Arra, hogy e tényező valójában fontos szerepet játszik a rendszerváltás utáni politikai tagozódásban is, már egy, az 1990-es választáshoz kapcsolódó panelvizsgálatunk adatai is utaltak (ahol a párttagság tényéről még az

első, 1986-os panelhullám alapján rendelkezünk adatokkal).⁵ Egy 1991-ben publikált tanulmányunkban két elemzési mozzanat is jelezte az egykori párttagság szerepét: 1. a pártok választása mögött meghúzódo politikai-ideológiai attitűdök közül a „rendszer-dimenzió” való elhelyezkedés bizonyult a legjelentősebbnek⁶ a pártpreferenciák meghatározásában, amelyet viszont a volt párttagság tényezője befolyásolt elsősorban; 2. az objektív meghatározók között pedig a második legfontosabb dimenzióként jelentkezett az „ex-integráltság” tényezőegyüttese, amelynek három, csaknem egyenlő értékű komponense közül az egykori MSZMP-hez tartozás volt az egyik.⁷ A két választás közti vizsgálataink néhány elemzése során a politikai tagozódás ideológiai tengelyeiről írt anyagunkban érintettük ismét e változó jelentőségét.⁸

A hazai irodalomból ismereteink szerint Tamás Pál egyik írása foglalkozott leghangúlyosabban a volt párttagok politikai orientációjával.⁹ Az 1994-es választások előtt egy évvel a cikk felhívta a figyelmet azokra az akkoriban született kutatási eredményekre, amelyek szerint a megkérdezetteknek továbbra is igen magas hányada (mintegy egyhatede) vallotta magát az MSZMP egykori tagjának.¹⁰ A szerző az akkori pártpreferencia-adatok alapján nem tétélezte ugyan a volt párttagok erőteljes (MSZP köré) koncentrációját. Az egykori „politikai osztály” pártkötődéseinek sokrétűségét hangsúlyozta, noha jelezte, hogy a volt MSZMP-tagok relatív többsége az MSZP támogatója.

Az 1994-es választások fejleményei mindenképpen e szempontok továbbgondolására ösztönöztek. Az MSZP nagyarányú győzelmére, akár egy évvel korábban, nem sokan számítottak, és ennek az eredménynek az okai sem egészen maguktól értetődőek. Ennek ellenére, az azóta megjelent átfogóbb tanulmánykötetekben (Parlamentari választások 1994 és Társadalmi Riport 1994) is csak alig találunk utalást az egykori MSZMP-tagság szerepére.¹¹

Az 1994-es parlamenti választással kapcsolatos vizsgálatunk adatai pedig ugyancsak ráirányítják a figyelmet e tényező jelentőségére. A választást követő utolsó panelhullám eredményei szerint a választási magatartást meghatározó objektív tényezők közt az életkori-generációs mozzanat első számú diszkrimináló szerepe mellett a második helyen sajátos jellegű ideológiai szindróma jelent meg. Ennek egyik pólusát az egykori MSZMP-hez tartozás, másik pólusát – valamivel kisebb súllyal – a vallásos identitás képezi. A szóban forgó diszkriminancia-elemzés eredményét az alábbi táblázat ismerteti, ahol a parlamentbe jutott hat parlamenti párt jellemzőit is feltüntetjük a szignifikánsnak bizonyuló függvények átlagértékei alapján.¹²

1. táblázat

Az 1994-es választásokon parlamentbe jutott pártok szavazótáborait szétválasztó dimenziók (funkciók) és a pártok szavazóinak elhelyezkedése e dimenziók alapján (diszkriminancia-elemzés adatai)

a) funkciók (sztemderdizált funkciók)

	1. funkció „életkori- generációs”	2. funkció „ideológiai- intézményi”	3. funkció „anyag- erőforrás”
Életkor	.70		
Egykori párttagság		.69	
Vallásosság		-.63	
Személyes jövedelem			.78
Iskolázottság			
Apa iskolai végzettsége			
Vezető beosztás			
Településtípus			
Nem			

b) a pártokra szavazók átlagértékei

	1. funkció	2. funkció	3. funkció
MSZP ¹³	.10	.39	-.01
SZDSZ	-.42	-.23	.14
MDF	.29	-.34	.42
FKgP	.78	-.43	-.38
Fidesz	-.92	-.22	-.43
KDNP	.46	-.57	-.04

Az egykori MSZMP-tagság tehát a második dimenzió legerősebb változójának bizonyult. (Az MSZP-re szavazás gyakorlatilag csak ezzel a dimenzióval hozható jellegzetes összefüggésbe; a másik két dimenzión a párt támogatói 1994-ben az átlaghoz közeli helyet foglaltak el.)¹⁴ További elemzések is azt támasztották alá, hogy a volt párttagság az életkori tényező után a második legfontosabb meghatározó az elmúlt választás pártpreferenciáit tekintve. Az egyes pártokra szavazást befolyásoló objektív tényezőket külön-külön vizsgálva (regresszió-elemzés segítségével), azt találjuk, hogy az egykori párttagság ténye három parlamenti párt esetében is szignifikáns befolyást gyakorol a választásra. Az MSZP választásánál egyértelműen ez a legerőteljesebb tényező, de önálló – negatív irányú – hatást tapasztalhatunk az SZDSZ és a kisgazdapárt esetében is.¹⁵ Ennél több esetben (négyyszer) egyedül az életkori mozzanat jelent meg a számottevő hatások közt – tehát az objektív változók jelentőségét tekintve itt is a diszkriminancia-elemzésnél megfigyelt rangsorral találkozunk.

Ha 1994-re vonatkozóan világos az egykori párttagság komoly szerepe a választási magatartás alakulásában, kérdés, mennyire szituáció-specifikus e jelenség érvényesülése. Az 1990-es választással kapcsolatos empirikus tapasztalatokat már említettük – az akkori elemzések is a vizsgált tényező jelentőségére utaltak. S bár a választással kapcsolatos közvetlen tények a legérdekesebbek, a választások közti,

közbülső időszakra vonatkozóan is rendelkezünk témánk szempontjából fontos adatokkal. Ezek szerint már 1991-re lényegében kialakult a pártpreferencia objektív meghatározóinak 1994-ben is érvényes mintája, az életkori-generációs tényező és utána a volt párttag-ság – illetve a vallási attitűddel párban az ideológiai dimenzió – vezető szerepével.¹⁶ Az 1993-ra vonatkozó vizsgálat is hasonló képet eredményezett.

Végül is a rendszerváltás óta eltelt időszak egészen végigvonult az egykori pártállás alapvető szerepe a választói magatartás, pártpolitikai attitűdök alakulásában. Ez a tény még hangsúlyosabban veti fel annak szükségességét, hogy magát az egykori MSZMP-tagság kiterjedését is részletesebben vizsgáljuk. A továbbiakban emellett részletesebben elemezzük a volt párttagok előfordulási arányait a politikai áramlatok alakulása szempontjából centrális helyzetű társadalmi csoportokban. Végül becsléseket végzünk e tényezőnek a személyes politikai magatartáson túlmenő, a közelebbi (családi stb.) környezetre kisugárzó hatásáról is.

2. SZŰKEBB ÉS TÁGABB HATÓSUGARAK

A politika iránt érdeklődő közönség manapság többnyire az MSZMP utolsó időszakának 800 000 fő körüli tagságára emlékszik vissza, s ezen az alapon körülbelül 10 százaléknyra – a választónépesség viszonylag kis hányadára – taksálja a volt párttagok előfordulását. Sőt úgy tűnhet, hogy a demográfiai (mortalitási) folyamatokból következően a szóban forgó arány ma már alacsonyabb is ennél.

Panelvizsgálatunk idevágó adatai azonban ettől jócskán különböznek. A volt párttagságról két ízben is kérdeztünk. Az előző elemzéseink java része az 1994-es választásokat követő, szeptemberi felvételen alapult, azonban a volt MSZMP-tagság tényéről már a panelvizsgálat korábbi, 1994. áprilisi hulláma is tartalmazott kérdést. Mindkét alkalommal az előbb említett 10 százaléknál lényegesen többen (13,9, illetve 13,3 százalék) vallották magukat egykori párttagoknak. Ez az arány lényegében egybeesik annak az 1993-as felvételnek az adataival, amelyre – mint fent utaltunk rá – Tamás Pál is hivatkozott.

A panelvizsgálat módszere azonban ezen túlmenő becsléseket is lehetővé tesz. Ilyen elemzések célszerűségére azok a (replikatív) módszertani vizsgálatok is felhívják a figyelmet, amelyek még az olyan kemény objektív adatok, mint az életkor vagy éppen az iskolai végzettség esetében is komoly megbízhatósági korlátokat, nem elhanyagolható torzításokat mutattak ki.¹⁷ Még inkább indokolt e megbízhatósági korlátokkal számot vetni az egykori MSZMP-tagság ténye esetében, amelynél a rendszerváltást követő években számottevő „social desirability” problémák merültek fel. E körülmény akkor sem hagyható figyelmen kívül, ha az egyes felvételek tulajdonképpen mind meglepően magas arányokat mutattak ki.

E további vizsgálatot arra a 676 fős mintára alapoztuk, amelynek tagjai mind áprilisban, mind szeptemberben választ adtak. (Az 1000-1000 fős mintáknak kétharmadnyi „átfedő” részéről van szó; a lemorzsolódó mintatagok helyére bekerült válaszolókat a jelen elemzés nem veszi figyelembe.) A továbbiakban még visszatérünk e minta összetételbeli jellegzetességeire; a főbb ismérveket (település, életkor, nem, iskolázottság) tekintve alapjában e szűkebb populáció is reprezentatív jellegűnek tekinthető. A vizsgált tényadatra vonatkozó eredményt a következő táblázat közli.

2. táblázat

Az egykori MSZMP-tagságra vonatkozó önbesorolás 1994 áprilisában és szeptemberében

	fő	százalék	
Mindkét alkalommal volt párttagnak mondta magát	75	11	} 17
Csak egyik alkalommal mondta magát volt párttagnak	42	6	
Nem mondta magát volt párttagnak	559	83	
	676	100	

Tehát a fentieknél is nagyobb arányban, 17 százalékban találtunk olyan válaszolókat, akik – legalább egyik alkalommal – egykori MSZMP-tagnak vallották magukat. Egy-egy felvétel alkalmával ugyanis 3-3 százaléknyi olyan válaszolót is regisztráltunk, akik a másik alkalommal nem szóltak erről a tényről. Először ennél a megbízhatósági problémánál kell megállnunk: melyik tényállást „vélelmezzük” a következtelen válaszadók részéről, a volt párttagságra vagy a pártönkívüliségre utalót. Több megfontolásból is inkább az előbbire hajlunk. Nehéz belátni, hogy 1994-ben (és még inkább 1993-ban) miért állította volna magáról valaki – akár egy alkalommal is –, hogy párttag volt, ha nem volt az. De tárgyyszerűbb bizonyítékaink is vannak: a „habozó MSZMP-tagok” attitűdjei, pártpreferenciái azokéhoz állnak közel, akik egyértelműen (mindkét alkalommal) párttagnak mondták magukat.

Bebecsülésünknel ugyanakkor némely mintatorzulást is számításba kell venni. Ezek közt elsőként a kiinduló (1000 fős) alapminta összetételéről kell szólni. Ismeretes, hogy – nemzetközi tapasztalatokkal egyező módon – bizonyos rétegek az empirikus kutatások során viszonylag nehezebben megközelíthetőek, s ennek összhatása a minták összetételének valamelyes középre-felfelé tolódását eredményezi. Témánkat illetően e tény mindenképpen releváns, mivel az egykori párttagság iskolázottsága, társadalmi státusa, települési viszonyai kedvezőbbek az átlagosnál, felvételi elérhetőségük nagyobb, így a felülbecsülés tendenciája valószínűleg rájuk is vonatkozik. Ennek mértékére csak közvetve, néhány alapismérv reprezentativitásán keresztül következ-

tethetünk. Ami az iskolázottsági összetételt illeti, kiinduló mintánkban az általános iskolát nem végzettek csekély mértékben lefelé, a diplomások ugyancsak 1-2 százalékkal felfelé reprezentáltak (15, illetve 13 százalék). Becsléseink szerint a volt párttagok ebből adódó felülreprezentáltsága az egy százalékot is alig érthette el.

Valamivel nagyobb torzulás adódhatott a panelleomorzsolódás szelektivitásából. A panel második, harmadik hullámára főként az idősebb, alacsonyabb iskolázottságú kérdezettek vállalkoztak kevésbé (az általános iskolát sem végzetteknél a fenti arány 13 százalékra csökkent). Ennél valamivel nagyobb súllyal eshet latba az a szelekciós hatás, amely a politikai érdeklődés, aktivitás szempontjából rostálta meg a kérdezetteket. Mindezek alapján számításunk szerint a (ma élő) egykori MSZMP-tagok arányát a második és harmadik panelhullám együttese alapján körülbelül egy-két százalékkal becsüljük felül. Úgy gondoljuk tehát, hogy a fenti 17 százalékhöz képest körülbelül 15 százalék lehet a reális adat.

A szóban forgó populáció nagyságáról nem ismerünk ugyan aktuális statisztikákat, de az MSZMP-tagság összetételéről a nyolcvanas évek végén készült tanulmány alapján úgy tűnik, hogy az említett 15 százalék – ami körülbelül 1,2 millió főnek felel meg – nem járhat túl messze a realitástól.¹⁸ Az 1987-es 870 000 fős taglétszám mellett ugyanis a korabeli pártstatisztikák szerint még mintegy 240 ezren voltak olyanok, akik a megelőző harminc év során MSZMP-tagok voltak, és nem halálozás, hanem egyéb okok (kilépés, törlés, kizárás) következtében kerültek ki a pártból. Ha ezek mellett még figyelembe vesszük az MSZMP utolsó két évében belépett párttagokat, másfelől az azóta történt halálozásokat, a szóban forgó adat így számítva is 1,1 és 1,2 millió közé tehető.

A fenti tanulmány adalékul szolgál ahhoz is, hogy kikből tevődhetnek össze a fent leírt „habozók”. Vizsgálatunk szerint utóbbiak közt idős, alacsony iskolázottságú válaszolók fordulnak elő legnagyobb arányban; ezzel egybecseng az a pártstatisztikai kimutatás, amely szerint az egykori MSZMP-ből (törlés stb. következtében) távoztak közt is a nyugdíjasok, alacsony iskolázottságúak hányada volt a legnagyobb. Nem véletlen, hogy ez utóbbi, korábban távozott párttagok között merül fel leginkább az egykori párttagság tényének többféle értelmezhetősége.

Ha az alsóbb társadalmi szinteken bizonytalanságot észleltünk, a magasabb szinteken még némi „rejtőzködés” is valószínűsíthető az adatok alapján. A nyolcvanas évek nagyobb szabású adatfelvételei körülbelül a diplomások egyharmadára tették a párttagok arányát.¹⁹ A jelen 676 fős mintán belül – amely egyébként kismértékben felülreprezentálja az egykori párttagokat – a diplomásoknak azonban csak 26 százaléka jelezte valamikori MSZMP-tagságát. Ez az alacsonyabb érték feltehetően csak részben magyarázható az elmúlt évtized során történt demográfiai kicserélődéssel. Bár közvetlen adatunk nincs erre, a szóban forgó „amnézia” a társadalmi hierarchia olyan magasabb

posztjain valószínűsíthető leginkább, ahol a „politikai biográfiának” a szakmai-hivatali pályafutásban az átlagnál nagyobb a szerepe.

Fel kell tenni tehát a kérdést, hogyan becsülhető az egykori MSZMP-tagok aránya a választási magatartás szempontjából releváns, s kiváltképp a politikailag aktív, mintaadó csoportok körében. Azok között, akik az 1994-es választás legalább egyik fordulójában leadták voksukat, 19, akik pedig mindkétszer szavaztak, azok közt már 21 százalék a volt párttagok aránya. S a szavazónépességben belül is érdemes közelebbről szemügyre venni a politikailag centrális helyzetű csoportokon belüli arányokat.

Az iskolázottság szerinti megoszlásokra már utaltunk. A '94-es szavazókat tekintve a legalább középiskolát végzettek közt 24, a diplomások közt 28 százalék a volt párttagok aránya. A városi lakosság összességében 21 százalék ez az érték. Lényeges a demográfiai tényezők szerepe is. A politikailag aktívabb férfi népességben belül 25, a derékhatad képező 40-60 éves korosztályban 21 százalék az egykori MSZMP-tagok aránya. Ha a fenti tényezőket együttesen tekintjük, és például a középkorú városi férfiak közt vizsgáljuk, már egyharmadra nő a szóban forgó adat. És különösen magas, 40 százalékos a volt párttagok előfordulása a most (vagy nyugdíjasok esetében korábban) vezető beosztásúak közt (ha a felső és az alsó szintű vezetők közül csak az előbbieket tekintjük, az 50 százalékot is eléri).

A fenti adatokból persze ismét le kell számítani azt a néhány százalékos többletet, amely az említett lemorzsolódásból, a minta bizonyos torzulásából származott. A nagyságrendet illetően azonban nem lehet nagy a tévedés. Más vizsgálatból is vannak hasonló adalékaink. A véleményirányító csoportokról közvetlenebb adatokkal is rendelkezünk a nyolcvanas évek második feléből való, már említett panelvizsgálatunk egy 1991-es leágazásaként végzett vizsgálatunkból. E felvétel során a mintának azokat a személyeit kerestük fel újra, akik a véleményirányítók különböző (makro- és mikroszintű) típusait reprezentálták.²⁰ Nos, ebben a körben (még az 1986-adatok alapján) is elérte az egyharmadot az egykori MSZMP-tagok előfordulása.

Mivel a választási magatartás szociológiája számos esetben utalt a családi kontextus meghatározó szerepére, indokolt a vizsgálódást tovább vinni ebbe az irányba. Már a nemek szerinti megoszlás fent közölt adatai is azt sugallhatják, hogy a családot tekintve megfigyelési egységnek még magasabb arányszámokat regisztrálhatunk, mint az egyéni szintű adatok esetében. Igaz, ilyen téren csak a házastársakról rendelkezünk közvetlen adatokkal, azonban minden bizonnyal ez az a viszonylat, amely a családon belül leginkább befolyásolja a politikai magatartást.

Az 1994-es panelvizsgálat szeptemberi hullámában tehát a házastársak egykori MSZMP-tagságáról is kaptunk adatokat. Hogy ezek az adatok nem sokkal megbízhatatlanabbak, mint a válaszolók saját személyére vonatkozóak, az ide vonatkozó alapmegoszlás jelzi. E szerint a házasság megkérdezettek közt 17 százalék számolt be egykori párttagságáról, míg csaknem ugyanekkora hányad, 15 százalék jelez-

te, hogy házastársa MSZMP-tag volt. A kétféle adat összesítése alapján megállapítható a családokon (legalábbis a férj-feleség viszonylaton) belüli egykori párttagság kiterjedtsége. Mivel a házastársak egykori MSZMP-tagsága közt csak részleges az átfedés, a (fenti módon értelmezett) családokra vonatkozóan a kérdéses adat lényegesen magasabb, mint az egyéneknél: 29 százalék, és abban a választási szempontból relevánsabb körben, ahol a megkérdezett leadta a voksát a májusi választáson, 33 százalék. A középkorú (40 és 60 év közti) városi megkérdezettek esetében az utóbbi adat már 41 százalékra szökik fel. És érdekesek a diplomás családokra vonatkozó eredmények is: ahol a házastársaknak legalább egyike főiskolát vagy egyetemet végzett, a családon belül a szóban forgó érték megközelíti az ötven százalékot (48%). Ugyanez az adat a 40 éven felüli megkérdezettek körében már 61 százalék.

Ha a családot tágabban értelmeznénk, és nemcsak a házastársat, hanem a közvetlen le- és felmenőket (kapcsolathálózati terminussal: a rokon szálak közül az „erős kötéseket”) is beleérténénk, természetesen még magasabb arányokat kapnánk. Ha például a 40 év alatti korosztályt nézzük, az egykori párttagság személyes előfordulása lényegesen alacsonyabb, mint az idősebbek közt (a 24 évnél fiatalabb évjáratokban pedig már eleve lehetetlen). Ezzel együtt, ebben a korosztályban is óhatatlanul sokan vannak, akiknek a szülei MSZMP-tagok voltak (lévén a 40 éven felüli korosztályok tagjai). Másfelől az idősebb (mondjuk a 60 év feletti) korosztályon belül is szükségképpen magasabb az ily módon érintett személyek hányada, mint az a személyes (vagy akár a szűkebb családi) adatokból következnek, hiszen sok idős ember van, akik maguk nem voltak MSZMP-tagok, de valamelyik gyerekük igen. Vizsgálatunkból a házastársakon túlmenő adatokkal nem rendelkezünk, ezért csak igen hozzávetőleges becslést tehetünk. Úgy gondoljuk, nem járhatunk messze a tényleges helyzet-től, ha a családok mintegy felénél tételezünk fel ilyen alapon az egykori MSZMP-hez kapcsolódó szálakat.

3. KÖTÖDÉSEK ÉS PÁRTPREFERENCIÁK

A fentiekben abból a feltevésből indultunk ki, hogy az egyének politikai magatartása nem független családtagjaik pártállásától, illetve ennek múltbeli komponenseitől. Vizsgálatunk e tekintetben is a házastársi viszonylatra vonatkozóan szolgál adalékokkal. A házastárs egykori párttagságára is kiterjedő elemzéseink azt bizonyították, hogy nemcsak a személyes (volt) MSZMP-tagság, hanem a házastárs valamikori párttagsága is számottevően hatott arra, hogy valaki az 1994 májusi választáson a pártlistán az MSZP-re vagy más pártra voksolt. A következőkben annak a regresszió-elemzésnek az eredményeit mutatjuk be, amely függő változóként a voksolás mikéntjét, független változóként a saját, illetve a házastárs egykori MSZMP-tagságát, valamint az általánosan alkalmazott objektív ismérveket vonta be.

3. táblázat

Az MSZP-re szavazást meghatározó tényezők az 1994-es pártlistás szavazatok alapján (regresszió-elemzés)²¹

	béta- együttható	T-érték	szignifikancia- szint ²²
Egykori MSZMP-tagság	.18	4.119	.0000
A házastárs egykori MSZMP-tagsága	.16	3.678	.0003
Vallásosság	-.14	3.233	.0013
Iskolázottság	-.13	-2.972	.0031
R2 = 11%			

A részletesebb elemzések közelebről is megvilágítják azt az első látásra talán meglepő ténytet, hogy a házastárs valamikori pártállása csaknem olyan erős meghatározó, mint a személyes MSZMP-tagság. A nemek szerint külön-külön végzett regresszió-analízisből kiderül, hogy a férfiak esetében a saját, a nők esetében a házastárs egykori MSZMP-tagsága a fő tényező, ami a családon belüli sajátos véleményirányítói szerepekre utal. Jelen téma szempontjából ugyanakkor érdemes az egykori MSZMP-tagoknak a férfiak közti lényegesen magasabb arányára emlékeztetni; viszonylag sok tehát az olyan házastárs (a volt MSZMP-tagok felesége), akiknek politikai magatartására a családon belüli egykori pártkötődés érzékelhetően kisugárzik.²³

Az eddigiekben zárójelbe tettük, hogy a valamikori MSZMP-tagság választói magatartást befolyásoló szerepe valójában mekkora szavazói kört érint. Az összefüggés kétségtelen, kérdés azonban, hogy az egykori MSZMP-tagok zömükben az MSZP-re szavaztak-e, s az is válaszra vár, hogy mekkora az a többlet, amellyel a házastársak korábbi párttagsága az MSZP-re adott szavazatokat növelte. A következőkben azokat az alapadatokat mutatjuk be, amelyekből kiderül az MSZP-re szavazók aránya az egykori MSZMP-tagok és házastársaik körében, továbbá azok körén belül, ahol a (szűkebb) családban nem fordul elő egykori párttag. A voksolást illetően az 1994-es választás első fordulójának pártlistás szavazatait vesszük figyelembe. Az említett összefüggésekre tekintettel a férfiakra és a nőkre vonatkozó adatokat külön-külön is közöljük.

4. táblázat

Az 1994-es választás első fordulójában a pártlistán az MSZP-re szavazók aránya az egykori MSZMP-tagság szerint a teljes népességen belül, valamint a férfiak és a nők között²⁴ (százalékos előfordulás)

	a teljes népességen belül	a férfiak között	a nők
Ha saját maga és házastársa is párttag volt	73	81	63
Ha sajátmaga volt párttag	54	57	..*
Ha házastársa volt párttag	49	-	54
Ha egyikük se volt párttag	26	25	28

* A mintabeli elemszám a jelzett két csoport esetében 15 fő alatt marad.

A fenti táblázatból leolvasható, hogy ahol a családban mind a két házastárs párttag volt, szinte kivételes, ha nem szavaztak az MSZP-re a májusi választások alkalmával. Akik (csak) saját maguk voltak MSZMP-tagok, többségükben szintén az MSZP-re adták le voksukat. Persze itt is számításba kell venni azt a korábban említett tényt, hogy az utólagos adatközlés „vonatszerelvény-effektusa” néhány százalékkal felfelé torzította a győztes párt említését – de ez sem teszi kétségessé az alaptendenciát. Különösen a nők esetében világosan érzékeltetik az adatok a házastársak egykori MSZMP-tagságának szerepét is a pártpreferencia alakulásában, hiszen az MSZP-re ebben a körben is 15-20 százalékkal szavaztak többen, mint ahol a szűkebb családban nem volt egykori párttag. (Ami az utóbbi típust illeti, ismét utalni kell arra, hogy a szülők, gyerekek, testvérek esetleges valamikori párttagságát nem vehettük figyelembe.)

Az egykori MSZMP-tagság nemcsak a választói magatartás közvetlen tényében, az MSZP-re szavazás gyakoriságában mutatkozik meg, de az MSZP-szavazók körén belül a kötődés eltérő intenzitásában is. A szeptemberi vizsgálatból négy mutató is alkalmas volt ennek mérésére. A pártlistán az MSZP-re szavazók csoportjában azt vizsgáltuk, van-e különbség az egykori MSZMP-tagok és a pártonkívüliek közt abban, hogy 1. a májusi választás első és második fordulójában három lehetséges szavazat közül hányszor szavaztak az MSZP-re; 2. hogyan értékelték az MSZP-t a kormányzóképeség tekintetében²⁵; 3. az MSZP választási győzelmének lehetséges magyarázatai közül mennyire fogadták el a pozitív és 4. mennyire utasították el a negatív motívumokat.²⁶

Az erre vonatkozó elemzések eredményei egybecsengenek: az MSZP-re szavazók körén belül a volt MSZMP-tagok mind a négy esetben pozitívabban ítélték meg az MSZP-t, mint a volt pártonkívüliek: négyből három esetben volt ez az összefüggés (magas szinten) szignifikáns.²⁷ Az MSZP-hez szorosabban kötődő, „stabil magot” képező szavazói bázison belül tehát viszonylag nagy az egykori párttagok aránya.

Az eddigiekben ezeknek az összefüggéseknek csupán a tényét rögzítettük, a tanulmány végéhez közeledve azonban nem kerülhető meg a kérdés, vajon hogyan magyarázható az egykori MSZMP-tagok – az 1994-es választásokon szavazatok tömegében is kifejeződő – határozott orientációja az MSZP-hez. Melyek azok a speciális indítékok, amelyek – az olyan általánosabb motívumokon túl mint a szociális biztonsággal vagy a kormányzati praxissal kapcsolatos várakozások, megjelentek a volt párttagok beállítódásaiban.

Mivel a mélyebb személyes motívumok feltárása nem tartozott kutatásunk kifejezett feladatai közé (az ilyen indítékok vizsgálata – már csak a racionalizációk, önszépítések és a nem tudatos viselkedésmódok természete miatt is – a kérdőíves társadalomkutatás legnehezebb területei közé tartozik), itt csak részben támaszkodhatunk közvetlen empirikus adatokra, és sok tekintetben hipotetikus jelleggel kell fogalmaznunk. Először azokra a politikai szocializációs tényezőkre (indíttatás, világnézet stb.) kell utalni, amelyek a volt párttagok számottevő részét szinte természetes módon orientálták a baloldali pártok irányába. S mivel ezek közül sem a Munkáspárt, sem az MSZDP nem bizonyult „szalonképesnek” vagy esélyes alternatívának, a rendszerváltást követő években nem is igen adódhatott más választásuk, mint az MSZP. Az a kevés empirikus adat is, amire e kérdésben támaszkodni tudunk, nagyrészt ebbe az irányba mutat. Mind a motívumokra vonatkozó zárt, mind a nyitott kérdésekben ezen a téren mutatkoztak szignifikáns összefüggések az egykori MSZMP-tagsággal. A volt párttagok az MSZP-re szavazásukat másoknál inkább magyarázták politikai, világnézeti okokkal, illetve a személyes múlt, indíttatás szerepével, s nagyobb jelentőséget tulajdonítottak az MSZP választási győzelmében annak is, hogy „ma is sok a baloldali gondolkodású ember Magyarországon”.

Az értékvonatkozásoktól az érdekmozzanatok felé haladva, minden bizonnyal sokat nyomott latban az a tény, hogy az egykori párttagok, vezetők közül nem kevesen vesztek rangjukból, társadalmi státusukból a rendszerváltást követően. A tapasztalatok szerint – noha egy részük a hatalomra került pártokhoz igazodással kísérelt meg felszínén maradni – legtöbbjük az MSZP győzelmétől várt fordulatot pozíciójában. De sokan érezhették magukat egzisztenciálisan is fenyegetve – részben egyes szélsőjobboldali megnyilvánulások, részben az 1994-es választások előtt felerősödött „számonkérési spirál” következtében. Valószínűleg ebben a keretben értelmezhető az a további vizsgálati adalék, hogy az MSZP győzelmének lehetséges magyarázatai közül a volt párttagok tulajdonítottak nagyobb jelentőséget annak, hogy „az emberek már megbékélést akartak a múlttal kapcsolatban”. Végül bizonyára számottevő a korábról fennmaradt kapcsolathálózati szálaknak, helyi és más intézményes nexusoknak és az informális mozgósítás ezeken alapuló csatornáinak is a szerepe. Utóbbiak hatékonysága már az 1991-1993-as évek időközi választásain megmutatkozott az MSZP ismételt sikerében.

Tanulmányunkban az MSZP 1994-es választási győzelmének csak egyetlen, bár megítélésünk szerint korántsem elhanyagolható mozzanatát emeltük ki. Mint ahogy az egykori MSZMP-tagok választási motívumairól is csak óvatosan szólhattunk, nem maguktól értetődőb-
bek azok az indítékok sem, amelyek a volt pártonkívüliektől származó nem MSZP-voksok mögött húzódhattak meg. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé annak behatóbb vizsgálatát sem, hogy vajon a feltárt összefüggések tartósak-e vagy szituatívak; mennyiben várható hosszabb távú érvényesülésük és mennyiben erodálódásuk. E kérdésekre az elkövetkező évek adhatják meg a választ.

JEGYZETEK

- ¹ E tényezők hangsúlyos szerepéről lásd többek közt Gázsó 1994; Stumpf 1994; Tóka 1994.
- ² Lásd erről Lijphart 1984.
- ³ Stumpf 1994 kiemelten szól e generációs jellegzetességről.
- ⁴ Kolosi–Szelényi et al. 1991; Gázsó–Gázsó 1993; Bruszt–Simon 1994 ugyanakkor a választási magatartás különböző vetületeiről szólva komoly szerepet tulajdonít a réteghelyzetnek.
- ⁵ Lásd a „Pártpolitikai mélyrétegek” című tanulmányunknak (1991) az 1. részében leírtakat.
- ⁶ Az elemzés során összemért dimenziók a következők voltak: „rendszer”, „piacgazdaság, polgárosodás”, „szociális prioritás”, „a nemzeti szempontok hangsúlya”.
- ⁷ Az utóbbi esetben diszkriminancia-elemzés eredményéről van szó.
- ⁸ Lásd erről Angelusz–Tardos 1994/a.
- ⁹ Lásd Tamás P. 1994.
- ¹⁰ A Szonda-Ipsos 1993 tavaszi felvételének eredményei szolgáltak alapul, ezekre saját kutatásaink alapján a továbbiakban mi is hivatkozunk.
- ¹¹ Ilyen utalás tartalmaz Tóka 1994. Emellett meg kell említeni Bruszt–Simon ennél korábbi tanulmányát (1994), amely az 1994 előtti pártpreferencia-adatok alapján jelezte az egykori MSZMP-tagok bizonyos leválását az MSZP-ről az 1990-as választáshoz képest.
- ¹² A szóban forgó harmadik panelhullám adatai – amelyből az 1994 májusi szavazásra vonatkozó retrospektív adatok származnak –, 1994 szeptemberéből valók. A vizsgálat a lemorzsolódott paneltagokat – gyakorlatilag reprezentatív jelleggel – 1000 főre egészítette ki (a későbbiekben még foglalkozunk vele, hogy a panellemorzsolódás és a szokásos mintavételi torzulás milyen mértékben és jelleggel befolyásolta a reprezentativitást).
A szeptemberi retrospektív adatokban kétségtelenül tükröződnek olyan „bandwagon”-hatások, amilyenek az 1990-es választások után is kimutathatóak voltak. Bár a kérdőív külön-külön érdeklődött az első forduló listás és egyéni és a második forduló egyéni szavazásairól, a visszemlékezésekben az első forduló listás szavazásai némileg már igazodtak a második forduló végeredményhez. Az MSZP-szavazatok felülbecslése mellett a parlamentbe nem jutott pártokra adott szavazatok alulbecslése a legszembetűnőbb torzulás. A pártlistás szavazatok vizsgálati arányai (melyeken a fenti elemzés is alapul): MSZP 41, SZDSZ 22, MDF 9,

FKgP 8, Fidesz 8, KDNP 5, Munkáspárt 2, Köztársaság Párt 2, MIÉP 1, MSZDP 0, NDSZ 0, VP 0.

- ¹³ A diszkriminancia-elemzés az egyes pártok szavazóit a következő pontossággal sorolta be helyesen: MSZP 28 százalék, SZDSZ 22, MDF 30, FKGP 55, Fidesz 63, KDNP 46 százalék (a véletlenszerű besorolás az egyes pártoknál csupán 17 százalékos „találatot” eredményezne).
- ¹⁴ E helyen nem mehetünk annak részleteibe, hogy az erőforrás-dimenzió elfoglalt átlagos hely mögött az MSZP esetében valójában komolyabb szóródás rejlik. Gazsó (1994) foglalkozik vele, hogy az MSZP 1994-ben szavazói többségét az egyik pólusról a vezető állásúak köréből, másik pólusról a fizikai dolgozók táborából szerezte. Valószínűleg ez a kettősség is közrejátszik abban, hogy az erőforrás-dimenzió 1994-ben lényegesen halványabb, mint 1990-ben, amikor az első számú választóvonalat képezte.
- ¹⁵ A pártokra külön-külön elvégzett regresszió-analízis alapján az egykori MSZMP-tagság tényezője az MSZP esetében 0.23 ($p < 0.000$), az SZDSZ-nél -0.14 ($p < 0.000$), a kisgazdapártnál -0.10 ($p = 0.01$) béta-együtthatóval jelent meg az önálló magyarázók közt. (Kontrollváltozók: iskolázottság, nem, életkor, településtípus, vallás, kereset, családi összjövedelem.)
- ¹⁶ Erre vonatkozóan is diszkriminancia-analízist végeztünk. Hasonlóan az 1994-eshez, itt is az életkori tényező dominálta az első dimenziót, a másodikat pedig a volt MSZMP-tagság és a másik póluson kisebb súllyal a vallásosság.
- ¹⁷ Az adatfelvételi megbízhatóság problémáiról lásd Marton 1990; Léderer 1993.
- ¹⁸ Lásd erről Zsíros 1989.
- ¹⁹ A nyolcvanas évek eleje nagyméretű társadalmi rétegződés felvételének adatai alapján kb. 30 százalékra becsülhető ez az arány (ezekről az adatokról lásd Kolesi-Bokor 1985). A nyolcvanas évek második felében egy 3000 fős TÁRKI alampintán készített felvételünk egyharmadnál kevesebb magasabbra, 35 százalékra jelezte a diplomások közt a párttagok előfordulását.
- ²⁰ E típusokról lásd Angelusz-Tardos 1994b.
- ²¹ A szóban forgó elemzést a teljesebb (1000 fős) mintát tartalmazó szeptemberi felvétel alapján végeztük. Ellenőrzésképpen azonban elkészítettük ugyanezt a regresszió-analízist a két panelhullámot átfogó 676 fős minta adatain is. Az elemzés megerősítette a fenti eredményt: itt is a saját, illetve a házastárs egykori MSZMP-tagsága szerepelt az első két helyen az MSZP-re szavazást meghatározó tényezők sorában.
- ²² A nem szignifikáns változók közt a következő tényezők szerepeltek az elemzésben: nem, életkor, településtípus, személyes jövedelem, családi jövedelem, apa iskolázottsága.
- ²³ Az előzőekben már jeleztük, hogy az egykori párttagság negatív előjellel az SZDSZ-re és az FKGP-re szavazást befolyásolta. Csak mint érdekesség jegyezzük itt meg, hogy a házastárs egykori párttagsága viszont az MDF esetében jelent meg – a regresszió-elemzések tanúsága szerint – negatív előjellel.
- ²⁴ A szóban forgó elemzés – a nem-szavazókat is beleértve – a teljes népességre vonatkozik.
- ²⁵ Ennél a mutatónál azt a kérdéssorozatot vettük alapul, amely hét szempont szerint értékeltette a parlamenti pártok kormányzóképeségét.
- ²⁶ E két utóbbi mutató annak a kérdéssorozatnak a faktoranalízisére épül, amely tízenkét lehetséges ok alapján vizsgálta az MSZP választási győzelmének szubjektív magyarázatait (a két rotált faktor közül az első a pozitív, a második a negatív motívumokat tömörítette).
- ²⁷ A regresszió-elemzés szerint a volt MSZMP-tagság önálló szerepe mind a kormányképeségre és az MSZP győzelmének pozitív ($p < 0.00$), mind – negatív előjellel – az utóbbi kérdéssorozat negatív motívumaira vonatkozóan ($p = .01$) szignifikáns az MSZP-re szavazók csoportján belül.

HIVATKOZÁSOK

- Angelusz R.–Tardos R. 1991. Pártpolitikai mélyrétegek – a parlamenti pártok szavozótáborának profiljához. In: *Magyarország politikai évkönyve 1991*. Budapest: Ökonómia Alapítvány-Economix RT
- 1994a. Paletta fekete-fehérben. *Politikatudományi Szemle* (3)3.
- 1994b. Véleményirányítók a sajtóról. *Jel-Kép* (1)1.
- Bruszt L.–Simon J. 1994. Az Antall-korszak után, a választások előtt. In: Kurtán S.–Sándor P.–Vass L. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1994*. Budapest: Demokrácia Kutatások Alapítvány
- Gazsó F.–Gazsó T. 1993. Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon. *Politikatudományi Szemle* (2)4.
- Kolosi T.–Bokor Á. 1985. A párttagság és a társadalmi rétegződés. In: *Társadalmi struktúra, életmód, tudat*. Bulletin XIII. Budapest: TTI
- Kolosi T.–Szelényi I.–Szelényi Sz.gWestern B. 1991. Politikai mezők a posztkommunista átmenet időszakában. *Szociológiai Szemle* (1)1.
- Léderer P. 1993. Az a kétes megbízhatóság. *Replika*, 13-14.
- Lijphart, A. 1984. *Democracies*. New Haven: Yale University Press
- Marton Á. 1990. *Reprezentatív felvételek megbízhatósága*. Budapest: KSH
- Stumpf I. 1994. Választói magatartás a generációs és vallási törésvonalak mentén. In: Balogh I. (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest: MTA PTI
- Tamás P. 1994. A régi és új középosztály politizál. In: Gábor L.–Levendel Á.–Stumpf I. (szerk.) *Parlamenti választások 1994*. Budapest: Osiris-Századvég
- Tóka G. 1994. Pártok és választóik. In: Andorka R.–Kolosi T.–Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1994*. Budapest: TÁRKI
- Zsíros M. 1989. *Az MSZMP tagságának összetétele 1977-1987 között*. Kézirat Budapest: TTI

BÖRÖCZ JÓZSEF

Színlelt nagy átalakulás?

Informális kiút az államszocializmusból*

Régióink országaiban a második világháborút követő négy és fél évtized során társadalmi kísérlet zajlott, melynek keretében az állami hatalom - először nyílt, majd egyre burkoltabb erőszak útján - biztosította az úgynevezett szocialista tulajdon kialakulását és fennmaradását. E tulajdonforma és a hozzá kapcsolódó társadalmi-politikai rendszer katonai hódítás útján jött létre, fenntartása pedig két külső tényezőtől függött: politikai-stratégiai eleme az államszocialista birodalmi központhoz, gazdasági összetevője pedig a világ gazdaság kulcsszereplőjéhez kapcsolta régióink társadalmait.¹ A jelenlegi átalakulás nagyrészt külső tényezők hatására indult meg: az államszocialista birodalmi központ rendelkezésére álló erőforrások elapadtak, összeomlott a birodalom, a nyugat-európai integráció pedig érzékelhetően fejlődésnek indult. Ebből a szempontból az egyes kelet-kö-

*A tanulmány alapjául szolgáló kutatást többek közt a Woodrow Wilson Center for Scholars kelet-európai programja által nyújtott ösztöndíj támogatta. A magyar változat részben a „Tulajdonátalakulás és privatizáció-ideológiák” című vizsgálat keretében készült, melyet az Országos Tudományos Kutatási Alap T 6739. számon finanszírozott. Az itt közölt szöveg az *Archives Européennes de Sociologie* című folyóiratban (XXXIV, 1993. május, 81-107. old.) *Simulating the East European Transformation: Property Change under Prolonged Informality* címen megjelent tanulmány Farkas Katalin fordítása alapján, részben Ruzsa Agnes közreműködésével, alaposan átdolgozott változata. A szöveget a folyóiratot kiadó Cambridge University Press szíves engedélyével közöljük. Korábbi változatai elhangzottak a Junior Scholar's Training Seminar of the East European Program of the Woodrow Wilson Center for Scholars elnevezésű rendezvényen (Wye Plantation, 1991. augusztus 15-18.), az American Association for the Advancement of Slavic Studies éves konferenciáján (Miami, 1991. november 22-26.) és számos egyéb szemináriumon. A szerző ezúton mond köszönetet Irvine-i aspiránsainak, különösen Caleb Southworth-nak, továbbá Bodnár Juditnak, Laky Teréznek, Róna-Tas Ákosnak, Sík Endrének, Sükösd Miklósnak és Katherine Verderynek a különféle korábbi változatokhoz - nemkülönben a *Politikatudományi Szemle* anonim recenziójának az utolsó előtti verzióhoz - fűzött kritikái megjegyzéseikért és tanácsaikért.

zép-európai társadalmak belső átalakulása olyan alkalmazkodási reflexként értelmezhető, amelyet az államközi rendszer nagyhatalmi logikájának gyökeres átszerveződése váltott ki. A kiindulópont tehát az államszocializmus mint rendszerelv felszámolódása, ami az államszocialista külső függésrendszer összeomlására vezethető vissza. Az átalakulás irányára, társadalommorfológiai sajátosságaira nézve azonban e tény önmagában vajmi kevés támpontot ad.²

E tanulmányban azt vizsgálom, miként megy végbe az elfordulás az államszocializmustól a tulajdonviszonyok területén. Először áttekintem az állami túlsúly eltávolításának intézményi alternatíváit bármelyik, az indulás pillanatában államszocialista gazdaságban – vagyis az elemzés kedvéért úgy téve, mintha csak az államszocializmus generikus modelljéből következő intézményi összefüggések léteznének –, majd arra teszek kísérletet, hogy a tulajdonátalakulás első két és fél évének magyarországi tapasztalatait e fogalomrendszer segítségével elemezzem.³ Végül megkockáztatok néhány feltevést az államszocializmusból való informális kiút várható társadalomalaktani következményeiről.

AZ ÁLLAMSZOCIALISTA „MODELL”

Az államszocialista tulajdoni rendszer sztálinista változatának elvont „modellje” három fő elem keverékeként írható le. A termelőeszközök túlnyomó hányada *állami tulajdonban* van, és az állami vagyont a tőketulajdonosi osztály kollektív funkcióinak szimulációjára szakosodott *bürokrácia* kezeli a termelés és elosztás nagy, formális szervezeteken keresztül történő *központosításával*. Intézményszociológiai értelemben annyiban beszélhetünk az államszocialista tulajdoni szerkezet megváltozásáról, amennyiben változás áll be a három elem vonatkozásában. Átalakulásuk mind elméletileg, mind a gyakorlatban kétségkívül szorosan összefügg, egymásba olvasztásuk azonban súlyos elemzési hiba.

Az állam extrém túlsúlyával jellemzett tulajdoni rendszerre, s az ezzel együtt járó központosított és bürokratizált gazdaságirányítási modellre való áttérés – az úgynevezett szocialista átalakulás – kétségkívül szakítást jelentett a múlttal abban a tekintetben, hogy felszámolta a tőketulajdonosi osztályt mint „társadalmi tényt”. Ebből azonban a legkevésbé sem következik, hogy az államszocializmus a tőke-munka viszonyt is megsemmisítette volna. Épp ellenkezőleg: a tőke-munka viszony azelőtt példátlan mértékű, következetes, széles körű elterjedése az államszocialistává lett korábbi agrártársadalmakban éppen az úgynevezett szocialista iparosítással hozható összefüggésbe.

A negyvenes-ötvenes évek fordulóján lezajlott államszocialista tulajdonátalakulás a tulajdonosi polgárság és a tőkepiacok „eltörlését” az „egy ország – egy vállalat” modell bevezetésével oldotta meg. Az államszocialista tulajdonformában az állami hatalom lépett a koráb-

ban törvényesen védett magántulajdonosok helyébe.⁴ Az államszocialista tulajdon - gyakorló tőkések híján - így a kapitalizmusnak az a különös válfaja, amely megszünteti, illetve igen jelentős mértékben korlátozza a magántulajdont mint az értéktöbblet-elsajátítás társadalmi intézményét, miközben megőrzi, sőt, széles társadalmi rétegek életviszonyaira első ízben terjeszti ki a tőke-munka viszonyt, mind elvont politikai-gazdaságtani értelemben, mind pedig konkrét, a jövedelemszerzés kényszerén keresztül érvényesülő alávetettségi viszonyként. Pavel Câmpeanu a munkaerő nézőpontjából ad pontos formulát az államszocialista tulajdonlás fő intézményszociológiai paradoxonára: a sztálinizmus alatt „a munkaerő eladásának szükségessege megvásárlásának tilalmával párosul”.⁵

A termelőeszközök állami elkobzása és bürokratikus központosítása a tőketulajdonlás olyan formáját hozta létre, ahol a vállalkozások irányítása és az értéktöbblet elsajátítása elvileg kizárólag az állam intézményi keretein belül mehet végbe. Más szóval, az államszocializmus jószerével eltörölte a jogi értelemben vett tulajdonlás, a menedzsment és a profitelsajátítás intézményeinek elkülönültségét, amely a kapitalizmus centrumországokbeli változataiban általában viszonylag jól érzékelhető⁶ - bár még a centrumon belül is kétségkívül különbségek figyelhetők meg e tekintetben például a szociáldemokrata-jóléti, a korporatív-jóléti és a liberális „államvisszafogó” modellek különféle változatai között. A periféria felé haladva - mind az államszocialista, mind pedig a jóléti-kapitalista megoldásoktól különböző formában és okoknál fogva - ismét csak jelentős változatosságot tapasztalunk e téren.

Az állam tulajdonosi és menedzseri szerepéből (mint államszocialista sajátosságából) származó szempontokat valamilyen módon össze kellett hangolni az állam általánosabb (vagyis a nem szocialista államok esetében is meglévő) gazdaságpolitikai szerepével, így a bérszabályozástól a munkavédelmi előírások rendszerén és az egészségügyi ellátás megszervezésén keresztül az ingyenes és kötelező közoktatásig terjedő szabványosító, szabályozó és szubvencionáló állami feladatok egész sorával. Az összhang - a prekapitalista elemek tömegét hordozó szovjet mintát követve - az államszocialista gazdaság tulajdoni szervezetének az állam hierarchikus hatalmi szerkezetébe olvasztásával valósult meg, ami békeidőben szokatlanul magas szinten stabilizálta a gazdasági magatartás befolyásolására fordított erőszak szintjét Kelet-Közép-Európában.

Magyarországon a hatvanas évek végének „új gazdasági mechanizmusa” nagyban növelte a vállalatvezetőségek függetlenségét és a bürokratikusan uralt tulajdonosi államszocializmusból egyfajta menedzseri államszocializmus irányába mozdította el a magyar gazdaságot.

Gazdaságszociológiai értelemben tehát az irányítás bürokratikuságának csökkentésével és az állami tulajdon makroszerkezetének decentralizálásával az 1968-as reformok jelentős tulajdonátalakulást eredményeztek - a jogi értelemben vett állami tulajdonlás fennmara-

dása mellett. Így fontos történelemformáló szerepet játszottak, hiszen felkészítették a gazdaság formális és informális intézményrendszerét, valamint a gazdasági szereplők jelentős hányadát az államszocializmus egy generációval később bekövetkezett összeomlására. E tanulmány az államszocialista gazdaság magyar változatának 1989 utáni átalakulását tárgyalja. Mielőtt azonban rátérnénk a konkrétumokra, meg kell vizsgálnunk az államszocialista tulajdoni rendszer felszámolásának néhány általános kérdését.

ALTERNATÍVÁK AZ ÁLLAMI FOGYÓKÚRÁRA

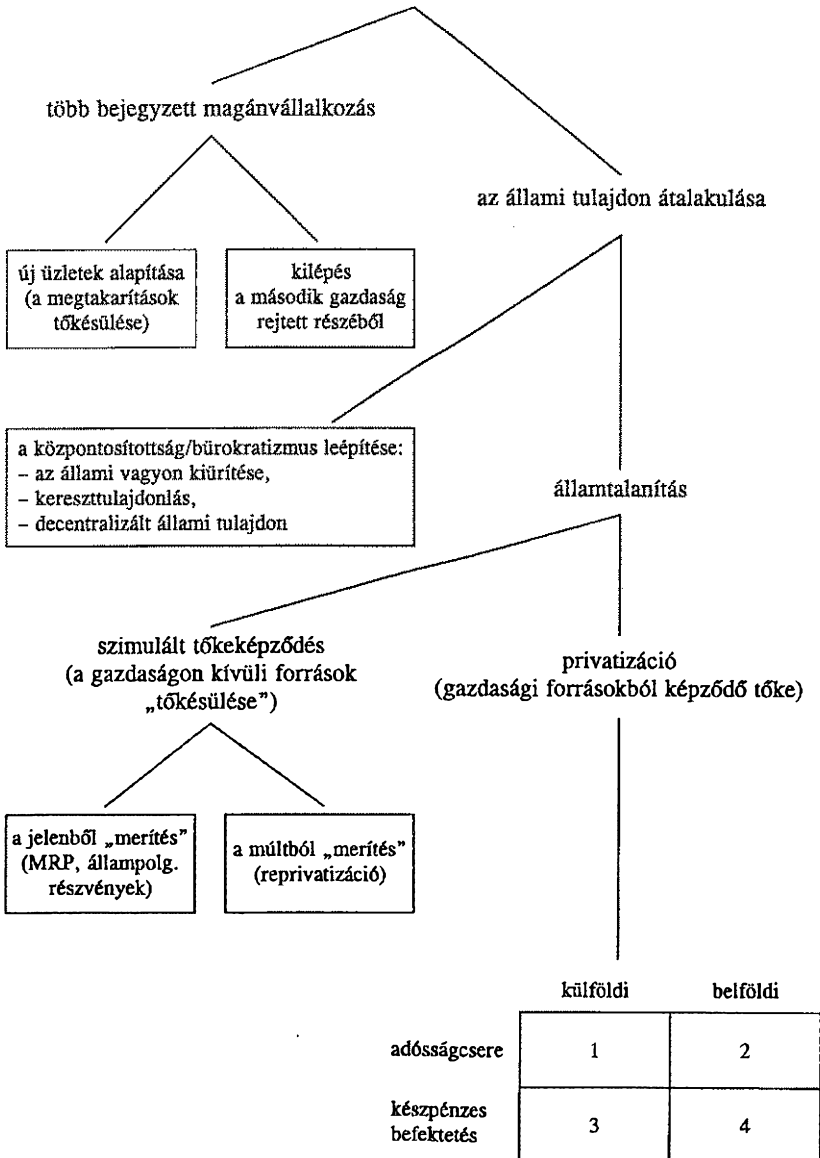
Az államszocialista gazdasággal szemben felhozott legalapvetőbb elvetés mennyiségi természetű: a szocialista állam egyszerűen túl sokat birtokol. Emiatt az államszocialista tulajdoni és vállalatirányítási szervezet nem képes alkalmazkodni a változó gazdasági feltételekhez, elfojtja a lakosság vállalkozói szellemét, hiányt teremt, nem tökécsülő felhalmozásra és az erőforrások pazarlására serkent. A szocialista állam túlsúlyának megszüntetésében a legfőbb cél tehát hasonlóképpen egyszerű: az állami vagyon részarányának csökkentése.

Mínderre elvileg két, egymástól teljesen független megoldás kínálkozik: az állami vagyon tulajdonlási módjának megváltoztatása, illetve a magánbefektetések növelése – az állami vagyon növekedési rátájánál gyorsabban. Pusztán elméleti szempontból a két alternatíva hatása azonos: mindkettő az állami tulajdon mennyiségi arányának csökkenéséhez vezet. Bármely korábbi államszocialista gazdaság átalakulásának vizsgálatakor az első eldöntendő kérdés tehát az, hogy az átalakulás érinti-e a gazdaság azon szeletét, amelyet az állam közvetlenül birtokol.

Az 1. ábra a posztiszocialista állami tulajdonosi szerep mérséklésének alternatíváit ábrázoló fogalmi „térképet” tartalmazza.⁷ (A bekeretezett szövegek az átalakulás különböző lehetséges kimeneteleit mutatják.) A magánvállalkozások számának növekedése kétféleképpen érhető el. Egyrészt új üzletek alapíthatók a korábbi megtakarításokból származó tőkére építve; másrészt „felszínre hozhatók”, vállalkozásként regisztrálhatók a második gazdaság „földalatti”, dokumentálatlan részében előzőleg már létező tevékenységek. Mivel az első és második gazdaság közötti megkülönböztetés vonatkozásában súlyos fogalmi zavar honol, célszerű rögzíteni: e megkülönböztetés az államszocialista gazdaságok fő kontrasztjára – az állami tulajdonlás meglétére vagy hiányára – utal. Így a második gazdaságot az állami tulajdon keretén kívül folytatott kereső tevékenységek összességéként definiáljuk. Mind az első, mind a második gazdaság magában foglal formális és informális, regisztrált és „földalatti”, megengedett és tiltott tevékenységeket, vagyis a gazdaság első és második szektorra osztása fogalmilag független a formalitás-informalitás distinkciótól.⁸

1. ábra

Az állami tulajdon leépítésének alternatívái adott államszocialista gazdaságban

Az állami vagyont érintő intézkedéseket – amelyeket a továbbiakban tulajdonátalakulásnak nevezünk – először is aszerint csoportosíthatjuk, hogy mely vonatkozását érintik az államszocialista tulajdonlásnak: kizárólag központositottságát és bürokratizmusát csökkentik, érintetlenül hagyva az állam végső tulajdonosi mivoltát (ebben az értelemben tulajdonátalakulással jártak például az 1968-as reformok is), vagy pedig magukban foglalják a tulajdonlás formális-jogi aspektusának megváltoztatását – így legfőbb komponensként a tulajdonjogi regisztráció aktusát is.

Ez utóbbin belül – amit „államtalanításnak” nevezhetünk –, további alternatívákat különíthetünk el a felhasznált „tőke” *forrása* alapján. Az államtalanítás végbemehet a gazdaságból származó, politikai-gazdaságtani értelemben vett potenciális tőke mozgósításával, illetve – főképpen politikai és kulturális folyamatokra támaszkodva – gazdaságon kívüli, bourdieu-i értelemben vett kulturális, politikai és társadalmi „tőke” hasznosításával.⁹

A közelmúlt kelet-közép-európai átalakulási folyamatai a gazdaságon kívüli tőkének legalább két formáját állították előtérbe. A jelenből „merítés” során az adott időszakban érvényesülő politikai tőke, illetve a társadalomszerkezetben elfoglalt hely konvertálódik új, ezúttal gazdasági tőketulajdonosi helyzeté. Ide sorolható például az a folyamat, melynek során a régi nomenklátúra tagjainak sikerül politikai előnyeiket tőketulajdonná alakítaniuk.¹⁰ A másik gazdaságon kívüli eredetű „tőkeforma” konverziójának folyamata nem a jelenben meglévő, hanem a múltbeli társadalmi pozícióból „merít”: a tulajdonnal kapcsolatos történelmi sérelmek kárpótlása (elsősorban politikai és törvényhozói eszközökkel) az állami vagyon egy töredékét a régi tulajdonosoknak vagy örököseiknek juttatja.

Végül, csak e ponton jutunk el a voltaképpeni privatizációhoz, vagyis ahhoz a tranzakciónak, melyben az állami vagyon valamilyen alkumechanizmus során kialakított ár¹¹ közbeiktatásával – vagyis gazdasági erőforrások piaci cseréje útján – magánszemélyek tulajdonába megy át. E folyamat négy lehetséges típusát szemlélteti az 1. ábra jobb alsó sarkában található táblázat. Célszerű megkülönböztetni a külföldi és belföldi befektetést, az előbbi ugyanis növeli az adott gazdaság külső függését. Ugyanakkor különbséget kell tenni az adóscsere, illetve az állami költségvetés bevételi oldalának helyzetét javító készpénzbefektetések között is.

Az államszocialista gazdaság leépítésének – mint az ábrából látható – sokféle, bonyolult társadalmi „technikája” lehetséges. Egy társadalom államszocializmus utáni történetét hosszú időre meghatározhatja, hogy a maga történeti hagyományainak, politikai, társadalmi és ideológiai állapotának, valamint külső viszonyainak, világ gazdasági helyzetének sajátosságai következtében mely megoldások milyen arányú kombinációját hozta vagy hozza létre.

Annyi általános érvénnyel elmondható az összes kelet-közép-európai poszt-államszocialista társadalomról, hogy a valós, készpénzben vagy arra könnyen átváltható értékformában felhalmozott – azaz a

privatizáció útján mozgósítható – magánvagyonok összege eltörpül a privatizációra váró állami vagyon világszertei összértéke mögött. A térség társadalmának utolsó néhány évtizedes történetében legfeljebb *negatív eredeti tőkefelhalmozódásról* beszélhetünk – látván az egyenlőtlen nemzetközi csere, a politikai kényszer, a hibás nagyberuházások és a külső eladósodás következtében folyamatosan kiáramlott értékeket. Bármely szigorúan értékegyenlőség-elvű, azaz „piaci privatizációra” alapozó tulajdonátadási gazdaságpolitika – amely kizárólag gazdasági erőforrásokat mozgósít világszertei árszinten, és az államtól a magánbefektetők irányába mutat – gyakorlatilag keresztlívetlenül. A régió ugyanazzal a strukturális problémával – a viszonylagos elmaradottság keretei között fellépő krónikus tőkehiánybetegséggel – találja szembe magát, mint újkori gazdaságtörténetének bármely korábbi szakaszában.

AZ ÁLLAM KITESSEKELÉSE – MAGYAR MÓDRA

A második világháború előtt a magyar gazdaság nagy hányadát tették ki az önálló kis- és szegényparaszti gazdaságok, kisvállalkozások és kézműves tevékenységek. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai szerint¹² 1930-ban a rendszeres jövedelemmel rendelkezők 30 százaléka volt „független és saját elszámolású kereső”. Közvetlenül a háború után a földreform tovább növelte ezt az arányt. Az ország ipari kapacitásainak elpusztítása, illetve külföldre hurcolása miatt a kisipari termelés még nagyobb jelentőségre tett szert a háború utáni néhány évben. A Róna-Tas Ákos által közölt adatok szerint „a kisipar részesedése az ipari termelésben 1946-ban a 30-as évek 28-30%-áról 43%-ra ugrott”.¹³ Az első évtized sztálinista politikai terrorja erős nagypolgárság híján csak a kispolgárként vagy kulákként megbélyegzett kistulajdonosi „osztályellenség” ellen irányulhatott. Emiatt és a rohamos iparosítás következtében 1960-ra az önálló kisiparosok aránya 12,9 százalékra csökkent, és 1980-ban elérte az újkori magyar történelemben eddig legalacsonyabb, 2,2 százalékos szintet. Azóta a bejegyzett önálló vállalkozások száma ismét emelkedőben van, így a független kisiparosok aránya az 1987 és 1990 közötti, utolsó államszocialista, illetve első rendszerváltoztató években – meglehetősen meredeken – 6,9 százalékra növekedett.¹⁴

Az egyéni kisvállalkozások számának csökkenése a hatvanas évek elejének kádári kompromisszuma kapcsán válik érthetővé. A mezőgazdasági kollektivizálás befejezésére törekvő rezsim és a másfél évtizeden át a magántermelői életforma elhagyására kényszerített parasztság közötti huzavona révén létrejött öszvérmegoldás, a háztáji forma jóvoltából a hetvenes évek közepére jelentős méreteket öltött a kisüzemi gazdálkodás. Ez rész munkaidőben nem kevesebb mint 2,5-2,7 millió embert, a munkavállalók mintegy 60 százalékát érintette.¹⁵ A bejegyzett önálló gazdaságok arányának visszaszorulása és a háztáji forma elterjedése egy időben zajlott.

A többforrású jövedelemszerzési stratégiák rugalmas rendszere, valamint a mikrogazdaságok és az állami vagy szövetkezeti nagyüzemek közötti szimbiotikus viszony sikere a gazdaság más szektoraiba is kisugárzott. E folyamatok közül a nemzetközi turizmus magyarországi fellendülése volt a legjelentősebb.¹⁶ A háztáji és az idegenforgalmi szolgáltatások mintáját követte a városi iparcikkek és a legkülönbébb egyéb szolgáltatások forgalma, és fokozatosan az egész magyar gazdaság megkezdte hosszú menetelését kifelé az államszocialista tulajdoni rendszer sztálinista változatából.

Egy országos kérdőíves vizsgálat tanúbizonysága szerint 1980-ban – vagyis az állami tulajdonú, bürokratikus igazgatott és központosított szocialista szektoron kívüli kereső tevékenységek széles körű legalizálása előtt – az egyének és családok mintegy háromnegyede számolt be főfoglalkozásán kívül szerzett rendszeres jövedelemről.¹⁷ A második gazdasággal kapcsolatos politikai, definíciós és mérési problémák következtében a kiterjedtségére vonatkozó becslések nagy szórást mutatnak. Annyi azonban bizonyos, hogy miközben a lakosság nagy többsége megtartotta állami alkalmazotti státusát (hiszen a nyugdíj- és egészségbiztosítás az állami alkalmazáshoz kötődött), a főálláson túl kereső tevékenységekkel eltöltött idő 1977 és 1986 között a teljes munkaidőalap 28,9 százalékáról 35,6 százalékra növekedett.¹⁸ A jövedelmek szektorális megoszlása hasonló arányt mutatott.¹⁹

Szelényi Iván vidéki vállalkozókról szóló könyvében fontos összefüggéseket tárt fel a háború előtti kisüzemi, kézműves és kisparaszti-vállalkozói családi múlt, valamint a második gazdaságban való részvétel között. Úgy tűnik, a részben felmérésekből származó, részben pedig etnográfiai módszerrel gyűjtött adatok alátámasztják Szelényi tételét a „megszakított polgárosodásról”: a kisvállalkozói családok leszármazottait egyértelműen nagyobb eséllyel találjuk a második gazdaság szereplői között, mint másokat.²⁰ Elméleti ok nincs rá, hogy a „megszakított polgárosodás” tézisé a vidék népességére vagy a mezőgazdaságra korlátozzuk. Hasonló gondolatmenetet követve, a hatvanas évek közepétől napjainkig tartó második gazdaság úgy értelmezhető, mint az államszocializmust megelőző minták reinkarnációja az államszocializmus pragmatikusabb, kádári változatának hézagjaiban és felszíne alatt. Ez megmagyarázná a második gazdaság felfutásának és a regisztrált kisvállalkozói tevékenységek visszaesésének időbeli egybeesését.

Gondolatmenetünk szempontjából mindennek az a jelentősége, hogy a magyar gazdaság utóbbi néhány évtizedes története jelzi: az államszocializmus tulajdoni rendszerét egymásra torlódott társadalmi konfliktusok sora és állandó változás jellemzi. A gazdaság tulajdoni rendszerének átalakulása jóval az államszocializmus végét jelző politikai változások előtt megkezdődött – nemcsak az új gazdasági mechanizmus során bevezetett makroszintű decentralizáció és a kevésbé bürokratikus szabályozás kapcsán, de azért is, hogy a kádári állam de facto elismerte a különféle nem államszocialista tulajdonformák létét

és korlátozott létjogosultságát. Mindernek következtében a társadalom nagy hányada tapasztalatot szerzett az önálló gazdálkodásról és aktívan alkalmazkodott az új feltételekhez.

A kádári kompromisszum ugyanakkor erős korlátokat is tartalmazott: a tőkeintenzív technológiák jogilag szigorúan védett állami monopoltulajdonban maradtak, és a magánvállalkozások méretét adminisztratív eszközökkel korlátozták. Emiatt a második gazdaságban keletkező jövedelmek tőkésülése az árnyékgazdaságra, illetve a „maszekok” szűk körére korlátozódott, miközben – híven a „friziderszocializmus” összekacsintó-elynyomó korszemléhez – kulturálisan rögzültek a presztízs fogyasztás egyéni, illetve családi mintái. Az államszocializmus összeomlásához a magyar társadalom jelentősebb magánvagyonok felhalmozódása nélkül jutott el. Minthogy a második gazdaságot állandó bizonytalanságban és fél-dokumentálatlanságban tartották, a magyar gazdálkodási kultúra – az erőn felüli munkavállalás és a résztvevők példátlan kreativitása ellenére – egyfajta „antiprotesztáns” etikátlan állapotba került: a megbízhatatlanság, az azonnali „kaszálás” kényszeres vágya és komoly minőségi problémák jellemzik.

A TULAJDONÁTALAKULÁS ELSŐ ÉVEI

Nyitott kérdés, hogy az államszocializmus utáni időszakban mely vállalkozások lépnek ki a második gazdaság dokumentálatlan, nem adózó és nem szabályozott „földalatti” részéből. Ha az efféle „formalizáló” kilépésekre nagy számban kerül sor, akkor az átmenetet értelmezhetjük úgy, mint a magánvállalkozások korábbi informalitásba szorulásának „korrekcióját”. Tekintettel azonban a második gazdaságnak az állami szektorhoz fűződő szimbiotikus-parazitikus viszonyára, gyanítható: ha a gazdaság nagy része továbbra is a „föld alatt” maradna, ez megakasztaná vagy legalábbis lassítaná a tulajdonváltást, a tulajdonképpeni privatizációról nem is beszélve.²¹ Hiszen az állami szektor réseiben működő, azon élőködő gazdasági intézményrendszernek aligha érdeke, hogy a fő megélhetési forrásául szolgáló szektor tönkremenjen, s megjelenjenek az erős, koncentrált hatalommal bíró magántulajdonosok.

Mindenestre, az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus, nem szimulált változatához talán még a korábbi megtakarítások tőkésülése, illetve az árnyékgazdaságból való kilépés folyamata áll legközelebb. Ezek számszerű aránya azonban csaknem elhanyagolható.

1988 után látványosan növekedett a Magyarországon bejegyzett, hazai tulajdonban levő kis- és középvállalkozások száma.²² Az 1. táblázat adatai szerint a részvénytársaságok száma majdnem a hétszeresére, a kft-ké pedig a hatvankétszeresére nőtt 1988 decembere és 1991 májusa között. Az 1989 és 1992 decembere között eltelt három „rendszerváltó” évben a kft-k száma csaknem megszorozódott. 1991 végén azonban a csaknem 800 részvénytársaság

közül még mindig csak 20 szerepelt a pangó Budapesti Értéktőzsdén. A tőzsdén keresztül végrehajtandó, magyarányú privatizációt sürgető javaslatok eddig visszhang nélkül maradtak.

1. táblázat

*A Magyarországon 1988 és 1992 között bejegyzett részvénytársaságok, korlátolt felelősségű társaságok, betéti társaságok és gazdasági munkaközösségek száma.*²³

	1988. dec.	1989. dec.	1990. dec.	1991. máj.	1991. dec.	1992. dec.
rt-k	116	362	646	784		
kft-k	451	5 978	18 317	28 059	37 800*	57 262
bt-k		1 125		9 537		
gmk-k		5 769		19 869		

* Heti Világgazdaság = becslés alsó határértéke.

A gazdasági munkaközösségek és betéti társaságok – vagyis a kezdőtőkét gyakorlatilag nem igénylő, de korlátlan személyes vagyoni felelősséggel járó gazdálkodási formák – száma 8,5-szörösére, illetve 1,9-szeresére növekedett az átmenet első tizenhét hónapjában. Laky Teréz becslése szerint a (legalábbis részben) magántulajdonú vállalkozások szaporodása miatt a magánalkalmazottak száma csaknem megháromszorozódott 1988 decembere és 1991 májusa között,²⁴ s így 1992 végére körülbelül minden negyedik-ötödik magyar alkalmazott kapta a főfizetését magánalkalmazásból. Az utóbbi évek per-se némileg csalóka képet mutatnak: az adó- és társadalombiztosítási jogi okokból bejegyzett álvállalkozások elszaporodása miatt a hivatalos statisztikák valószínűleg túlbecsülik a magánvállalkozások valódi arányát. Különösen igaz ez a tőkebefektetési minimumot nem igénylő formákra, így az egyéni vállalkozásokra és a betéti társaságokra.

A reprivatizáció, amit a kiscgazdák kivételével az összes politikai erő többé-kevésbé ellenezett, tipikus esete az 1. ábrán múltból „merítésként” jelzett megoldásnak. Mint közismert, a kárpótlási törvény értelmében az 1948 után kisajátított vagyonok egy töredékét kárpótlási jegyek formájában vissza lehetett igényelni. Később a kárpótlási jegyek kedvezményezettjeinek körét a megelőző rendszerek egyes politikai áldozataira is kiterjesztették. A másik reprivatizációs törvény az 1948 előtt alapított egyházaknak engedi meg az elkobzott ingatlanok visszaigénylését, a termőföld kivételével.²⁵ Ez esetenként igen értékes városi ingatlanokat érint, ugyanakkor nem teszi lehetővé, hogy a „történelmi” egyházak visszakapják háború előtti létfenntartásuk fő eszközét, az egyházi nagybirtokokat.

A termőföld és az egyházi tulajdon privilegizálásával e törvények a korábbi tulajdonosok két csoportját rendkívül előnyös pozícióba hozzák másokkal, például a volt bérház- és gyártulajdonosokkal szemben, a korábbi nincstelenek óriási tömegeiről és leszármazottaikról nem is beszélve. Elgondolkodtató, mit árul el a magyar gazdaság, politika és társadalom viszonyairól, nemkülönben gondolkodási pá-

lyáinkról az a tény, hogy a huszadik század végi poszt-államszocialista átalakulás reprivatizációs eleme a rendi társadalom két hatalmi bázisát, az egyházat és a termőföldtulajdont privilegizálta.

Az állami újraelosztás kimerülése vagy megszűnése ebben az értelemben tehát egyértelműen „új” egyenlőtlenségeket teremtett. A két reprivatizációs törvény hozzájárul az államszocializmus előtti egyenlőtlenségek újraéledéséhez is. E törvények nemigen vesznek tudomást arról, milyen problémákat vet fel az 1948 és 1991 közötti tulajdontárgyak értékviszonyainak összehasonlítása, s nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyják azok érdekeit és jogosnak tekinthető kollektív gazdasági követeléseit, akiknek alulfizetett munkája az államosítás és a reprivatizáció közötti négy államszocialista évtizedben hozzájárult a tulajdon értékének megtartásához vagy növeléséhez.

A korábbi vállalatvezetői réteg egy csoportja, minisztériumi és bankhivatalnokokkal karöltve, rendkívül kedvező áron jutott hozzá egyes vagyontárgyakhoz – a jelenséget „spontán privatizációnak” keresztelte el az eufemizmusok vonatkozásában fölöttébb fantáziadús magyar köznyelv.²⁶ A „spontán privatizáció” egy darabig a gazdasági társulásokról és a vállalkozásokról szóló törvények kombinációjával teremtett kiskapuk kihasználásával ment végbe. E törvények – amelyek még a régi rendszer utolsó évében születtek, és amelyeket akkoriban a további gazdasági reformok kulcselemeiként tartottak számon – a vállalati vagyon privatizálása feletti szinte korlátlan rendelkezés hatalmát a vállalati vezetőségek kezébe adták, közvetlen, törvényesen védett tulajdonosi jogok, érdemi ellenőrzés, illetve a kettő kombinációjának formájában. Az 1. ábra fogalmi modelljén a spontán privatizáció alapvetően a *jelenből „merítés”* rubrikájához tartozik, hiszen a vállalati vezetőség az adott történelmi pillanatban (a rendszer összeomlásakor) betöltött munkamegosztásbeli helyét képes egyéni magántulajdonra váltani. A „spontán privatizáció” tehát az eredeti tőkefelhalmozás viszonylag egyszerű szimulációja gazdasági szervezetek – adott esetben a vállalatvezetői pozícióval járó formális és informális hatalom – segítségével.

A bejegyzett vállalatok számának az 1. táblázatban is jelzett meredek növekedése közvetlenül összefügg a *jelenből „merítő”* vállalati átalakulásokkal.²⁷ Az állami vállalatok fizikailag elkülöníthető részének „független” kft-k formájában való leválasztása és az így elszaporodó anya- és leányvállalatok, illetve a leányvállalatok egymás közötti *kereszttulajdonlása* révén létrejövő bonyolult tulajdoni viszonyok roppant mértékben növelik a vállalatok vezetőinek hatalmát az átalakulási folyamat és az állami vagyon felett. Így a többszintű vállalattulajdonlási rendszerek kialakulását és a kereszttulajdonlást besorolhatjuk az állam gazdasági túlsúlyát mérsékelő folyamatok közé, jóllehet eddig vajmi kevésbé hoztak létre túlnyomórészt magántulajdonú gazdasági struktúrát. Épp ellenkezőleg: az efféle kereszttulajdonlási rendszerek kialakuló hálói az árnyékgazdaság erőihez hasonlóan lassíthatják az érdekeikkel ellentétes valódi privatizáció beindulását.

Az intézményes kereszttulajdonlás gyakran *egymásba ékelt igazgatótanácsok* bonyolult rendszerét hozza létre, ahol a résztvevőknek módjuk van hatástalanítani az államnak a cég ellenőrzésére irányuló kísérleteit. E rendszerben az állampolgárok absztrakt kollektív érdekeit kinevezett állami hivatalnokok képviselik, s működésének feltétele, hogy e hivatalnokcsoport – akár konfliktusokat is vállalva – képes és hajlandó legyen elszakadni a banki és iparvállalati vezetőségektől. E naiv feltevés nyilvánvalóan aligha igazolódik be: a vállalatvezetői és köztisztviselői pozíciók közötti gyakori mozgás, valamint az erős személyes kapcsolatok mindig szorosan összekötötték a kádári apparátus e két részét. Nincs okunk feltételezni, hogy a kapcsolatok a politikai hatalom belső szerkezetének, illetve a politikai és gazdasági szféra viszonyának átszervezése után automatikusan megszűntek volna. Az állami tulajdonú vállalatok számának meredek emelkedésével értelemszerűen megnőtt az igény az állami érdekeket képviselő igazgatótanácsi tagok iránt is. A vállalati igazgatótanácsok összeállításának problémája így legtöbbször a vállalatvezetők személyes hálózatait, illetve a politikai patrónus-kliens rendszer hálózatait közötti hatalmi vetélkedésben dől el.

Az állami tulajdonban maradó vállalatok kiürítése, a kereszttulajdonlás és az egymásba ékelt igazgatótanácsok létrejötte a *bürokratizmus és központosítotttság leépítése* címszó alá sorolható az 1. ábrán. Ez gyakran összekapcsolódik korlátozott külföldi befektetésekkel (a 3. rubrika az 1. ábrán) és a munkavállalói részvényvásárlási programok (MRP) egyes változataival. Az MRP-megoldások, bár látszólag kétségkívül a „gazdasági demokrácia” közvetlen részvételén alapuló, számos nyugat-európai és észak-amerikai cég esetében bevált formáját kínálják, a valóságban korántsem igazolják a hozzájuk fűzött szabadelvű-egalitárius reményeket. A Magyarországon beindult MRP-átalakulások vagy eleve kizárják a vállalatvezetés egy bizonyos szintje alatt a részvényvásárlást, vagy pedig olyan szabályokkal jönnek létre, hogy a megvásárolható értékpapírok száma híven tükrözze a vállalat adminisztratív hierarchiáját. Az MRP-megoldások így a „*jelenből merítés*” azon válfajába tartoznak, ahol a tulajdonjogi átalakulás után elfoglalt helyet nagymértékben az üzem átalakulás előtti szervezeti rendszerében betöltött pozíció határozza meg. Az állami tulajdon felett gyakorolt döntéshozó hatalmat a vállalatvezetőségek gyakran arra használják, hogy elegendő pénzt gyűjtsenek, s így befektetőként léphessenek fel, akár az MRP, akár külföldi-magyar vegyesvállalatok keretében, akár mint „közönséges” közvetlen hazai befektetők. Az eredeti tőkefelhalmozás fő intézménye ez esetben a *jelenlegi hatalmi helyzetből „merítés”, az állami vagyon decentralizációja és „debürokratizálása”*.

Tovább bonyolítja a helyzetet a magyar gazdaságot terhelő külső és belső állami adósságteher. Ez akut készpénzáramlási problémákat teremt, az elharapódzó fizetési késlekedés pedig kényszerhitelezési válsághoz vezet a gazdaság minden részében. A legmagasabb tartozások esetében a hazai partnerek között már megjelent az *adósság-*

csere intézménye, a kereszttulajdonlás még összetettebb szerkezeteit hozva létre, amelyben ezúttal már bankok és más pénzügyi intézmények is részt vesznek (az 1. ábra 2. rubrikája). A két egymást követő MDF-vezetésű kormány gazdasági nacionalizmus felé orientálódó politikája megakadályozta, hogy az adósságcseré intézményét külföldi hitelezők kielégítésére is használják (az ábra 1. rubrikája tehát üresen maradt), annak ellenére, hogy a külső adósság szintje meghaladta az éves nemzeti össztermékét, és a törlesztés már 1991-ben felemészthette a konvertibilis exportbevételnek több mint a felét.²⁸

A volt állampártnak és politikai kliensintézményeinek vagyona jó részt visszakerült állami tulajdonba (egy része fölött amúgy is csak kezelői joggal rendelkeztek). Ennek ellenére valamennyit sikerült átmenteni kft-kbe és más vállalkozásokba, részben úgy, hogy – eufemisztikusan szólva – „nevesítették”, azaz megbízható és alkalmazkodóképes párt- és KISZ-káderek nevére írták, részben pedig külföldi részvételű vegyesvállalatok alapításával. A régi rezsim vagyonának sorsáról folytatott viták mára jórészt elültek. Ami ebből ma magántulajdon, az részint a „*jelenből merítés*”, részint pedig közvetlen, készpénzes külföldi tőkebefektetés útján lett azzá.

Az Állami Vagyonügynökséget egy évvel az első „spontán privatizációs” botrány után állították fel, hogy a nagyobb állami vállalatok eladását szabályozza. A heves politikai viták keretében létrehozott intézmény tisztázatlan jogi státusa, körülményes eljárási szabályai, átpolitizáltsága, a gyakori vezetőváltások és a korrupció kimondott vagy kimondatlan vádjai következtében rendkívül lassan, ellentmondásokkal terhelt módon és megdöbbentő nagyságrendű tranzakciós költségekkel működik.

A „piaci alapú privatizáció” gazdaságpolitikai jelszavának meghirdetésével az Antall-kormány két, lényegét tekintve egymástól független megfontolást kapcsolt össze: az *állami vagyon államtalanítását*, vagyis a kapitalista gazdaság hosszú távra szóló, alapvető tulajdonrendszerének megteremtését; valamint az *állam adósságterheinek enyhítését*, azaz a gazdaság egészen rövid távú működésének biztosítását. A „piaci alapú” privatizáció programja gyakorlatilag egyet jelentett annak kimondásával, hogy az államtalanítást a kormány nem hajlandó széles körű lakossági tulajdonszerzés formájában megoldani. A tőkehiány miatt elkerülhetetlen a privatizáció állami szubvencionálása. Ez pedig azt eredményezi, hogy nem a társadalom nagy csoportjai válnak (kis)tulajdonossá, hanem a viszonylag erős belföldi és külföldi befektetők kis csoportja jut nagyon magas arányban szubvencionált tulajdonhoz. Ez a latin-amerikai társadalmakból világszerte ismert politikai kliens-elit kialakításának, a burzsoázia állami „feltalálásának” legbiztosabb módszere *lenne*, ha működne. Az akut tőkehiány és az állam szubvencionáló képességének hiánya azonban erősen korlátozza még e torz rendszer kialakulását is.

A privatizációs folyamat lassúsága és frusztráltsága miatt az ÁVÜ néhány hónappal a „piaci alapú privatizáció” megvalósíthatatlan programjának meghirdetése után jóváhagyta a vállalati vezetőségek által

kezdeményezett „önprivatizációs” formát, amely lényegesen csökkent az állam adminisztratív beavatkozását. E mechanizmus lényege annak hallgatólagos elismerése volt, hogy a központosított tulajdonváltás kudarcot vallott, s az adósságválsággal sújtott állam vereséget szenvedett a kapcsolathálóra és tapasztalatra alapozott, nagyrészt informális vállalati vezetőségi hatalommal szemben. Az új rendszerben az ÁVÜ az államtalanítási folyamat ellenőrzésében és áttekintésében vállalt alkotmányos felelősségének egy részét alvállalkozások útján külföldi üzleti és befektetési tanácsadó vállalatokra ruházta. A „rendszer váltás” körüli politikai nyilvánosság torz jellegét mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy fel sem merült, vajon miként lesz biztosítható az alvállalkozó tanácsadó cégek lojalitása, ha megbízójuk, a magyar állam például külföldi multinacionális befektetők érdekeivel kerül összeütközésbe.

A közvetlen külföldi befektetés és általában a külföldi szerepvállalás valamivel lassabban bontakozott ki, mint amire sokan számítottak vagy amitől sokan tartottak – bár mintegy két és fél év alatt a közvetlen külföldi befektetések dollárban kifejezett értéke csaknem megtízszereződött. 1992 decemberére a közvetlen külföldi befektetések összege az ország bruttó külföldi adósságának 16 százalékát tette ki, és meghaladta az akkori keményvaluta-tartalék háromnegyedét.²⁹

1989-ben a budapesti lakásállománynak körülbelül a fele volt állami tulajdonban. Ezek először a kerületi önkormányzatokhoz kerültek, amelyek nagyon eltérő időzítéssel és sebességgel megkezdték a lakások kedvezményes eladását a lakóknak. Az 1. ábra fogalmi térképének kifejezéseivel élve, mindez többfajta átalakulási folyamatot egyesített. Egyrészt azért, hogy az önkormányzatok rendelkezhetek a lakások felett, némileg mérséklődött a lakásgazdálkodás központosítottsága és így – vélhetően – *bürokratizmus* is; másrészt a rendkívül kedvezményes árú vásárlások a *jelenből és múltból „merítés”* és – legalábbis bizonyos esetekben – a *hazai pénzbefektetés* (az 1. ábra 4. rubrikája) kombinációját jelentették. Ez utóbbi különösen azokban az esetekben feltűnő, amikor a korábbi tanácsi lakásokat üzlet- vagy irodahelyiséggé alakítják.

SZÍNLELT NAGY ÁTALAKULÁS?

Magyarországon az államszocialista tulajdonviszonyok átalakulása jóval az államszocialista politikai rendszer végső összeomlása előtt megkezdődött: intézményszociológiai értelemben a tulajdonviszonyok voltaképpen a háború előtti időszak óta egyfolytában mozgásban vannak. Ennek eredményeként a jelenlegi tulajdonváltás igen összetett képet mutat: a kádári időszakban kiépült szerkezeti feltételek keverednek benne az államszocializmus utáni, új politikai *status quo* elemeivel és az államszocializmust megelőző, félkapitalista időszakból ránk maradt elemekkel.

A gazdasági tulajdonlás és irányítás intézményeinek fél évszázados története a következő sémában írható le: a második világháború után a termelőeszközök szovjet típusú átalakulása rendkívül magas fokon koncentrált, bürokratikus irányított tulajdoni intézményrendszerteremtett. Az államszocializmus első, sztálinista fázisa *tulajdonosi államszocializmus* volt. Az ezt követő kádári időszakban a jogi tulajdonlás érintetlenül hagyásával a nyugat-európai és amerikai menedzseri kapitalizmust távolról mímelő *menedzseri államszocializmus* jött létre, melyben az állam egyre kevésbé gyakorolta tulajdonosi jogai közül a közvetlen irányítás jogát, inkább a mind jobban elkülönülő menedzseri csoportra bízta. Nagyrészt ez magyarázza a különféle ágazati lobbik erejét, illetve a kádári államszocializmus viszonylagos rendszerstabilitását és korlátozott mértékű növekedési képességét. A gazdasági tulajdonlás intézményrendszerének jelenlegi átalakulása során kialakuló formák talán leginkább valamiféle – a kádári időszak örökségét hordozó – *menedzseri kapitalizmusra* emlékeztetnek, amelyben még jó ideig az állam lesz a legnagyobb tulajdonos. Az átalakulás tehát csupán elnagyoltan tükrözi a széles körben mentális etalonként használt, liberális utópiák útján elrajzolt nyugat-európai és észak-amerikai mintákat. E tény messzemenő társadalom-morfológiai következményekkel járhat.

A tulajdonlás intézményrendszerének átalakulása során az állami vagyon piaci értékének meghatározása technikai nehézségekbe ütközött. A tőkehiány mellett erre vezethető vissza, hogy kevés tranzakcióból folyt be készpénz. 1992 januárja és augusztusa között a magyar állam privatizációból származó bevétele mindössze 20 milliárd forint volt, ami a teljes állami költségvetési bevételeknek csupán 3,63 százalékát, az erre az időszakra eső kiadásoknak pedig 2,69 százalékát tette ki.³⁰ A tulajdonátalakulási folyamatok tranzakciói jőszerűen kizárólag készpénz nélkül, illetve mélyen leszállított áron mennek végbe: a magyar tulajdonátalakulás e szakaszának története a tőkehelyettesítő intézményi megoldások története.

E tőkehelyettesítő intézmények legfőbb közös vonása, hogy kitüntetett szerepet kap bennük az *informalitás*: a politika, a gazdaság és a társadalom eme alapvető szerkezeti változásai a „színfalak mögött”, az állami szabályozás és nyilvántartás hatókörén kívül, s a normatív nyilvánosság teljes kizárásával mennek végbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a készpénzforgalommal járó privatizációs tranzakciókból hiányoznának az informális elem; csupán azt, hogy a tőkehiány következtében előtérbe kerülnek azok a tranzakciótípusok, amelyeknél a formális elemek csak nagy nehézségekkel hozhatók domináns helyzetbe.³¹ Így az állami vagyon magánkézbe juttatása során jóformán valamennyi tranzakcióban az informális viszonyok határozzák meg a folyamat menetét és nagyrészt az eredményét is – majdhogynem függetlenül akár az ÁVU, akár más formális-normatív intézmény vagy szabályozás jelenlététől vagy hiányától. Amikor a vagyon állami tulajdonban marad, az átalakulás lazább állami szabályozást eredményez, helyet teremtve a vállalati vezetőség informális tényke-

désének. Még a külföldi kézbe került magyar vállalkozások tulajdonosai is többnyire megtartják az államszocialista korszakból örökölt vezetőket, akik elsősorban informális társadalmi és szakmai kapcsolataik felbecsülhetetlen értékű „tőkéjét” kamatoztatják. Az állami vagyontárgyakat külföldi vevők javára privatizáló üzletek gyakran az államszocialista időszakban kialakult, néha még korábbra visszavezethető informális kötelékek révén jönnek létre. Az informális tulajdonátalakulással szemben egyetlen, meglehetősen félresikerült alternatív minta valósult meg – a múltból „merítő” politikai reprivatizáció.³² A kialakuló új gazdálkodási rendszer alapképlete az *informális menedzseri kapitalizmus, állami tulajdonlasi túlsúllyal*.³³

A kapitalizmus különféle aspektusainak színlelése,³⁴ a tőkés fejlődés nyugat-európai, illetve amerikai mintáinak szimulálása távolról sem új jelenség Kelet-Közép-Európában: ez – sajátos, az erőforrások állami központosításával létrehozott, etatista formában – a térség országainak talán egyetlen közös történeti-szociológiai jellemzője volt az utóbbi kétszáz évben. A mostani szimulációt ugyanakkor élesen megkülönbözteti a korábbtól, hogy az államszocializmust lezáró politikai közegben uralkodó államtalanítási ideológia eddig megakadályozta, hogy a magyar állam a kapitalizmus megteremtésében struktúrateremtő szerepet játsszon. Épp ellenkezőleg: a poszt-államszocialista átalakító mechanizmus fő politikai vállalkozása, hogy csökkentse az állami szerepvállalást – és ennek következményeként az állam szimuláló szerepét. A kapitalista fejlődés államközpontú történelmi mintáinak politikai-ideológiai elutasítása rövid távon rontja a gazdasági átalakulás hatásfokát és növeli az átalakulás társadalmi szintű tranzakciós költségeit, hiszen nem használja ki az állam erőforrás-koncentrátor képességét. Ugyanakkor, mivel nem engedi, hogy a szimulált tőkefelhalmozás – a történetileg öröklött minta alapján – túlnyomórészt az állami csatornák felhasználásával történjék, új, intézményszociológiai értelemben kreatív válaszméchanizmusok létrejöttét ösztönzi.

A lezajlott tulajdonátalakulási folyamatok nagy többségében közös, hogy olyan társadalmi intézmények segítségével szimulálja a készpénz, illetve más gazdasági erőforrások felhalmozását, amelyek sem az államra, sem pedig korábbi gazdasági felhalmozásra nem támaszkodnak. A magyar *kiút* az államszocializmusból jelentős mértékben az *eredeti tőkefelhalmozás főként informális szimulációján* (illetve kisebb mértékben történelmi sérelmek új egyenlőtlenségeket teremtő, részleges kompenzációján) alapszik, s így a társadalmi intézmények történeti átalakulása szempontjából mind az eredeti gazdasági tőkefelhalmozáshoz, mind pedig az állami erőforrás-koncentrációra alapozó kelet- és közép-európai mintákhoz képest új alternatívát képvisel.

Az államszocializmusból kivezető átalakulás középpontjában a politikai diktatúra maradványainak megsemmisítése és a képviselői demokrácia alapvető intézményeinek tárgyalásos úton történő megteremtése állt. A „rendszer váltás” indulata a kádárizmus gazdaságszo-

ciológiai formulájából (összekacsintó elnyomás=újraelosztás informális burokbán) az újraelosztó összetevő megszüntetésére irányult. A politika világában tapasztalt váltás a jelek szerint nem érintette az újraelosztás körül három évtized alatt felépült informalitás alkalmazkodóképes világát. Az állam újraelosztó hatalma visszaszorult, az eredetileg ennek ellensúlyozására lábra kapott informális viszonyok *társadalomszervező jelentősége* ugyanakkor rövid és középtávon *drámaian megnövekedett*, hiszen a központosított, állampárti irányítás utolsó maradványainak eltörlése hatalmi és irányítástechnikai vákuumot idézett elő. A magántulajdonra alapozott formális piac struktúrái még a lehető legzökkenőmentesebb gazdasági átmenetben is csak idővel tudnák betölteni a poszt-államszocialista vákuumot. Az informális intézmények így a kádári viszonylagos társadalmi béke és stabilitás eszközeiből az államszocializmus utáni nagy léptékű társadalmi változás mintateremtő mechanizmusává léphettek elő.

A tulajdonviszonyok átrendeződésében a rejtett, informális tranzakciók elterjedtsége részben a kádári örökségnek, részben a magyar társadalom rendies vonásainak, részben pedig a tulajdonátalakulás antietatista ideológiai jellegzetességeinek következménye. Az informális hálózatok ereje megakadályozhatja, hogy normatív, formális intézményi szabályok terjedjenek el és rögzüljenek a gazdaságban. A társadalomszerkezet tehát várhatóan továbbra is az informális kapcsolati tőke megosztásának összetett, sokdimenziós hálóját tükrözi majd.

Az államszocializmusba vezető átmenet – a szocialista állam túlsúlyának megalapozása a gazdaságban – a törvényes tulajdonlás, a menedzsment, a profitszerzés és a vállalkozási viselkedés nyilvános szabályozásának és nyilvántartásának mechanizmusait egyetlen csatornába, az államiba terelte. A kilépés az államszocialista tulajdoni rendszerből azt igényli, hogy e folyamatok újból függetlenedjenek az állam hierarchiájától, s önálló intézményrendszerük jöjjön létre. Az átmenet informális és szimulált jellegét figyelembe véve az a következtetés adódik, hogy a gazdaság így kialakuló intézményei várhatóan továbbra is mélyen beágyazódnak³⁵ az eredetileg más céllal és más feltételek mellett kialakult személyes viszonyok tekervényes hálójába. E társadalmi beágyazódás talán az államszocializmus – s a benne zárványszerűen megőrzött korábbi „elmaradottság” – legfontosabb öröksége a jövődő magyar kapitalizmus számára.

Elképzelhető, hogy a kapcsolathálók informális rendszere mint társadalomalaktani minta a hatékonyság, az erőforrás-felhasználás és -koncentráció, továbbá a formális és informális intézmények közötti viszonyok tekintetében egészen más logikát követ, mint a tőke, illetve az állami hatalom koncentrációjának logikája. Az informalitás világa az implicit, személyes és funkcionálisan általános kötések alternatíváját állítja szembe a formalitás „explicit, személytelen és funkcionálisan specifikus”³⁶ szervezőelveivel. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy önmagukban a modernizációelméletek – akár a marxi, akár a weberi, akár pedig a második világháború utáni szá-

mos kapitalizmus-apologetikai változatban – éppúgy alkalmatlanok e sajátosságok megértésére, mint az új baloldalon olvasott-írt strukturalista-díszfunkcionalista, illetve identitáspolitikai irodalom. A folyamatok finoman érezett, többszörösen megcsavart, ironikusan elmentmondásos jellege igényesebb, a részletek iránt fogékonyabb megközelítéseket kíván.

UTÓHANG

Az üzleti élet résztvevői természetesen már pontosan értik ezeket az összefüggéseket. A sikeres reklámvállalkozó így nyilatkozott minderről a politika és az üzlet személyi összefüggéseinek kapcsán:

„Sokszor és sokan felvetették: milyen előnyökkel járhat egy párt gazdálkodásának az irányítása. Nekünk azonban, akik komolyan vesszük a bizniszt, nevetségesek ezek a találgatások. A megbízatás ugyanis nem váltható aprópénzre: az előnyöket nem abban kell keresni, hogy az ember egy-egy megbízással keres néhány milliót. A politikához közeli funkció jelentősége teljesen más: legnagyobb nyereségünk az a kapcsolatrendszer, amelyet hosszú évek alatt szerezhettünk meg, és amely a pénznél előnyösebben kamatoztatható. Nagy hibát követ el az, aki pillanatnyi, esetleg csak remélt haszonért feláldozza az összeköttetéseit.”³⁷

JEGYZETEK

¹ E kérdéseket részletesebben taglalja Böröcz József: *Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change in the State-Socialist Semiperiphery. Theory and Society*, (XXI) 1992. 77-104. old.; (magyar változata: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 1992/3. 3-20. old.); illetve Uo: *Dual Dependency and the Informalization of External Linkages. Research in Social Movements, Conflict and Change*, (XIV) 1992. 189-209. old.

² Emiatt hibás az átalakulás „átmenetként” való megfogalmazása csakúgy, mint a tulajdonátalakulás megragadására a köz- és újságnyelvből a társadalomtudományos szaknyelvbe szüremkedett, pongyola „privatizáció”-fogalom, mely – teleologikus jellegén túl – a benne rejlő radikális leegyszerűsítés folytán jobbra csak akadályozza a tulajdonátalakulás szociológiai sajátosságainak megértését.

³ Az eredeti tanulmány 1992 végéig követi az eseményeket. A magyar olvasó előtt vélhetően ismert részleteket itt rövidített formában közlöm.

⁴ Részletesebb kifejtés helyett a magyar olvasót elegendő emlékeztetni Liska Tibor munkásságára, különösen a tervpiaci verseny és alku, illetve a társadalmi örökség radikális kapitalizmus- és államszocializmus-kritikájára.

⁵ Pavel Câmpeanu (Felipe García Casals): *The Syncretic Society*. Angolra ford. franciából: Guy Daniels. M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1981.

⁶ A kapitalizmus amerikai válfajában e folyamatok – legalábbis a családilag birtokolt és igazgatott cégek tizenkilencedik századi megszűnése óta – viszonylag éle-

sen szétválnak, és bonyolult, soktényezős interakciójuk a gazdasági folyamatok egyik fő meghatározója.

- ⁷ Az ábra műfaja talán a döntésméleti logikában használt „decision tree” fogalmához áll a legközelebb. Értelemszerűen szem előtt tartandó, hogy *logikai alternatívák* elhatárolása és egymáshoz rendelése a célja, nem pedig a „reálfolyamatok” közvetlen leírása.
- ⁸ Erről részletesebben lásd Böröcz József: Informality and the Second Economy in East-Central Europe. In: *Work Without Protections: Case Studies of the Informal Sector in Developing Countries*. Szerk.: Gregory K. Schoepfle, Jorge Pérez-Lopez. U.S. Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, Washington, D. C. 1993. 215-244. old.; valamint Böröcz József-Caleb Southworth: „Kapcsolatok és jövedelem: Magyarország, 1986-1987.” *Szociológiai Szemle*, 1995/2. 25-48. old.
- ⁹ A bourdieui tőkekonverzióról lásd Pierre Bourdieu: *Distinction*. Harvard University Press, Cambridge, 1984.; Uő: Forms of Capital. In: *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Szerk.: John G. Richardson. Greenwood Press, New York 1986. 241-260. old.; Paul DiMaggio: Social Structure, Institutions, and Cultural Goods: The Case of the United States. In: *Social Theory for a Changing Society*. Szerk.: Pierre Bourdieu, James S. Coleman. Westview Press, Boulder 1991. 133-155. old.; Christian Joppke: The Cultural Dimensions of Class Formation and Class Struggle: On the Social Theory of Pierre Bourdieu. *Berkeley Journal of Sociology*, (XXXI) 1986. 53-78. old.; Michele Lamont-Annette Lareau: Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments. *Sociological Theory*, (6) 1988. 153-168. old.; továbbá Böröcz József-Caleb Southworth: Decomposing the Intellectuals' Class Power: Conversion of Cultural Capital to Income, Hungary, 1986. Kézirat. 1994. A „tőkék” nyelvezetének komparatív használata egyébként nem problémamentes, különösen a „megtérülés” intézményi formáinak kidolgozatlansága miatt.
- ¹⁰ E következményt hangsúlyozta Lengyelország esetében Jadwiga Staniszkis: Political Capitalism in Poland. *East European Politics and Societies*, (V) 1991/1. 127-131. old. A nőmenekültúra-privatizáció Magyarország esetében biztosan nem az egyetlen következmény.
- ¹¹ Jegyezzük meg, a privatizáció e fogalmában az ár megjelenése nem feltétlenül jelent értékegyenlőséget: a csere vagy „világpiaci” áron megy végbe, vagy nem.
- ¹² *Yearbook of Labour Statistics, 1935-1936*. International Labour Office, Geneva, 1936; *Yearbook of Labour Statistics*. International Labour Organization, Geneva 1957-1958., 1971., 1981., 1991.
- ¹³ Róna-Tas Ákos: *The Second Economy in Hungary: The Social Origins of the End of State Socialism*. PhD-disszertáció. Department of Sociology, University of Michigan, Ann Arbor 1990. 63. old.
- ¹⁴ *Yearbook of Labour Statistics, 1991*.
- ¹⁵ Révész Gábor: *Perestroika in Eastern Europe. Hungary's Economic Transformation, 1945-1988*. Boulder, Westview Press 1991. 114. old.
- ¹⁶ A hatvanas évek eleje-közepe táján megindult turistaáradat készületlenül találta az állami monopoltulajdonú szálloda- és vendéglátóipart, az élelmiszer-kereskedelmet és a többi, az idegenforgalomra világszerte jellemző, „rejtett exportra” orientált szolgáltatások gazdasági szervezetét. Különösen jellemezte a kínálatiány az idegenforgalmi szolgáltatások alacsonyabb profitrátát eredményező, tömegesen igényelt, olcsóbb szektorát. Így alakult ki – a tőkeintenzív és lomha állami tulajdonú idegenforgalmi vállalkozások által kihasználatlan térben – az idegenforgalmi szolgáltatások hallatlanul erős és alkalmazkodóképes, munkaintenzív második gazdasága. E megosztottságnak köszönhető, hogy a hetvenes évek közepére Magyarország a külföldi turisták által leg többet látogatott államszocialista országgá vált (az egy főre jutó külföldi turistaérkezések és -éjszakák száma meghaladta mind a jugoszláv, mind pedig a nem államszocialista európai átlagot). Óriási mennyiségű keményvaluta áramlott be az országba, az állami csatornáknak és a tiltó

- rendelkezések kijátszásával. Részletesebben lásd Böröcz József: *Leisure Migration: A Sociological Study on Tourism*. London, Pergamon Press. Sajtó alatt.
- ¹⁷ Lásd pl. Kolosi Tamás: *Státusz és réteg. Rétegződésmo-dell-vizsgálat III*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1984. 55. old.
- ¹⁸ *Statisztikai évkönyv*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1987.
- ¹⁹ A főfoglalkozáson kívüli kereső tevékenység olyan fontossá vált – különösen a férfiak esetében –, hogy még a Statisztikai Hivatal által készített időmérés-felmérés is megkülönböztette az „elsősorban a főfoglalkozásukhoz igazodókat” azoktól, akik közepes vagy rövid főmunkaidő mellett a második gazdaságban dolgoztak. *Időmérés, 1977. és 1986. tavasza*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1987. 29. old.
- ²⁰ Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Ford.: Atkári János. Km.: Manchin Róbert, Juhász Pál, Magyar Bálint, Bill Martin. Akadémiai, Budapest 1992. (A könyv eredetileg 1988-ban jelent meg, az Egyesült Államokban.)
- ²¹ Gábor R. István: A második gazdaság ma – az átalakulás kérdőjelei. *Közgazdasági Szemle*, 1992/4. 946-953. old.; egyetértően idézi David Stark: Recombinant Property in East European Capitalism. Working Papers On Transitions from State Socialism, Mario Einaudi Center for International Studies, Cornell University, 1994/5.
- ²² A kft-k alapításához szükséges minimumtőke – egymillió forint – 1991-ben körülbelül ötévi egy főre jutó bruttó átlagjövedelemnek felelt meg. Ez 1995-re körülbelül két évre mérséklődött az infláció jóvoltából.
- ²³ Források: Társas vállalkozások száma Magyarországon (táblázat). KSH-adatok, 1989 és 1991. *HVG*, 1992. október 19. 8. old.; KSH-adatok, 1988 és 1990. In: Laky: *I. m.*; ÁVÜ éves jelentés 1992.
- ²⁴ Laky Teréz: *Financial Participation: The Hungarian Case*. Előzetes változat. National Monograph for the International Industrial Relations Association Study Group on Pay Systems. International Labour Organization, Geneva 1992.
- ²⁵ Hogy itt nyilvánvalóan a múltból „merítésről” van szó, azt világosan mutatja, hogy az 1948 után alapított egyházak e törvénykezés szerint teljesen kimaradtak az újraelosztásból.
- ²⁶ Erről lásd pl. David Stark: Privatization in Hungary: From Plan to Market or from Plan to Clan? *East European Politics and Societies*, 4, 1990/3(Fall), 351-392. old.
- ²⁷ Lásd Laky Teréz: *I. m.*
- ²⁸ Riecke Werner: Szolgálati Szabályzat: Adósságmenedzselés. *HVG*, 1991. augusztus 3. 90-91. old.
- ²⁹ Források: Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. augusztus 3. 93. old.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. október 5. 93. old.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1991. november 9. 101. old.; Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1992. január 11. 95. old.; Privatizációs mérleg. *HVG*, 1992. január 18. 15. old.; Társaság-alapítási láz. *HVG*, 1992. január 18. 17. old. és Gazdasági adattár. Magyarország összes külföldi adóssága. *HVG*, 1992. október 3. 113. old.
- ³⁰ Gazdasági adattár. Az állami költségvetés előzetes mérlege 1992. augusztus-szeptember (milliárd forintban). *HVG*, 1992. október 24. 97. old.
- ³¹ Külön köszönettel tartozom a *Politikatudományi Szemle* anoním recenzensének, hogy ide vágó korábbi megfogalmazásom pontatlanságára felhívta a figyelmemet.
- ³² Ez eleinte a gazdaságnak viszonylag jelentéktelen részére korlátozódott. A kárpótlási jegyek diszkont felvásárlása és a közelmúltban megindult, jelentős felárral történő állami tulajdonra váltása fontos kivétel e vonatkozásban, és új fázist jelenthet a magyarországi tulajdonátalakulás történetében.

- ³³ Az „új” gazdasági elitekre vonatkozó empirikus vizsgálódások ugyanezt a konklúziót támasztják alá. Erről lásd Böröcz József-Róna-Tas Ákos: *Small Leap Forward: Emergence of Economic Elites. Theory and Society*, 1995/4. Sajtó alatti.
- ³⁴ Ezt az észrevételt tartalmazza a századfordulón élt magyar szociológus, ifj. Leopold Lajos 1906-ban írott munkája. (Ifj. Leopold Lajos: *Színlelt kapitalizmus. Medvetánc*, 1988/2-3. 321-355. old.; Bártfai Lajos: Ifj. Leopold Lajos írása elé. *Uo.*, 317-320. old.)
- ³⁵ Lásd Polányi Károly: *A gazdaság mint intézményesített folyamat*. Ford.: Kis János. In: Polányi Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat, Budapest 1976.; továbbá Mark Granovetter: *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. American Journal of Sociology*, (91) 1985/3. 481-510. old.
- ³⁶ Neil Smelser: *The Sociology of Economic Life*. Englewood Cliffs, New York; Prentice-Hall, Inc. 1976. 113. old.
- ³⁷ A pénzen nem múlhat a Fidesz dicsősége. Beszélgetés Simicska Lajossal reklámról és kapcsolatrendszeréről. *Népszabadság*, 1994. október 27. 1. és 9. old.

BRUSZT LÁSZLÓ

Miért támogatnák a kapitalizmust a kelet-európaiak?*

Kapitalizmus, demokrácia és közvélemény

BEVEZETÉS

Az elmúlt fél évtizedben két folyamat változtatta meg alapvetően a kelet-európaiak mindennapi életét. A régió polgárai részeseivé válhattak a térség történelme legátfogóbb demokratizálódási hullámnak. Ugyanakkor a radikális gazdasági változásokkal egyetemben drámai módon megváltoztak a régió polgárainak életkörülményei. A demokratizálódással nagyjából egy időben kezdődött gazdasági változások során, országonként különböző – átlagosan mintegy 20 és 60 százalék közötti – mértékben zuhant a munkavállalók reálbére, és a harmincas évek gazdasági válsága óta legnagyobb gazdasági visszaesés részeként ismét megjelent a tömeges munkanélküliség, egyes országokban nulláról 15-20 százalékosra emelkedett egy két év lefolyása alatt.

A radikális politikai és gazdasági változások egyidejűségének hátterében válik érthetővé, miért is éledt fel ismét a régióban az évszázados vita a demokrácia és a gazdasági fejlődés összeegyeztethetőségéről. Már a változások kezdetén megjelentek az első olyan írások,

* Az alábbi írás az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával folyó kutatás keretében született. Az írás korábbi változatához fűzött kritikai megjegyzéseikért köszönettel tartozom Arató Andrásnak, Peter McDonough-nak, Joan Nelsonnak és Tóka Gábornak. Külön köszönettel tartozom Füstös Lászlónak, akinek módszertani tanácsai és effektív segítsége alapvető szerepet játszott ezen írás megszületésében. A tanulmány angol nyelvű változata a Bruszt L., Simon J. és Barnes S. *The Post-Communist Citizen* című kötetében jelenik meg.

amelyek megkérdőjelezték, hogy a régió demokratikusan megválasztott vezetői képesek lesznek összehangolni a gazdasági átalakítás követelményeit a politikai jogok általános kiterjesztésével, illetve a demokratikus politizálás logikájával. A kételkedő elemzők úgy vélték, a kelet-európaiak arra fogják felhasználni a politikai ellenállás újonnan megszerzett jogosítványait, illetve a politikai programok közötti választás jogát, hogy fellépjenek a súlyos gazdasági terhekkel és az egyenlőtlenségek hirtelen megugrásával együtt járó gazdasági változások ellen. Jobb esetben leszavazzák a kapitalizmust, rosszabb esetben pedig még a demokrácia ellen is fordítják újonnan megszerzett politikai jogaikat. Tömören úgy foglalható össze ezen elemzések mondanivalója, hogy a gazdasági átalakító politika demokratikus keretek között a lehetetlen művészete. Politikai üzenetük ugyancsak egyszerűen megfogalmazható: a kapitalizmust csak felülről lehet bevezetni: vagy a demokratikus jogok korlátozásával, vagy legalábbis a demokratikus politikai rendszer adta politikai kirekesztési technikák teljes készletének bevetésével.

Az alábbi írás első részében röviden vázolom ennek a megközelítésnek a főbb érveit, majd ezt követően ütköztetem ezeket az érveket a demokrácia és kapitalizmus viszonyáról homlokegyenest ellentétes állításokat megfogalmazó másik megközelítés főbb érveivel. A második megközelítés képviselői szerint a demokratikus politizálás a gazdasági átalakítással együtt járó politikai problémák kezelésének széles tárházát kínálja, s a gazdasági és szociális problémák akkor vesélyeztethetik leginkább a kapitalista átalakítást, ha az új politikai elitek nem használják ki a demokrácia adta politikai lehetőségeiket, és arra tanítják meg a régió állampolgárait, hogy a demokrácia csupán a politikai kirekesztés agyafúrtabb formája¹.

Az írás második része megpróbál hidat képezni az itt vázolt két megközelítés makropolitikai állításai és mögöttes mikropolitikai implikációik között. Mindkét megközelítés bizonyítatlan feltételezéseken alapul azt illetően, hogy milyen tényezők határozzák meg elsődlegesen az állampolgároknak a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjeit. Egy 11 közép- és kelet-európai országban végzett felmérés eredményei alapján² ez a rész tehát azzal foglalkozik, mennyiben bizonyíthatók a két megközelítés mikropolitikai feltételezései. Az első megközelítés tesztelendő alaptétele az, hogy a kapitalizmus támogatása vagy elutasítása elsődlegesen rövid távú gazdasági érdekek, illetve a régi rendszerből örökölt kulturális attitűdök függvénye. A második megközelítés szerint nincs szoros kapcsolat gazdasági érdekek, valamint a kulturális attitűdök és a kapitalizmus támogatása között. Ez a megközelítés arra a mögöttes feltételezésre építi fel érvrendszerét, hogy a társadalmi szereplők érdekei és kulturális attitűdjei nem eleve adottak, hanem maguk is részei az átalakítási politikának. Az átalakítás politikája újratermelheti a gazdasági rendszerváltozás támogatottságát, azt a hitet, hogy a nehézségek ellenére még mindig a változások legjobb elérhető alternatívája, ha az állampolgárok bízhatnak az új demokrácia politikai szereplőiben és intézmé-

nyeiben, ha azt hihetik, hogy vannak biztosítékaik arra, hogy a nehézségek tolerálásával, az új gazdasági rend meghitelezésével maguk is profitálhatnak a gazdasági átalakulás eredményeiből.

A demokrácia és a gazdasági fejlődés összeegyeztethetőségéről folyó vita felszíne alatt, mint azt majd igyekszem bemutatni, két egymástól alapvetően különböző felfogás ismerhető fel arról, mi a viszony egyrészt érdekek és kulturális attitűdök, másrészt intézményi rend között. Az összeegyeztethetlenségi tézis megfogalmazói arra a feltételezésre építik fel érvrendszerüket, hogy csupán jól működő és megfelelő teljesítményeket nyújtó intézmények tudnak olyan érdekeket és attitűdöket (re)produkálni, amelyek támogatják ugyenezen intézmények újratermelését. Azt például elfogadnák a tézis képviselői, hogy egy jól működő és teljesítő kapitalista intézményi rend képes a piacgazdaság működési logikájával összeegyeztethető érdekeket és attitűdöket generálni.³ Ugyanakkor azt állítják – legalábbis ez következik megközelítésükből –, hogy a kelet-európaiak társadalmi csapdában vannak: a status quótól egy új, működőképes gazdasági intézményi rend irányában történő elmozdulás olyan érdekeket és attitűdöket (re)produkál, melyek összeegyeztethetetlenek a piacgazdaság intézményi rendjének megteremtésével, azaz olyan intézmények megteremtésével, amelyek, ha már működnének, akkor a megfelelő érdekeket és attitűdöket produkálnák. Ebből az ördögi körből eszerint csak egy, a részérdekek felett álló fél segítségével juthatnak ki a kelet-európaiak. Vagy, hogy konkrétábban fogalmazzunk: az átalakító állam acélos kezének segítségével.

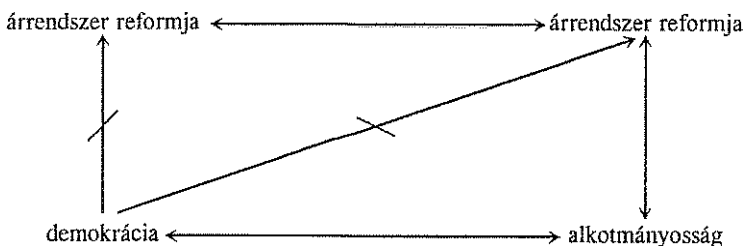
A második megközelítésből ugyanakkor az olvasható ki, hogy az intézményi rend átalakítása leginkább az önbeteljesítő jóslathoz hasonlítható. Új intézmények akkor jönnek létre, ha a társadalmi szereplők megelőlegezve *hitelt adnak* a még nem létező intézményeknek, azaz ha olyan hitekkel és aspirációkkal rendelkeznek, amelyek az új intézmények létrehozásának – s nem csupán megfelelő működésének – kedveznek. Ez az alapja annak, hogy hatalommal ruházzák fel az intézményi rend átalakítására vállalkozó politikusokat, s tolerálják a változásokkal együtt járó nehézségeket. A meglévő régi intézmények diszkreditálása tökéletes alapot nyújt ilyen hitek és aspirációk létrejöttéhez. Az új intézményi rend kialakításánál bábáskodó kollektív politikai szereplőkbe, illetve intézménybe vetett bizalom ezeknek a hiteknek és aspirációknak a regenerálásához járulhat hozzá. A bizalom vagy másképpen mondva, a politikai tőke az alapja az intézményi átalakulásban kulcsszerepet játszó politikai intézmények és szereplők hatalmának, s ugyancsak ez a bizalom az, amely lehetővé teszi, hogy az állampolgárok előzetesen is hitelt adjanak az új intézményi rendnek, befektessenek létrehozásába, részben a nehézségek tűrésével, részben pedig a szó legszorosabb értelmében, azaz megtakarításaikkal.⁴

MAKROPOLITIKAI ÉRVEK

1. AZ ÖSSZEFÉRHETETLENSÉGI TÉZIS

Ha valaki veszi a fáradságot és újraolvassa a kelet-európai demokráciák problémáiról az átmenet első éveiben született írásokat, gyakran érezheti majd úgy, hogy a szerzők jelentős része szerint a demokrácia csak újabb püpot jelent az amúgy is éppen elég gazdasági problémával megvert kelet-európaiak hátán. A leggyakrabban előforduló érv valahogy így foglalható össze tömören: a régióban éppen akkor terjesztették ki a tiltakozás állampolgári jogait, amikor a térség országaiban megindult gazdasági átalakítás amúgy is elég indokot szolgáltat az állampolgároknak a tiltakozásra.

Ennek a különböző megfogalmazásokban fellelhető tézisnek a leginkább használható vizuális összefoglalását Jon Elster (1990) adta meg (lásd az alábbi ábrát!).⁵

Az ábrán a kiinduló ponttól a végpontig futó nyíl az jelenti, hogy ahhoz, hogy a kiindulópont működjön, szüksége van a végpontra. Az áthúzott nyíl azt jelenti, hogy a kiindulópont akadályozza a végpontnak. Az érvelés a következő: a demokrácia akadályozni fogja mind az árrendszer reformját (mert az emberek egy csoportját elszegényíti, illetve munkanélkülivé teszi), mind pedig a tulajdonosi reformot (mert az az emberek egy csoportját gazdaggá teszi).

Összefoglalva tehát: várható, hogy Kelet-Európában az emberek két csoportja fogja a demokrácia adta lehetőségeket a kapitalista átalakítás elleni tiltakozásra felhasználni: azok, akik a *vesztesek* közé sorolódnak, illetve azok, akik a *nem nyertesek* kategóriában kötnek ki.

A megközelítés *strukturális* változata a *vesztesekre* koncentrálna, s azok igen nagy számát prognosztizálja, amire részben a régió gazdasági struktúráiból, részben pedig az ide tartozó országok társadalmi szerkezetéből következtet. Ennek megfelelően azt állítja, hogy a gazdasági reform legfontosabb strukturális akadályozója az, hogy gazdasági, illetve ezzel összefüggő társadalmi strukturális okokból az itteni társadalmak többsége nem érdekelt a radikális gazdasági átalakulásban, sőt kifejezetten ellenérdekelt, s hiányzik az a társadalmi csoport – például a polgárság –, amely ugyanakkor támogató bázisát jelenthetné a piacgazdaságra való áttérésnek⁶. Másképpen megfogalmazva: a közvetlen és azonnali vesztesek száma nagy, a potenciális rövid és

középtávú nyertesek kevesen vannak – ráadásul a társadalmi struktúra legkülönbözőbb helyein szétszóródva, szervezetlenül.

A megközelítés *kulturális* változata a *nem nyertesek* kategóriájából indul ki - ugyancsak nagy számukat és az egyenlőtlenségek hirtelen megugrásával szembeni határozott ellenállást prognosztizálva – mindenekelőtt a régi rendszer kulturális örökségeire alapozza érveit. Az alapvető különbség a két változat között az, hogy a strukturalisták azt állítják, hogy az átalakulással szembeni ellenállás forrása a társadalmi depriváció, végeredményben tehát a társadalmi szereplők *racionális cselekvéseiből* vezetnek le a demokrácia és kapitalizálódás összeférhetetlenségének tételét („akitől elvesznek a reformok, azok ellenállnak”). A kulturális változat képviselői ezzel szemben a társadalmi cselekvők *irracionális* cselekvéseiből vezetnek le az összeférhetetlenségi tételt, magyarul ebben a változatban az átalakítással szembeni ellenállás mögött olyan tényezők húzódnak meg, mint például az intolerancia vagy az irigység.

Minthogy ebben a megközelítésben ez a két tényező – tehát a strukturálisan meghatározott érdekek és a múlt rendszerből áthozott kulturális predispozíciók – határozza meg a társadalmi szereplők viszonyát a kapitalista átalakuláshoz, logikus a következtetés, hogy a demokratikus koordináció bármely formája csak egy olyan ördögi körbe viheti be ezeket a társadalmakat, amelyben legjobban is csak a status quo termelődhet újra. Ebből a körből csak a reformoknak a társadalomra felülről való ráerőltetésével lehet kijutni, vagy erős, a társadalmi érdekcsoportoktól elszigetelt kormányzatok segítségével, vagy valamiféle liberális autoriter rezsim segítségével⁷.

Az összeférhetlenségi tézis kelet-európai felújítói gazdag hagyományra támaszkodhattak, amikor újra felvetették demokrácia és kapitalizmus viszonyának a kérdését⁸. A tézis első változatai már a múlt század első felében megjelentek, egyszerre tükrözve a korai liberálisok félelmeit, illetve a korai marxisták reményeit. Ezek a korai változatok még a tulajdoni viszonyokra koncentráltak, és az volt a fő téziséjük, hogy a tulajdonjogok kiterjesztése összeegyeztethetetlen a politikai jogok párhuzamos kiterjesztésével. Azok, akiknek nem jut a tulajdonból – állították – a tulajdonhoz való jog ellen fogják fordítani választói jogosítványukat, és a demokráciát a tulajdonosok kisajátítására használják majd fel. Vagy ahogyan Thomas Macaulay írta 1842-ben: az általános választójog egyet jelentene a tulajdon és ezzel együtt a civilizáció végével (Macaulay 1900).

A 20. századra enyhültek ezek a félelmek, sőt a demokrácia korábbi felfogása, mely szerint az csupán a tulajdonosok kisajátításának a mechanizmusa, átadta a helyét egy homlokegyenest ellentétes nézetnek, mely szerint a magántulajdonon alapuló gazdaság számára a polgári demokrácia a lehető legmegfelelőbb politikai keret (Lenin 1917), és a demokrácia szükségképpen kedvez a gazdasági fejlődésnek a tulajdonviszonyok sérthetlenségének biztosítása révén (North 1990; Olson 1991).

Az összeférhetlenségi tézis modern változataiban demokrácia és gazdasági fejlődés egymást kizáró jellegéről találhatunk érveket. A

század ötvenes éveiben újraéledő tézis olyan mechanizmusként jellemzi a demokráciát, amelynek segítségével a szegényebb népcsoportok vagy általában a nyomásgyakorló csoportok érvényesíthetik az azonnali fogyasztással kapcsolatos rövid távú érdekeiket, s ebből vonják le a következtetést, amely szerint gazdasági fejlődés és demokrácia összeegyeztethetetlen. Az ötvenes és hatvanas években a tézis szegényekre koncentráló változata dominált, azt állítván, hogy a harmadik világnak a gazdasági fejlődés főáramába későn bekapcsolódó országai nem engedhetik meg maguknak a demokráciát (Galenson 1959; De Schweinitz 1964; Huntington 1968). A hetvenes évekre a szegények kikerülnek a képből⁹, és a helyüket a nyomásgyakorló csoportok foglalják el. A tézis újabb változata a dél-kelet-ázsiai autoriter rendszerek gazdasági sikertörténeteiből azt a következtetést vonja le, hogy a gazdasági fejlődésre a fejlődő országokban a szervezett nyomásgyakorló csoportok jelentik a legnagyobb veszélyt. A gazdaságfejlesztő állam a status quo fenntartásában érdekelt nyomásgyakorló csoportok foglyává válhat, ha csak az államot nem szigetelik el a részérdekek nyomásától. Az állam autonómiájának az állam elszigetelése a forrása ebben a felfogásban, amiből egyértelműen az következik, hogy a demokratikus intézményrendszer csupán olyan mechanizmus, mely aláássa az átalakító állam autonómiáját¹⁰.

Hasonló gondolatok jelennek meg a nyolcvanas években abban az irodalomban, amely azt vizsgálta latin-amerikai kontextusban, hogy miként függ össze a politikai rendszer típusa és a gazdasági válságok kezelése. E művek szerzői a gazdasági válságokból való sikeres kilábalást a politikai rendszerek autoriter jellegéhez kötik két, egymással szorosan összefüggő állítás alapján. Az első állítás szerint a gazdasági stabilizáció és reform támogatása az egyes társadalmi csoportoknak jutó anyagi nyereségek függvénye, a második az, hogy a demokráciáknak a szavazatok maximalizálására törekvő politikusai olyan stratégiákat fognak választani, melyek csak tovább mélyítik a gazdasági válságot ezekben az országokban. Ha netán mégis rövid távú érdekeik ellen cselekednének, s megkísérelnék reformok bevezetését, azonnal szembe találnák magukat politikai zavargásokkal és a tiltakozás legkülönfélébb formáival, amelyek rákényszerítenék őket a status quohoz való visszatérésre¹¹. Az összeférhetlenségi tézisnek ez a változata tehát tovább finomítja a demokrácia természetével kapcsolatos korábbi állításokat: a gazdaság egy helyben járásáért ebben a változatban egyaránt felelősek a rövid távú érdekeiket féltő szervezett érdekcsoportok, amelyek politikai jogait a változások elleni fellépésre használják fel, és a szavazatok maximalizálására törekvő politikusok, akik pozícióikat féltve a szervezett érdekcsoportok megnyerését fontosabbnak tartják, mint a gazdasági reformokat.

A fenti vázlatos áttekintésből az a következtetés vonható le, hogy az összeférhetlenségi tézis legújabb, kelet-európai változata csak abban különbözik a téma irodalmának főáramlatától, hogy erőteljesen hangsúlyozza a kulturális tényezők szerepét is, ezzel egyébként gyanúsán közel kerül ahhoz a hatvanas években divatos, s azóta meg-

cáfolt állításhoz, amely szerint a demokrácia nem képzelhető el a kulturális fejlődés egy adott színvonalá alatt¹². Ha feltételesen eltekintünk a kulturális örökségek problémájától, akkor azt látjuk, hogy az összeférhetlenségi tézis összes modern változata visszavezethető az alábbi három állításra:

1. A társadalmi szereplőknek a kapitalizmussal kapcsolatos álláspontjait a társadalmi hierarchiában elfoglalt pozícióik változása magyarázza. Másképpen: az egyes társadalmi csoportok csak olyan reformoknak adnak hitelt/támogatást, amelyek rövid távon is képesek anyagi előnyöket biztosítani számukra.

2. A gazdasági reformok rövid távon jelentős társadalmi csoportok gazdasági pozícióit ingatják meg, s ezen keresztül növekvő társadalmi nyomást indukálnak, amelynek a reformok leállítása a célja.

3. A demokrácia, hatékonyá téve ezt a nyomást, aláássa az átalakító állam autonómiáját.

MAKROPOLITIKAI ÉRVEK

2. A POLITIKAI TŐKE TÉZIS

Miért tolerálnák az emberek a gazdasági nehézségeket és a társadalmi egyenlőtlenségek hirtelen megnövekedését? Miért adnának hitelt még nem létező intézményeknek, vagy olyan intézményeknek, amelyek csupán növelik terheiket? Miért támogatnák a gazdasági átalakítást, ha az mindenekelőtt áldozatokat és gazdasági pozícióik romlását jelenti? Ilyen és hasonló kérdésekkel foglalkozik az a megközelítés, amelyet találónan nevez néhány szerző a türelem politikai gazdaságtanának¹³. Az ehhez tartozó elemzések szerint nem fogadhatók el az összeférhetlenségi tézisnek sem az állampolgárok attitűdjeivel, sem a demokráciával kapcsolatos állításai.

1. A politikai állásfoglalások, attitűdök nem függenek közvetlenül a (változó) társadalmi-gazdasági pozícióktól; a gazdasági változások támogatása és a gazdasági feltételek változása között nem közvetlen a kapcsolat.

2. A demokratikus politikai rendszer nem transzmissziós szíj módjára működik, amely passzívan közvetítve az alulról jövő nyomásokat közvetlenül megjeleníti az állampolgárok rövid távú érdekeit az állam döntéshozatali központjaiban.

A türelem politikai gazdaságtanának első ellenérve a következő. A gazdasági változások támogatása nem függ szorosan össze a társadalmi pozíciók változásával: az embereknek a változásokhoz fűződő attitűdjeit egy sor olyan tényező módosítja, mint a korábbi gazdasági helyzet megítélése vagy a társadalmi-gazdasági változások különböző alternatíváival kapcsolatos nézeteik és ítéleteik¹⁴. A gazdasági intézmények átalakítása jelentős támogatási tartalékokkal rendelkezhet, amennyiben az alábbi tényezők valamelyike vagy kombinációjuk adott: ha a reformok egy nagymértékben diszkreditált intézményi rendet akarnak felváltani; ha az állampolgárok jelentős része visszatekintve ne-

gatívan ítéli meg a gazdasági körülmények korábbi alakulását és/vagy a korábbi kormányzatoknak a gazdasági problémák megoldására tett más irányú kísérleteit; ha az emberek jelenlegi gazdasági nehézségeikért a korábbi rendszerek vagy kormányok politikáját vagy a reformok elmaradását tartják felelősnek; ha az állampolgárok jelentős része elviselhetetlennek tartja a fennálló állapotokat, s abban hisz, hogy csupán lényeges változásokkal lehet megakadályozni gazdasági helyzete további romlását; s végül, ha az állampolgárok jelentős része hisz abban, hogy a reformerek által kínált alternatíva – a vele járó problémákkal, nehézségekkel együtt – még mindig a legjobb (legkevésbé rossz) választható lehetőség (Duch 1992; Hirschman 1987; Linz 1988; Linz–Stepan 1989; Nelson 1992; McDonough 1992; McDonough–Barnes–Lopez Pina 1992; Remmer, 1991). Ha ezek a hitek és percepciók időben némi tartósságot mutatnak, illetve újratermelődnék, akkor a gazdasági reform során hirtelen megnövekvő társadalmi nehézségek, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek megugrása még a reformok támogatottságának növekedését is eredményezheti: az emberek ezeket a változásokat annak jeleként észlelhetik, hogy a dolgok a jó irányba haladnak.¹⁵

Az irányzat második fő ellenérve az összeférhetlenségi tézissel szemben a következő. Az emberek érdekei, percepciói, attitűdjei, s általában az állampolgárok identitása nem eleve adott, vagy, másképpen szólva: ezek a tényezők a gazdasági változások elemzésekor nem kezelhetők független változóként. A demokrácia, illetve a gazdasági reform politikai sajátosságai jelentősen befolyásolják azt, hogyan definiálják a változások alanyai saját érdekeiket, hogyan alakulnak a változásokkal kapcsolatos attitűdjeik, percepcióik. A gazdasági átalakulás szereplői, identitásaikkal együtt, egyszerre alakítói és tárgyai a változásoknak, s hogy ezek a változások milyen irányba haladnak, abban alapvető szerepet játszanak a demokrácia sajátosságai (Przeworski 1992; Bruszt–Simon 1993).

A demokratikus politikai szisztéma ebben a felfogásban nem csupán passzív mechanizmus, amely változatlan formában közvetíti az átalakító államhoz a társadalomban éppen domináns érzületeket és attitűdöket. Az ide tartozó szerzők fő állítása az, hogy a demokratikus politikai szisztéma egy sor olyan stratégiával és technikával rendelkezik, melyekkel még akkor is képes újratermelni a gazdasági változások támogatását, amikor már jócskán elapadtak a gazdasági reformok támogatásának a fentebb sorolt tényezői. Ezeknek a stratégiáknak és technikáknak az a közös sajátossága, hogy az intézményi átalakulással együtt járó bizonytalanságok, kockázatok csökkentésén keresztül befolyásolják azt, hogyan definiálják az állampolgárok az érdekeiket, s milyen várakozásokkal milyen ítéleteket, politikai állásfoglalásokat alakítanak ki a változásokkal kapcsolatban.

A demokratikus politikai szisztéma képes újratermelni a gazdasági rendszerváltás támogatását – Juan Linz definícióját kölcsönözve: azt a hitet, hogy a nehézségek és mindenféle problémák ellenére az intézmények átalakítása még mindig a legjobb elérhető alternatíva –, ha az átalakítás alanyai bíz(hat)nak a politikai intézményekben és a

politika szereplőiben. A gazdasági nehézségeket tűrő állampolgár ebben a felfogásban kettős értelemben is „hitelező”.

– Egyrészt meghitelezi az intézményi átalakulást abban az értelemben, hogy befektet a jövőbe a jelenbeni fogyasztási követeléseinek visszafogásával. Ez a hitelezés/türelem alapulhat számos fentebb említett nem politikai tényezőn is (a „bármi, csak ne a fennálló” alapon).

– Másrészt az intézményi átalakulás meghitelezése akkor válhat tartósan megalapozottá, állítják a „türelem politökonómusai”, ha az állampolgár hitelt ad(hat) azoknak a politikai aktoroknak és intézményeknek, akik és amelyek koordinálják, alakítják, befolyásolják a gazdasági változások sajátosságait¹⁶.

A bizalom, a hitel ebben a felfogásban tehát nem morális kategória, hanem a racionális kockázatvállaláshoz hasonlítható: mértéke változik a bizonytalanságok, kockázatok, garanciák változásával. A bizalom, a hitel az átalakításnak nekivágó reformerek politikai hatalmának bázisa, Bourdieu kifejezésével élve: politikai tőkéje, amely a demokratikus politikai intézmények és aktorok által ugyanúgy megteremthető, felhalmozható, mint ahogy el is fecsérelhető. Minél súlyosabbak a gazdasági nehézségek, minél távolabbinak tűnik az alagút vége, annál fontosabb szerephez jutnak az állampolgárok politikai orientációinak alakításában olyan tényezők, mint a politikai stílus, a reformtervek „csomagolása”, részvételi, beleszólásos, konzultatív intézmények létrehozása és erősítése, tárgyalásos-megegyezési stratégiák alkalmazása vagy az elitek konszenzusa a reform alapelveiről (Bresser Pereira et al. 1993; Lange 1984; Nelson 1992; O'Donnel 1992; 1993; Przeworski 1993; Przeworski-Limongi 1994; Remmer 1992; 1993. V.ö.).

A türelem politökonómiájával foglalkozó irodalomban a leggyakrabban az alábbi, gyakran egymást átfedő állításokkal találkozhatunk:

1. A tárgyalás, meggyőzés, érdekegyeztetés, a nyilvánosság adta lehetőségek kihasználása segíthetik a reformokért felelős intézmények, aktorok iránti bizalom létrejöttét és explicit vagy implicit biztosítékokat nyújtva (re)generálhatják az állampolgárok hitét abban, hogyha beruháznak a reformokba, maguk is profitálhatnak azok későbbi eredményeiből (Lange 1986; Nelson 1992).

2. A tárgyalásos politizálás, a nyilvános vita erősítheti a reformpolitikák iránti bizalom létrejöttét. A részvételi lehetőségeket, megegyezéseket elősegítő bevonásos intézmények, technikák alkalmazása a reformok politikai bázisának megteremtése révén növelheti azt a hitet, hogy a reformok kivitelezhetők (Przeworski-Limongi 1994).

3. A különböző társadalmi csoportok érdekeit megjelenítő intézmények, szervezetek erősítése, az érdekcsoportok és a politikai döntéshozatali központ közötti konzultációt elősegítő intézmények építése, a képviselői intézmények (parlament) bevonása a reformok kidolgozásába és végrehajtásába növelheti az állampolgárok hitét abban, hogy esélyük van a gazdasági rendszerváltással összefüggő sajátos érdekeik, szempontjaik, sérelmeik képviselésére a demokratikus intézményeken keresztül. A demokratikus intézmények építése a gazdasági reformmal együtt járó nagyfokú társadalmi bizonytalanságok

csökkentésével hozzájárulhat ahhoz, hogy az állampolgárok hosszabb időtávban gondolkodva alakítsák stratégiáikat¹⁷ (Bresser Pereira et al. 1993; O'Donnel 1992, 1993).

4. A reformprogramok csomagolása, a reform egyes szakaszai időbeni bevezetésének politikai megtervezése, a jól megválasztott kompenzációs stratégiák tovább növelhetik azt az időtávot, amelyben az állampolgárok kialakítják várakozásaikat, s ezen keresztül növelhetik a reformok politikai bázisát, vagy legalábbis megakadályozhatják egy időpontba sűrűsödő gyors erodálódását (Nelson 1992; Greskovits 1993a; 1993b).

5. A politikai elitek közötti konszenzus, a politikai és a gazdasági fejlődés alapkérdéseiről kötött elitpaktumok, valamint a főbb elitcsoportok sikeres akciói a reformmal ellenséges szélsőséges alternatívákat kínáló csoportok tudatos diszkreditálására stabilizálhatják és növelhetik a reformok politikai bázisát. A paktumok emellett azáltal, hogy lehetőséget nyújtanak a politikai döntések formálásában való részvételre, garanciákat adhatnak a részt vevő csoportoknak arra, hogy érdemes hosszabb távon is támogatniuk a reformokat¹⁸.

A türelem politikonómusainak fentebb vázolt érveit úgy interpretálhatjuk összefoglalóan, hogy a gazdasági intézmények átalakítása az önbeteljesítő jóslathoz hasonlítható. A demokratikus intézmények, a demokratikus technikák alkalmazása a kedvező irányba alakíthatja az állampolgárok várakozásait, időhorizontját, érdekeik definiálását, s ezáltal azt a hitüket, hogy az intézményi átalakítás támogatásra méltó. A demokratikus intézményekben és politikai aktorokban bízó állampolgárok hitelt adnak a reformoknak, befektetnek a reformokba, részben a nehézségek türésevel, részben pedig hatalommal ruházva fel az intézményi átalakításra vállalkozó politikusokat¹⁹. A reformereknek adott hitel, a politikai tőke felhalmozása végül lehetővé teszi az intézmények átalakítását, s az eredeti tőkefelhalmozás megindulását a gazdaságban.

A HIPOTÉZISEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A fentebb vázolt két makropolitikai megközelítésből az alábbi mikropolitikai hipotézisek vonhatóak le azzal kapcsolatban, milyen tényezők alakítják az állampolgárok számára a gazdasági reformokkal kapcsolatos attitűdjeit.

Összeférhetetlenségi tézis

1. *Racionális választások hipotézis.* Rövid távú gazdasági érdekek határozzák meg az állampolgárok számára a reformokkal kapcsolatos attitűdjeit. Azok, akik negatívan ítélik meg a gazdaság helyzetét, illetve saját gazdasági kilátásaikat, nem fogják támogatni a reformokat, azok, akiknek pozitívak a várakozásaik, támogatni fogják.

2. *Irracionális választások hipotézis.* Kulturális predispozíciók határozzák meg a reformokkal kapcsolatos attitűdöket. Az egyenlőt-

lenségek alacsony tolerálása, a kormányzat szociális felelősségét illető túlzó várakozások, a demokrácia azonosítása a javuló gazdasági körülményekkel stb. kiváló prediktorai a gazdasági reformok elutasításának. Ugyanezen hipotézis részeként értelmezhető az a feltételezés is, hogy a kelet-európaiak többsége, minthogy ugyanazon államszocialista rendszerben szocializálódott, a reformokkal ellenséges kulturális attitűdökkel rendelkezik.

Ellenhipotézisek – alternatívák közötti választás

3. *Alternatívák közötti választás hipotézis.* A gazdasági változások támogatottsága nem függ szorosan össze az állampolgárok rövid távú gazdasági érdekeivel vagy kulturális predispozícióival. A gazdasági rendszerváltás támogattságához nem feltétlenül szükséges, hogy az emberek a kapitalizmus értékeinek lelkes támogatói legyenek, vagy hogy teljes mértékben azonosuljanak normáival. A kapitalizmus támogattságához elegendő annak a hitnek a kialakulása, hogy még mindig ez a legjobb a lehetséges alternatívák közül (Linz 1988; Linz–Stepan 1989).²⁰

4. *Minél rosszabb, annál jobb hipotézis.* Az új gazdasági intézményi rend támogatásában a múlt negatív megítélése jelentős szerepet játszik. Azok, akik visszatekintve rossznak ítélik meg a gazdasági helyzet alakulását, akik szemében diszkreditálódott a régi gazdasági rendszer, akik a korábbi rendszert vádolják a jelenlegi nehézségekért, jóval nagyobb valószínűséggel támogatják majd a gazdasági rendszerváltást, mint azok, akik pozitívan ítélik meg a korábbi rendszert, illetve gazdasági örökségét. A reformoknak nekivágó kormányzatok hosszabb-rövidebb türelmi időszakokkal számolhatnak, melyben a kapitalizmus támogatottsága elsősorban nem a jövőbeni gazdasági kilátások megítélésétől, hanem attól függ, hogyan ítélik meg az állampolgárok a múltat (McDonough 1991; Duch 1992; Hirschman 1987; Linz 1988; Nelson 1992; Remmer 1991).

Ellenhipotézisek – kulturális tényezők

5. *Laza kapcsolat hipotézis.* A korábbi rendszerből hozott kulturális attitűdök nem játszanak meghatározó szerepet a kapitalizmus támogatásában. Ez részben következik az előbbi két hipotézisből, részben pedig abból a feltételezésből, hogy a kulturális attitűdök nem független változói a gazdasági rendszerváltásnak, maguk is formálódnak a változások során (Bruszt–Simon 1992).

6. *Heterogén kulturális örökség hipotézis.* Nem valószínűsíthető, hogy a régió állampolgárai csupán a régi rendszer logikájából közetkező, a piacgazdaság támogatása szempontjából kétes értékű kulturális attitűdökkel érkeztek az új rendszerbe. A kollektivistá gazdasági és társadalmi rend hivatalos ideológiája sosem játszott mindezt meghatározó szerepet az állampolgárok kulturális attitűdjeinek

formálásában. Az államszocialista rendszer elnyújtott agóniája során a régió állampolgárainak kulturális attitűdjei is változtak, s olyan elemekkel gazdagodtak, melyek erősíthetik a kapitalizmus támogató-sát (Duch 1992; Roller 1992).

Ellenhipotézisek – politikai tőke

7. *Politikai bizalom hipotézis.* A kapitalizmus támogatása és a kollektív politikai aktorokba, illetve intézményekbe vetett bizalom között szoros kapcsolat áll fenn. Azok, akik bíznak a politikai aktorokban, illetve intézményekben, nagy valószínűséggel támogatják az új gazdasági rendszert, még akkor is, ha elégedetlenek a gazdasági kilátásokkal; akik nem bíznak a politikusokban és a politikai intézményekben, jóval nagyobb valószínűséggel vonják meg támogatásukat és/vagy kerülnek az antikapitalista alternatívák támogatói közé (Bresser Pereira et al. 1993; Lange 1984; Nelson 1992; 1993; O'Donnel 1992; 1993; Przeworski 1993; Przeworski-Limongi 1994; Remmer 1992; 1993). A kormányzat rossz gazdasági teljesítménye, a gazdasági kilátások romlása alááshatja a kormányzatba, illetve a kormányzó párt(ok)ba vetett bizalmat, ugyanakkor ez csak akkor vezethet a kapitalizmus támogatásának tömeges csökkenéséhez, ha az állampolgárok nem látnak olyan, rendszeren belüli alternatívát képviselő politikai aktorokat vagy intézményeket, amelyekben bízhatnak²¹.

ADATELEMZÉS

A kapitalizmus támogatottságának méréséhez a felmérés során függő változóként azokat a kérdéseket használtuk, amelyeket Juan Linz dolgozott ki a gazdasági-szociális rendszerek legitimitásának és vélt hatékonyságának elemzéséhez (Linz 1988). Linz a legitimitás említett minimalista koncepciójából indul ki elemzéseiben, azaz abból, hogy akár a politikai, akár a gazdasági-szociális rendszer támogatottsága szempontjából nem az számít, hogy az állampolgárok azonosulnak-e teljes mértékben az adott szisztéma értékeivel és normáival, vagy elégedettek-e annak egyes specifikus intézményeivel, aktorai-val, illetve a szisztéma teljesítményeivel, hanem az, hogy hisznek-e abban, hogy az adott szisztéma a ténylegesen szóba jöhető specifikus alternatívák közül még mindig a legjobb.

Az összeférhetetlenségi téziszől az a következtetés vonható le, hogy a kapitalizmusnak a változások kezdetén nem lehetett semmiféle szélesebb társadalmi támogatottsága. Ez egyenesen következik abból az állításból, hogy a gazdasági rendszerváltás csak a gazdasági teljesítmények növekedésével párhuzamosan számíthat jelentősebb támogatottságra. A türelem politikonómusainak állításaiból ugyanakkor az következik, hogy az új gazdasági rendszert a változások beindulásakor igen sokan támogatják, mindenekelőtt azért, mert nem hisznek

abban, hogy elképzelhető jobb alternatíva. Minél inkább rossznak látják az emberek a múltbeli gazdasági szisztémát, minél negatívabban ítélik meg a gazdasági helyzet alakulását, minél elviselhetetlenebbnek érzik a status quót, minél inkább diszkreditálódott számukra a korábbi szisztéma, annál nagyobb lehet az új rendszer kezdeti támogatottsági tartaléka.

Az 1. táblázat a kapitalizmus legitimitásával és hatékonyságával kapcsolatos kérdésekre adott válaszok megoszlását mutatja az általunk vizsgált országokban. A Linztől átvett kérdések így hangzottak: 1. *Egyetért ön azzal, hogy a magánkezdeményezésen alapuló kapitalizmus a legjobb az országunk számára?*, illetve 2. *Egyetért-e azzal, hogy megoldjuk ..... ország problémáit?* Az összehasonlíthatóság kedvéért bevettük a táblázatba két fejlett tőkés ország, az NSZK és Spanyolország adatait is. A táblázat első oszlopa azok százalékos arányát mutatja, akik mindkét állítással egyetértettek, a második oszlopba azok kerültek, akik egyetértenek az első állítással, de nem értenek egyet a másodikkal, a harmadikba azok, akik csak a második állítással értenek egyet, s végül a negyedikbe azok, akik mindkét állítást elutasították.

1. táblázat

A kapitalizmus vélt legitimitása és hatékonysága Kelet-Európában (1990-91), valamint az NSZK-ban és Spanyolországban

(LEG = *A kapitalizmus a legjobb az országunknak*

EFF = *A kapitalizmus lehetővé teszi az ország problémáinak megoldását**)

(Az egyes kijelentésekkel egyet értők/egyet nem értők összevont százalékos aránya)

Ország	LEG.		EFF.		LEG.		EFF.	
	+	+	+	-	-	+	-	-
Bulgária	49,1		13,7		21,5		15,7	
Csehszlovákia	64,3		3,3		14,7		17,7	
Magyarország (1990)	68,0		4,8		9,5		17,6	
Magyarország (1993)	47,9		6,3		14,8		31,1	
Litvánia	63,6		9,2		7,5		19,7	
Románia	46,1		4,7		10,8		38,4	
Szlovénia	64,1		6,0		4,5		25,4	
Ukrajna	48,7		2,7		11,6		37,0	
Krasznojarszk	55,1		5,3		14,3		25,4	
Kelet-Németország	55,4		8,0		11,4		25,2	
NSZK (1984)	37,7		10,9		5,6		46,1	
Spanyolország (1983)	30,2		18,2		3,9		47,5	
Kelet-Európa átlagosan	56,2		6,2		12,1		25,4	

Forrás: NSZK és Spanyolország: Linz 1988. Kelet-Európa: Bruszt-Simon 1992.

* Q60A *The capitalist economy, based on free private initiative, is the best for our country*

Q60B *The capitalist economy based on free private initiative will enable us to solve the problems of the country*

Az adatok határozottan megerősítik a türelem politökonómusainak hipotézisét. A gazdasági rendszerváltás kezdetekor²² a térség állampolgárainak többsége hitelt adott az új rendszernek, hitt a kapitalizmus legitimitásában, illetve hatékonyságában. Az új rendszer támogatottsága Romániában, illetve Ukrajnában valamivel kisebb volt, mint a régió átlaga, de még ebben a két országban is jóval nagyobb, mint a fejlett piaci intézményekkel rendelkező két konszolidált nyugati demokráciában. Ha csak a pozitív válaszokat nézzük, akkor láthatjuk, hogy a kapitalizmus támogatottsága Magyarországon volt legnagyobb a térségben.

Semmi sem bizonyítja jobban a kapitalizmus kezdeti támogatottsági tartalmait, mint a kelet- és nyugatnémet válaszok drámai eltérése. 1992 végén Németország keleti tartományainak lakói jóval nagyobb mértékben hittek a kapitalizmus legitimitásában és hatékonyságában, mint nyugati honfitársaik 1984-ben. A volt NDK-ban olyan időpontban végeztük a felmérést, amikor éppen befejeződött a gazdasági liberalizálás első hulláma, magával sodorva a volt NDK iparának mintegy 70 százalékát, milliókat téve munkanélkülivé, s amikor a keletnémetek sztrájkokkal, utcai demonstrációkkal és tartományi parlamentek elfoglalásával adtak nyomatékot a kormány gazdasági politikája elleni tiltakozásuknak²³.

A táblázatba felvettük az 1993-ban megismételt magyarországi felmérés adatait is²⁴. A két felmérés között eltelt három év alatt 20 százalékkal csökkent a kapitalizmus diffúz támogatottsága Magyarországon, s bár ennek mértéke még mindig magasabb, mint az NSZK-ban vagy Spanyolországban a nyolcvanas években, a támogatottság csökkenése igen jelentős. Az 1993-as adatok elemzése azt mutatta, hogy az elutasítás szorosan összefügg a gazdasági kilátások negatív megítélésével, illetve a politikusok, politikai intézmények iránti bizalom alacsony szintjével²⁵.

A 2. táblázat adataiból az is látható, hogy bár az új politikai rendszer és az új gazdasági-szociális rendszer támogatottsága között szoros a kapcsolat, de egyrészt a többpártrendszer támogatottsága jóval nagyobb, mint a kapitalizmusé, másrészt igen jelentős a demokráciát támogató, de a kapitalizmust mint alternatívát elutasító „harmadikutasok” aránya az egyes kelet-európai országokban.

2. táblázat

A demokrácia és kapitalizmus támogatottsága Közép- és Kelet-Európában egy évvel a rendszerváltás után

Q60/a: A kapitalizmus a legjobb ...országnak

Q66 : Többpártrendszer kell ...országban

/Az egyetértők százalékos aránya)

A/Régió összesen:

	Többpárti demokrácia			
	Igen	(%)	Nem	Össz.
Kapitalizmus	58		6	64
	Nem	29	7	36
Összesen	87		13	100

I. A demokratikus kapitalizmus támogatása országoként (%)

Litvánia	66
Szlovénia	66
Magyarország	65
Lengyelország	65
Csaszlovákia	63
Bulgária	61
Kelet-Németország	60
Krasznojarszk (Oroszország)	52
Ukrajna	48
Románia	45

II. A harmadik út támogatása (demokrácia: igen – kapitalizmus: nem)

Románia	43
Kelet-Németország	35
Bulgária	33
Ukrajna	30
Krasznojarszk (Oroszország)	30
Csaszlovákia	28
Magyarország	23
Litvánia	22
Szlovénia	20
Lengyelország	15

III. Az autoriter kapitalizmus támogatása (kapitalizmus: igen – demokrácia: nem)

Lengyelország	14
Litvánia	9
Krasznojarszk (Oroszország)	9
Magyarország	7
Ukrajna	7
Szlovénia	6
Románia	5
Csaszlovákia	3
Bulgária	3
Kelet-Németország	3

IV. Status quo támogatása (kapitalizmus: nem – demokrácia: nem)

Ukrajna	15
Krasznojarszk (Oroszország)	10
Szlovénia	8
Románia	8
Lengyelország	7
Litvánia	6
Csaszlovákia	6
Magyarország	5
Bulgária	5
Kelet-Németország	2

Forrás: Bruszt-Simon 1992.

Az új politikai és gazdasági szisztéma együttes támogatottsága magasabb a régió gazdaságilag fejlettebb részében, és az átlagnál alacsonyabb a volt Szovjetunió kevésbé fejlett részeiben, illetve Romániában.

Az alábbiakban először külön változó-csoportonként mutatom be az előző részben ismertetett hipotézisekkel kapcsolatos elemzések eredményeit, s az ezt követő összefoglaló részben azokat az elemzé-

seket, amelyek arra kerestek választ, hogy a vizsgálatba bevont gazdasági, kulturális és politikai változók mely csoportjai magyarázták leginkább a kapitalizmus támogatását.

A) Gazdasági (szituatív) változók

A felmérés eredményei nem erősítették meg az összeférhetlenségi tézis azon hipotézisét, mely szerint szoros, meghatározó jellegű a kapcsolat a gazdasági helyzet megítélése és a kapitalizmus támogatása között. A vizsgált 11 kelet-európai országban csupán háromban találtunk 20 százalékosnál nagyobb különbséget a kapitalizmus támogatottságában azok között, akik a gazdasági kilátások javulására, illetve romlására számítottak, és a volt NDK kivételével minden országban többségi volt a kapitalizmus támogatottsága még azok között is, akik az ország gazdasági helyzetének romlására számítottak. Az 1990 és 1993 között megismételt magyarországi felméréseink azt mutatták, hogy a gazdasági helyzet megítélése és a kapitalizmus támogatottsága közötti kapcsolat az idő előrehaladtával szorosabbá vált. Ugyanakkor adataink elemzése azt is bizonyította, hogy a gazdasági helyzet megítélése nem független a politikai intézmények és a politikai aktorok iránti bizalomtól, s önmagában a kapitalizmus elutasítását csak kis részben magyarázza.

Valamivel szorosabb a kapcsolat a kapitalizmus támogatottsága és az egyéni gazdasági helyzet megítélése között. A felmérés során a szubjektív munkapiaci helyzet megítélésre használt változónk mutatott ki viszonylag szorosabb összefüggést a kapitalizmus támogatottságával.²⁶ Országoként eltérően 10 és 25 százalék volt a különbség a kapitalizmus támogatottságában a munkapiaci kilátásaikat pozitívan megítélők és a kifejezetten negatívan megítélők között, de ennek a kérdésnek az esetében is azt láttuk, hogy a helyzetüket negatívan megítélők többsége támogatta a kapitalizmust.

B) Kulturális attitűdök

Az összeférhetlenségi tézis kulturális variánsa azt az állítást fogalmazta meg, hogy a kelet-európaiak olyan, a nyugati demokráciák állampolgárainak kulturális attitűdjeitől eltérő értékekkel érkeztek az új rendszerbe, amelyek összeegyeztethetetlenek a piacgazdaság logikájával. A felmérés eredményei ugyanakkor azt mutatják, hogy nincsenek drámai különbségek a régió és a nyugat-európai fejlett tőkés országok állampolgárainak attitűdjei között, s a kapcsolat a kulturális attitűdök, valamint a kapitalizmussal kapcsolatos ítéletek között nem determinisztikus.

3. táblázat

Jövedelmi különbségek tolerálása és szubjektív osztályhelyzet

A) Jövedelmi különbségeknek ... kell lenni

B) Mely társadalmi csoportba tartozik?

Egyesült Államok (1975)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	26	32	49
mérsékelt	56	58	43
szinte semmilyen	12	8	7
nincs válasz	6	2	1
Összesen	100	100	100
(n)	(663)	(75)	(149)

Spanyolország (1990)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	7	11	17
mérsékelt	60	63	64
szinte semmilyen	29	23	17
nincs válasz	4	3	2
Összesen	100	100	100
(n)	(1662)	(981)	(329)

Magyarország (1990)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	8	16	40
mérsékelt	70	76	58
szinte semmilyen	21	7	2
nincs válasz	1	1	0
Összesen	100	100	100
(n)	(815)	(309)	(125)

Magyarország (1993)

Jövedelmi különbség	munkásosztály	középosztály	felsőbb osztály
nagy	4	13	32
mérsékelt	77	80	64
szinte semmilyen	17	6	4
nincs válasz	2	1	0
Összesen	100	100	100
(n)	(645)	(411)	(83)

Források:

Amerikai és spanyol adatok: Mc Donough-Barnes-Lopez Pina 1992.

Magyar adatok: Bruszt-Simon 1992; 1993.

Itt példaként a jövedelmi különbségekkel kapcsolatos attitűdöket mutatjuk csak be, ugyanis hasonló összefüggéseket találtunk az állam szociális szerepvállalásával kapcsolatos különböző elvárások terén is. A jövedelmi különbségek tolerálása terén Nyugaton és Keleten ugyanazokat a mintákat találtuk. Az emberek többsége a mérsékelt

jövedelmi különbségeket támogatja, a felsőbb osztályok tagjai inkább nagyobb jövedelmi különbségeket tartanak kívánatosnak, míg a magukat a munkásosztályba sorolók kevésbé lelkesednek a nagy jövedelmi különbségekért. A 3. táblázat az amerikai, spanyol és a kelet-európai átlagot jól reprezentáló magyar adatok összehasonlítását teszi lehetővé. A három ország adatainak összevetéséből az tűnik ki, hogy az amerikaiak legkevésbé hívei az egyenlősnek, és a spanyolok valamivel egalitáriánusabbak, mint a magyarok. A magyarok megkülönböztető jellegzetessége nem az, hogy kevésbé tolerálnák a jövedelmi különbségeket, mint a másik két ország állampolgárai, hanem az, hogy itt a legnagyobbak a különbségek a felsőbb osztályba és a munkásosztályba tartozók attitűdjei között. Az 1990-es és az 1993-as magyar adatok összehasonlításából pedig az tűnik ki, hogy miközben a társadalomban ugrásszerűen megnöttek az egyenlőtlenségek, az állampolgároknak az egyenlőtlenségekkel kapcsolatos attitűdjei tovább moderálódtak.

A felmérés adatai szerint a kelet-európaiak átlagban paternalistábbak, mint a fejlett tőkés országok állampolgárai, azaz átlagban nagyobb arányban gondolják azt, hogy az állam szociális felelőssége a teljes foglalkoztatottság biztosítása, az idősek és a munkanélküliek ellátása, vagy például a jövedelmi különbségek csökkentése. Az átlagok mögött ugyanakkor jelentősek a különbségek az egyes országok között a régión belül is, s az állammal szembeni elvárások terén az olaszok vagy a nyugatnémetek nem állnak túlságosan távol a régiókban mért átlagoktól olyan kérdésekben, mint például az állam szerepe az idősekről való gondoskodásban vagy a jövedelmi különbségek csökkentésében.

Az adatok elemzéséből az derült ki, hogy az általunk elemzett kulturális változók és a kapitalizmus támogatása között szoros a kapcsolat, de távolról sem meghatározó jellegű. Azaz például azok, akik elutasítják mindenféle jövedelmi különbség létét, jóval nagyobb valószínűséggel utasítják el a kapitalizmust, mint azok, akik elfogadnának mérsékelt vagy akár nagy jövedelmi különbségeket. Ugyanakkor a jövedelmi különbségeket elutasítók többsége a kapitalizmus híve. Hasonló módon, azok, akik a demokráciát az anyagi jólét növekedésével, a nagyobb társadalmi egyenlőséggel vagy a teljes foglalkoztatottsággal azonosítják, jóval kisebb arányban találhatók a kapitalizmus támogatói között, mint azok, akik számára a demokrácia elsődlegesen olyan procedurális, illetve politikai intézményi dolgokat jelent, mint a többpártrendszer, vagy a politikai döntések decentralizálása²⁷. Ennek ellenére a demokráciát a materiális juttatásokkal azonosítók többsége szintén a kapitalizmus támogatói között található.

C) Alternatívák

A türelem politikonómiájának egyik kardinális tétele az, hogy a korábbi rendszer diszkreditálódása az új szisztéma kezdeti támogatottságának az egyik legfontosabb forrása. A felmérés során többek kö-

zött úgy próbáltuk meg tesztelni a korábbi rendszer hitelvesztését, hogy a kérdezetteket megkértük, a kártyákon eléjük tett jellemzőkről mondják meg, melyik rendszerrel azonosítják azokat (a kérdezettek mindkét rendszert választhatták). A 4. táblázat azt mutatja, melyek voltak azok a jellemzők, melyeket leginkább azonosítottak az egyik vagy másik rendszerrel.

4. táblázat

*A kapitalizmussal és a szocializmussal azonosított jellemzők
Közép- és Kelet-Európában (1990/91)*

Leggyakrabban említett jellemzők		Legritkábban említett jellemzők	
Kapitalizmus	Szocializmus	Kapitalizmus	Szocializmus
Profit	Hiány	Hiány	Gazdagság
Műszaki haladás	Korrupció	Igazságosság	Hatékonyság
Gazdagság	Hatalom	Emberiség	Igazság
Sztrájk	Tervezés	Elnyomás	Műszaki haladás
Haladás	Önzés	Tervezés	Szabadság
Hatékonyság	Egyenlőtlenség	Korrupció	Sztrájk
Szabadság	Elnyomás	Önzés	Haladás

*A kapitalizmussal és a szocializmussal azonosított jellemzők
Spanyolországban (1983)*

Leggyakrabban említett jellemzők		Legritkábban említett jellemzők	
Kapitalizmus	Szocializmus	Kapitalizmus	Szocializmus
Egyenlőtlenség	Tervezés	Emberiség	Profit
Önzés	Igazságosság	Tervezés	Gazdagság
Munkanélküliség	Szabadság	Hiány	Önzés
Hatalom	Fejlődés	Tervezés	Egyenlőtlenség
Gazdagság	Elnyomás	Hatékonyság	Korrupció
Korrupció	Hatalom	Igazságosság	Hatékonyság
Profit	Hiány	Elnyomás	-

Források:

Spanyol adatok: Linz 1988.

Közép- és Kelet-Európai adatok: Bruszt-Simon 1992.

Az eredmények megerősítik a régi rendszer hitelvesztésének, illetve az új rendszer támogatottságának összefüggésével kapcsolatos hipotézist. A szocializmussal a régió lakosai leggyakrabban az alábbi jellemzőket azonosították (gyakorisági sorrendben): hiány, korrupció, hatalom, tervezés, önzés, egyenlőtlenség (!) és elnyomás. Legritkábban az alábbi jellemzőkkel azonosították a szocializmust: gazdagság, hatékonyság, igazságosság, műszaki haladás, szabadság, sztrájk és fejlődés. Másrészt a kelet-európaiak a kapitalizmussal leggyakrabban az alábbi jellemzőket azonosították: profit, műszaki haladás, gazdagság, sztrájk, fejlődés, hatékonyság és szabadság. Az új szisztémával legritkábban azonosított kifejezések pedig a következők vol-

tak: hiány, igazságosság, emberiesség, elnyomás, tervezés, korrupció és önzés. Bár a kapitalizmust a kelet-európaiak a legritkábban azonosították az igazságossággal vagy emberiességgel, ha összehasonlítjuk válaszaikat a spanyolokéval, arra a következtetésre juthatunk, hogy a gazdasági rendszerváltás kezdetekor a régiót inkább egy korakapitalista eufória jellemezte.

A 5. táblázat a „minél rosszabb, annál jobb” hipotézis érvényességét illusztrálja: a korábbi kormánnyal való elégedetlenség szorosan összefügg a kapitalizmus támogatottságával: akik nagymértékben elégedetlenek voltak a korábbi kormánnyal, az átlagnál jóval magasabb arányban támogatták a kapitalizmust; azok között pedig, akik meg voltak elégedve a korábbi kormány teljesítményeivel, az új rendszer támogatottsága messze az átlag alatti. Ugyanezt az összefüggést találtuk a gazdasági helyzet alakulásának megítélése terén is. Azokat, akik úgy gondolták, hogy az elmúlt éveket a gazdasági helyzet romlása jellemezte, jóval nagyobb valószínűséggel találtuk a kapitalizmus támogatói között, mint azokat, akik folyamatos javulásként észlelték az adott ország gazdasági helyzetének változását.

5. táblázat

A rendszerváltás előtti kormánnyal való elégedettség és a kapitalizmus támogatása

A kapitalizmus támogatottságának átlaga a korábbi kormánnyal különböző mértékben elégedett állampolgárok között (1 támogat; 2 nem támogat)

Ország	A rendszerváltás előtti kormánnyal való elégedettség szintje				Átlag
	1 Alacsony	2	3	4 Magas	
Bulgária	1,2	1,5	1,6	1,7	1,4
Csehszlovákia	1,2	1,5	1,7	1,7	1,4
Magyarország	1,2	1,3	1,3	1,4	1,3
Litvánia	1,1	1,3	1,4	1,5	1,3
Lengyelország	1,2	1,2	1,3	1,4	1,2
Szlovénia	1,2	1,3	1,4	1,5	1,3
Ukrajna	1,3	1,5	1,6	1,7	1,5
Krasnojarszk	1,3	1,4	1,4	1,5	1,4
Kelet-Németország	1,3	1,4	1,5	1,6	1,4

Forrás: Bruszt-Simon 1992.

A türelem politikakonómiaja szerint az új rendszer kezdeti támogatása szempontjából a korábbi alternatíva elutasítása, hitelvesztése játssza a döntő szerepet, nem pedig a specifikus intézményekkel, politikákkal való azonosulás. Ebből a szempontból érdekes az a kérdés, hogy a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos attitűdök hogyan függenek össze a kapitalizmus támogatásával. Azok támogatják-e inkább a kapitalizmust, akik elutasítják a szocialista rendszer domináns tulajdonformáját, vagy csupán azok, akik azonosulnak a magántulajdon dominanciájával is. A 6. táblázat a tulajdon feletti ellenőrzéssel kapcsolatos

preferenciák megoszlását mutatja a régió országaiban. Egyaránt érdekes az az eredmény, hogy a kelet-európaiak többsége elutasítja az állami tulajdon korábbi formáját, és az, hogy a régió lakosainak többsége a gazdasági demokrácia valamilyen formáját támogatná. A felmérés egyik legérdekesebb eredménye ugyanakkor az volt, hogy míg a vállalatok állami ellenőrzésének hívei az átlagnál jóval nagyobb mértékben utasítják el a kapitalizmust, a gazdasági demokrácia valamilyen formáját választók az átlagnál magasabb szinten támogatják, és a tiszta magántulajdont preferálók, valamint a gazdasági demokrácia valamilyen formáját választók között nincs jelentős különbség a kapitalizmus támogatottságának mértékében. Az adatok tehát alátámasztják azt a hipotézist, hogy az új rendszer kezdeti támogatottsága szempontjából a status quo elutasítása játssza az alapvető szerepet, és nem specifikus intézmények, jelen esetben a tiszta magántulajdon, elfogadása.

6. táblázat

Ki ellenőrizzé a vállalatokat?

	Tulajdonos vagy általa kinevezett menedzser	Tulajdonos és alkalmazottak közösen	Állami tulajdon	Munkavállalói tulajdonlás és ellenőrzés	N.A. (N)
	%	%	%	%	
Bulgária	23	25	11	30	11
Csehszlovákia	29	35	10	20	6
Észtország	30	28	7	26	9
Magyarország	15	37	8	28	12
Litvánia	20	20	8	44	8
Lengyelország	17	43	10	30	0
Románia	18	25	17	29	11
Szlovénia	23	30	5	32	11
Ukrajna	11	14	18	42	15
Krasnojarszk	16	20	10	53	2
Kelet-Németország	25	47	7	11	10
Kelet-Európa (Össz.)	20	28	11	32	9 (12,365)
Latin-Európa	24	44	6	14	13 (4,850)
Észak-Európa	46	38	2	7	8 (6,431)

Forrás:

Észak- és Latin-Európai adatok: European Values Study, 1981, 1988;
Kelet-Európa: Bruszt-Simon 1992.

A régiók közötti összehasonlításból végezve el derül ki, hogy a kelet-európaiak nem a gazdasági demokrácia óhajlásában különböznek a fejlett tőkés országok állampolgáraitól, hanem abban, hogy melyik specifikus formáját látnak legszívesebben saját országukban. Európában a tulajdon feletti kizárólagos magánellenőrzést preferálók aránya sehol sem éri el az 50 százalékot. Ugyanakkor, míg régiókban a rendszerváltás kezdetekor a munkavállalói önkormányzat volt a leginkább preferált tulajdonforma, a dél-európaiak, illetve az észak-európaiak az együttdöntést preferálták a valamivel korábban készült felmérések során.

D) Politikai változók

A felmérés adatai alátámasztják a türelem politökonómusainak a feltételezését, amely szerint szoros a kapcsolat a kapitalizmus támogatása, illetve a különböző politikai intézményekbe és politikai aktorokba vetett bizalom között. A politikai bizalommal kapcsolatos változóink (kormány, ellenzék, politikai pártok, parlament, szakszervezetek stb. iránti bizalom) együttesen országonként változóan átlagosan 0,4 és 0,6 közötti robusztus értékű kanonikus korrelációkat mutattak a kapitalizmus támogatásával kapcsolatos elemzéseink során.

Az egyes kelet-európai országokban más és más politikai intézmények iránti bizalom függ legszorosabban össze a kapitalizmus támogatásával. Több országban a kormányzatba, illetve a miniszterelnökbe vetett bizalom korrelált leginkább a kapitalizmus támogatásával. Azokban az országokban, amelyekben az első szabad választások után a volt nomenklatura alakított kormányt (pl. Bulgária, Románia), igen erős negatív korrelációt találtunk a kapitalizmus támogatása és a kormány iránti bizalom között. Ezekben az országokban az ellenzéki pártokba, illetve az ellenzéki vezetőkbe vetett bizalom produkált magas korrelációkat a kapitalizmus támogatásával²⁸.

Magyarországon, Lengyelországban, Szlovéniában a parlament, illetve a politikai pártok iránti bizalom függött össze szorosabban a kapitalizmus támogatásával. A politikai elidegenedés, illetve diffúz bizalmatlanság mutatói (pl. „a kormány csak szűkebb érdekcsoportokat szolgál”, vagy „a politikusokban nem érdemes megbízni”) mindenütt erős korrelációt mutattak a kapitalizmus elutasításával²⁹.

E) A Politikai tőke: összevont adatelemzés

Az adatok elemzésének az volt a legfőbb célja, hogy feltárja, mekkora a relatív szerepe a különböző gazdasági-szituatív, kulturális és politikai-bizalmi változóknak a kapitalizmus támogatásában, illetve elutasításában. Az összeférhetetlenségi téziséből az a hipotézis következik, hogy a gazdasági helyzettel kapcsolatos percepciók és a kulturális attitűdök magyarázzák meg az állampolgárok politikai álláspontjait, így az új gazdasági rendszerhez való viszonyukat is. Ebben a felfogásban tehát a politikai attitűdök pusztán függő változói a gazdasági és kulturális változóknak. A türelem politökonómusai ugyanakkor arra a hipotézisre építik fel érvelésüket, hogy a politikai-bizalmi változók alapvető szerepet játszanak a kapitalizmus támogatásával kapcsolatos attitűdök formálásában. A diszkriminancia-analízis és az MCA módszer párosításával arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az itt jelzett három változócsoporthoz egyenkénti, illetve összevont ismeretében milyen pontosan tudjuk felmérni azt, hogy a kérdezettek támogatják vagy elutasítják a kapitalizmust, a demokráciát, illetve az új gazdasági-politikai rendet³⁰.

Az elemzésbe három csoportba és kilenc alcsoportba osztva vontuk be az itt említett változókat³¹.

Gazdasági-szituatív változók

SITUATI: ebbe a csoportba tettük azokat a gazdasági és szituatív változókat, amelyek akár az összeférhetetlenségi tézis szerint, akár a türelem politikokonómiája szerint befolyásolják a kapitalizmus támogatottságát:

- a gazdasági helyzet visszamenőleges megítélése,
- a gazdasági helyzet alakulásával kapcsolatos várakozás,
- szubjektív munkapiaci pozíció,
- az előző kormány teljesítményével való elégedettség szintje.

Kulturális attitűdök

GOVSOC: a kormány szociális felelősségével kapcsolatos attitűdök,

DEMMEAN: a demokrácia materiális, illetve procedurális értelmezésével való azonosulás,

NATTRU: saját és más országok nemzeteivel kapcsolatos bizalmatlanság, illetve ellenségesség.

Politikai tőke

GOVTRU: a kormányba, a legnagyobb kormányzó pártba, illetve a miniszterelnökbe vetett bizalom,

OPPTRU: a legnagyobb ellenzéki pártba, illetve annak vezetőjébe vetett bizalom,

PARTTRU: általában a politikai pártokba vetett diffúz bizalom,

INSTTRU: az egyes specifikus politikai intézményekbe (pl. parlament, szakszervezetek) vetett bizalom,

APATHPO: a politikusokkal, illetve a politizálással szembeni diffúz bizalmatlanság, politikai elidegenedés.

A 7. táblázat több tucat elemzésünk végeredményeit foglalja össze. Erősségi sorrendben azokat a változó-csoportokat mutatja, amelyek leginkább segítettek annak megállapításában, hogy az egyes kérdezettek a kapitalizmus, illetve a demokrácia támogatói vagy elutasítói közé tartoznak. A zárójelbe tett számok azt mutatják, hogy az adott változó(k) segítségével a válaszolók hány százalékának esetében sikerült helyesen azonosítani a kapitalizmushoz, illetve a demokráciához való viszonyt.

7. táblázat

*Kapitalizmus és demokrácia támogatása
(Discrimination and MCA analysis)*

Azon változó-csoportok, amelyek segítségével a kérdezetteket a leginkább pontosan csoportosíthatjuk az egyes kategóriákba (zárójelben: a helyesen csoportosított esetek aránya)

	Bulgária	Magyarország	Lengyelo.	Csehszlovákia	Kelet-Németo.
<i>A kapitalizmus a legjobb az adott országnak</i>					
Egyetért	GOVTRU (81) SITUATI (78) OPPTRU (73)	PARTTRU (74) DEMMEAN (61) -	DEMMEAN (68) OPPTRU (61) PARTRU (60)	OPPTRU (83) SITUATI (83) GOVTRU (73)	PARTRU (75) INSTRU (67) OPPTRU (64)
Nem ért egyet	GOVSOC (77) INSTTRU (73) GOVTTRU (72) -	GOVSOC (69) INSTTRU (63) OPPTRU (63) -	SITUATI (77) GOVSOC (72) PARTTRU (71) APATHPO (70)	GOVSOC (70) APATHPO (67) GOVTRU (64)	GOVSOC (77) GOVTRU (73) APATHPO (72) INSTRU (66)
<i>Többpártrendszer kell</i>					
Egyetért	DEMMEAN (91) PARTRU (88) SITUATI (70)	PARTRU (89) DEMMEAN (83) GOVSOC (77)	DEMMEAN (76) PARTRU (68) -	PARTRU (89) APATHPO (88) SITUATI (78)	PARTRU (88) DEMMEA (81) OPPTRU (65)
Nem ért egyet	GOVSOC (80) GOVTRU (68) SITUATI (65)	APATHPO (74) OPPTRU (66) DEMMEAN (62)	DEMMEAN (78) GOVSOC (69) PARTTRU (68)	GOVSOC (69) SITUATI (64) -	GOVSOC (91) INSTRU (67) DEMMEA (59)
<i>Kapitalizmus és demokrácia</i>					
1. Autoriter kapitalizmus (Kap.: igen; Dem.: nem)	GOVSOC (68) DEMMEAN (60) APATHPO (57)	APATHPO (60) DEMMEAN (53) GOVTRU (51)	INSTTRU (45) DEMMEAN (43) -	INSTTRU (69) APATHPO (55) PARTTRU (50)	GOVSOC (89) PARTRU (43) GOVTRU (39)
2. STATUS QUO (Kap.: igen; Dem.: nem)	DEMMEAN (67) INSTTRU (67) GOVTTRU (57)	OPPTRU (63) GOVTRU (53) SITUAT (53)	APATHPO (89) OPPTRU (67) PARTTRU (60)	GOVSOC (77) DEMMEAN (64) NATTRU (63)	GOVTRU (63) OPPTRU (57) INSTRU (50)
3. Dem.-Kap. (Kap.: igen; Dem.: igen)	SITUATI (71) DEMMEAN (64) PARTTRU (63)	PARTTRU (56) DEMMEAN (53) SITUAT (51)	PARTTRU (62) DEMMEAN (56) APATHPO (47)	OPPTRU (69) GOVSOC (65) PARTTRU (63)	DEMMEAN (54) PARTRU (47) SITUAT (44)
4. Harmadik út (Kap.: nem; Dem.: igen)	OPPTRU (54) NATION (52) DEMMEAN (47)	GOVSOC (55) PARTTRU (51) DEMMEAN (50)	PARTTRU (44) SITUAT (32) -	GOVTRU (46) SITUATI (40) APATHPO (38)	SITUAT (48) APATHPO (47) GOVTRU (41)

Az eredmények meggyőzően alátámasztják a türelem politikonómusainak fő tézisé: a politikai intézményekbe, illetve a politikai szereplőkbe vetett bizalom a legerősebb prediktora a kapitalizmus támogatásának, és az új rendszerrel szembeni fenntartások magyarázatában is a politikai változók játszzák az alapvető szerepet. Az egyes országokban más és más politikai intézményekbe vetett bizalom határozza meg leginkább a kapitalizmus támogatását. Bulgáriában és Csehszlovákiában a kormány és az ellenzék, Magyarországon, illetve Kelet-Németországban a politikai pártok és a politikai intézmények iránti bizalom a meghatározó. A bizalmi változók összevont elemzéséből ugyanakkor az derült ki, hogy nem általában a politikai intézményekbe, illetve szereplőkbe, hanem *valamilyen* politikai intézmény-

be, illetve aktorba, vagy másképpen, valamilyen rendszeren belüli alternatívát képviselő intézménybe vetett bizalom az alapvető a kapitalizmus támogatása szempontjából. Ezt támasztja alá az az eredmény is, hogy a kapitalizmus elutasításában általában a politikai intézményekkel szembeni bizalmatlanság, illetve a politikai apátia/elidegenedés játszik nagyobb szerepet.

A gazdasági-szituatív és a kulturális változóknak fontos szerepük van az új gazdasági-szociális rendszerhez való viszony alakításában, ugyanakkor – szemben az összeférhetlenségi tézis állításával – az új rendszer támogatásában és elutasításában is. Az adatok alapján igazolható az a hipotézis, hogy a kelet-európai vegyes kulturális örökséggel érkeztek az új rendszerbe: az átörökölt kulturális attitűdök nem csupán gátolják, hanem segítik is az új gazdasági rendszer támogatását. A szituációs változók belső elemzése pedig azt mutatta, hogy az új rendszerre való áttérés kezdeti időszakában nem a jövőbeni, hanem sokkal inkább a korábbi gazdasági helyzet megítélése alakítja elsődlegesen a kapitalizmushoz való viszonyt³².

Az adatelemzés legfontosabb eredménye végül az, hogy az összeférhetlenségi tézis központi hipotézise a rövid távú gazdasági érdekek, illetve a kulturális értékek domináns szerepéről elvethető; az elemzés eredményei a türelem politikonómiajának a politikai tőke alapvető szerepével kapcsolatos hipotézisét igazolták. Ugyanakkor az új gazdasági és politikai rendszerhez való viszony alakításában nem elhanyagolható szerepet játszanak az általunk elemzett szubjektív gazdasági, illetve a kulturális változók is. Szerepük sem nem determinisztikus, sem nem független a politikai-bizalmi változóktól. Az elemzések alapján inkább az az állítás fogalmazható meg, hogy potenciális negatív szerepüket a politikusokba, illetve politikai intézményekbe vetett bizalom ellensúlyozza. A politikai tőke felélése ugyanakkor felerősítheti negatív szerepüket: az új gazdasági rendszerhez való viszony alakításában így kerülhetnek előtérbe rövid távú érdekek és a rendszerrel ellenséges kulturális attitűdök.

KÖVETKEZTETÉSEK

A gazdasági átalakítás alapkérdése *politikai* szempontból az, mi teheti képessé a kormányzatokat arra, hogy koordinálják azoknak a viszonylag jelentős autonóm cselekvési lehetőségekkel rendelkező gazdasági és politikai csoportoknak a cselekedeteit, amelyek akadályozhatják, de elő is mozdíthatják a gazdasági intézmények átalakítását. A vállalkozók, a munkavállalók, a fogyasztók, a szavazók viszonylag jelentős autonómiával dönthetnek arról, hogy befektetnek-e vagy sem, hogy a legális szférába fektetnek-e be, vagy az informális szektorba, hogy megtakarításait a hazai gazdaságba fektetik-e be, vagy megpróbálják kimenekíteni az országból tőkeiket, hogy megpróbálják-e eltitkolni jövedelmeiket vagy fizetnek-e adókat, hogy sztrájkolnak vagy dolgoznak, hogy a betartják-e az új szabályokat vagy sem,

hogy tűrik-e a változások terheit, vagy sem, s hogy a reform folytatását ígérő kormányokat újraválasztják-e vagy sem.

Ebben az írásban két megközelítést ütköztettem, amelyekből két egymást kizáró válasz adható a fenti kérdésre. Az összeférhetlenségi téziszből az a válasz következik, hogy a sikeres politikai koordináció megvalósítására a cselekvőktől elszigetelt átalakító állam erős keze képes csak, melyet a demokrácia csak lebénítana.

A második megközelítés szerint csak a demokratikus intézmények és technikák lehetőségeit kihasználó átalakító *politika* képes úgy formálni a cselekvők várakozásait, hiteit, időhorizontját, érdekeik definiálását, hogy hitelt adjanak a változásoknak, befektessenek az intézményi átalakításba, részben a reformerek hatalommal való felruházása révén, részben az átalakulás terheinek tolerálásával, részben pedig effektív befektetéseikkel.

Ebben az írásban először azt mutattam be, hogy a két megközelítés milyen mögöttes feltételezéseket fogalmaz meg azokról a tényezőkről, amelyek a cselekvőknek az intézményi átalakulással kapcsolatos álláspontjait alakítják. Ezt követően empirikus adatokkal azt próbáltam meg bebizonyítani, hogy azok a mögöttes feltételezések, amelyeken az összeférhetlenségi tézis alapul, hamisak, s empirikusan igazolhatóak a második megközelítés alapvetései.

Mindebből több következtetés is levonható. Az első az, hogy igazolható a türelem politikonómusainak az az állítása, hogy a demokrácia ahelyett, hogy automatikusan aláásná az átalakító állam autonómiáját, a politikai tőke felhalmozása révén közvetlenül járulhat hozzá ahhoz, hogy az átalakító állam túlléphessen rövid távú érdekeken és a status quohoz kötődő kulturális értékeken.

Ebből az is következik, hogy végre megszabadulhatunk attól – az összeférhetlenségi tételből közvetlenül levezethető, s józan ésszel igen nehezen felfogható – feltételezéstől, hogy minél kevésbé befolyásolhatják az állampolgárok az átalakítás politikáját, minél kevésbé kontrollálhatják az államot, az annál inkább fogja a közjót szolgálni.

Abból, hogy a gazdasági rendszerváltáshoz való viszonyt nem közvetlenül a gazdasági nehézségek, illetve az egyenlőtlenségek növekedése, hanem a politikai tőke nagysága határozza meg, az a következtetés is levonható, hogy a demokrácia lehetőségeit alábecsülő, az átalakítás *politikáját* megspóroló kormányzatok közvetlenül járulhatnak hozzá a reformok politikai bázisának elolvadásához, s ezzel az állam koordinációs kapacitásainak aláásásához. Elsődlegesen a politikai intézményekbe és aktorokba vetett bizalom csökkenése, s nem a gazdasági helyzet változásai fordítják el a reformoktól a gazdaság cselekvőit, s nyomják őket olyan atomizált érdekérvényesítési stratégiák felé, amelyek lelassítják vagy ellehetetlenítik az új intézményi rend bevezetését. Szélsőséges esetekben az összeférhetlenségi tézis „erős” államai olyan társadalmi csapdába vihetik be a gazdaság szereplőit, amelyek arra szolgáltatnak példát, hogyan képesek a modern Leviathánok olyan (természeti) állapotokat előidézni, melyekkel azután megindokolhatják létezésüket³³.

Végezetül egy általánosabb következtetés is levonható a fentiekből. A gazdasági fejlődés közgazdaságtanának ma már klasszikusnak tekinthető alapállítása az, hogy a későn jövő országok igazi problémája nem az, hogy szűkében vannak gazdasági tőkéknek, hanem az, hogy hiányoznak azok a kapcsolati tőkék (hálók), amelyek lehetővé tennék a tőketulajdonosok számára a racionális kockázatvállalást, azaz az egyébként már meglévő tőkék mobilizálását. Régióinkban, ahol egyszerre terjesztették ki a tőke feletti szabad rendelkezés jogát és a politikai szabadságjogokat, a fenti megállapítás kiegészítésre szorul: a gazdasági tőke felhalmozásához és a politikai értelemben is önfenntartó növekedéshez a politikai tőke felhalmozásán keresztül vezet az út.

JEGYZETEK

¹ Ezt a megközelítést, Albert Hirschmannak a jövedelmi különbségek tolerálásáról írt esszéje alapján több szerző a türelem politikai gazdaságtana címszó alatt tematizálja. Lásd pl. Offe 1991, Duch 1992, illetve Hirschman 1981, valamint Greskovits Bélának a jelen írással komplementer viszonyban álló kandidátusi értekezését, mely egy nagyvívű latin-amerikai – kelet-európai összehasonlító elemzés keretében elsődlegesen azokat a tényezőket vizsgálja, melyek eltérő mértékben kényszerítik türelemre a két régió állampolgárait (Greskovits 1995).

² Az Erasmus Alapítvány a Demokráciáért, az MTA Politikatudományi Intézete és az MTA Szociológiai Intézete által koordinált és Bruszt László, valamint Simon János által vezetett kutatás az első szabad választásokat követő évben vizsgálta kérdőíves felmérés segítségével 11 közép- és kelet-európai országban a demokráciához és az új gazdasági és szociális rendszerhez való viszony különböző dimenzióit. Tanulmányunk e közös kutatás adatainak elemzésén alapszik. Az adatokról részletesebben lásd: Bruszt–Simon János 1993.

³ Ez a feltételezés egyébként távolról sem magától értetődő. Az 1968-as felfordulások után könyvtári elemzés született Nyugat-Európában arról, hogyan lehetne megmagyarázni a majd két évtizednyi folyamatos gazdasági növekedés csúcspontján kitört antikapitalista tiltakozási hullámot, s a hetvenes évek társadalmi mozgalmával foglalkozó irodalom is számos kiváló elemzést produkált arról, hogyan járult hozzá a piaccgazdaságok prosperálása a tiltakozó mozgalmak virágzásához. Lásd pl. Jürgen Habermas legitimációs válsággal foglalkozó könyvét (Habermas 1976), illetve Ronald Inglehart szintén ez idő tájt írt elemzését arról, hogy a tartós prosperitás hogyan befolyásolta az értékrendszer átalakulását, s ez az átalakulás hogyan függ össze a tiltakozó mozgalmak felvirágzásával (Inglehart 1977).

⁴ A bizalomról, illetve általában a politikai tőkéről lásd Pierre Bourdieu 1991. A politikai tőke fogalmát a demokrácia és a gazdasági fejlődés összefüggésében elemzi K. Remmer 1993.

⁵ Az összeférhetlenségi tétel különböző változataival két korábbi írásunkban is foglalkoztunk (Bruszt 1992; Bruszt–Simon 1992), így itt csak a megközelítés legfontosabbnak vélt közös állításait vázolom fel tömören.

⁶ Lásd például a következő idézetet a régióban zajló privatizálást talán alaposabban feldolgozó kötet szerzőitől: „mivel hiányzik az a (jelentős) hatalommal bíró társadalmi csoport, amely valószínűsíthetően már rövid távon nyertese lehet a privatizációs folyamatnak, feltehető, hogy egy demokratikus rendszer, amely közvetle-

nül reagál az alulról jövő nyomásra, egyszerűen képtelen biztosítani a szükséges radikális átalakításhoz elegendő támogatást, annak ellenére, hogy az a nemzet hosszabb távú érdekeit szolgálná” (Frydman–Rapaczynski 1994: 58).

⁷ Ez utóbbi javaslatot K. Jowitt fogalmazta meg, aki a térség társadalmainak leninista örökségeire hivatkozva elutasította A. Stepan javaslatát, mely szerint egyértelműen parlamentáris rendszer segítségével lehet leginkább egyensúlyt teremteni (a gazdasági fejlődés és demokratikus részvétel között). Erről részletesebben lásd Bruszt–Simon 1993. Jowitt ehelyett a liberális autoriter rendszert javasolta mint kívánatos alternatívát, amely jóval praktikusabb megoldás, mint az azonnali tömegdemokrácia bevezetése Kelet-Európában. Talán ironizálásnak tűnhet ezzel a javaslattal szemben az az ellenvetés, hogy úgy akarja megszabadítani a régió országait a leninista örökségektől, hogy maga is leninista megoldást ajánl: az emberek érdekeit és identitását csak kívülről lehet megváltoztatni, a gazdasági struktúrák és intézmények felülről való megváltoztatásával, aminek nyomán aztán kialakul az új rendszerhez szükséges embertípus a megfelelő érdekekkel és identitással.

⁸ A korábbi irodalom alábbi összefoglalásakor nagymértékben támaszkodtam Przeworski és Limongi 1992; 1994, valamint Remmer 1990; 1993 munkáira.

⁹ Ebben feltehetően az is szerepet játszott, hogy a konfliktuskutatók igen hamar felismerik: általában a szegények azok, akik legkevésbé képesek akár a megszerveződésre, akár a hatékony nyomásgyakorlásra.

¹⁰ Ezen állítások rendszerezett áttekintését és kritikáját lásd az alábbi írásokban: Callaghy 1989; Evans 1992; Przeworski–Limongi 1994.

¹¹ E művek kritikai áttekintését lásd Remmer 1990; 1993.

¹² Bár, mint arra Tóka Gábor felhívta figyelmem, Samuel Huntington az iszlám vallás és demokrácia problematikus viszonyát elemezve ismét felújította a demokrácia és kultúra viszonyával kapcsolatos vitát.

¹³ Lásd az 1. jegyzetet.

¹⁴ A szociológusok ezt úgy fogalmazták meg, hogy az állampolgárok reflexív kapacitásai jóval nagyobbak annál, mint azt az összeférhetetlenségi tézis képviselői feltételezik. Nem pusztán a fogyasztás rövid távú alakulása formálja nézeteiket, hanem képesek hosszabb időtávban, s viszonylag komplex értékelési keretben alakítani ítéleteiket.

¹⁵ Lásd erről Hirschman (1981) és Przeworski (1993) elemzéseit.

¹⁶ A gazdasági reformok türése természetesen nem csupán pozitív azonosuláson alapulhat. Az állampolgárok jelentős része mindenhol kényszerűen tűri a gazdasági nehézségeket, mert nem vagy csak korlátozottan rendelkezik olyan erőforrásokkal, tiltakozási formákkal, amelyekkel türelmetlenségét hatékonyan kifejezésre juttathatná. Az állampolgárok egy másik, szintén jelentős csoportja ugyanakkor nem kényszerül a türésre, mert rendelkezik olyan eszközökkel (pl. az informális gazdaság adta lehetőségek), amelyek részben vagy egészében képesek kompenzálni a gazdasági változásokkal együtt járó nehézségeket. Ezeknek a tényezőknek a részletes elemzését nyújtja latin-amerikai és kelet-európai összehasonlításban Greskovits Béla kandidátusi disszertációja (Greskovits 1994). Itt nem foglalkozom ezekkel a tényezőkkel, mert dolgozatom középpontjában a reformokkal való pozitív azonosuláson alapuló támogatás, pontosabban az a kérdés áll, hogy a demokratikus politikai szisztéma képes-e előállítani a reformok politikai támogatását.

¹⁷ Arról, hogy milyen szerepet játszik az időtáv a politikai orientációk alakításában, Richard Rose publikált érdekes tanulmányokat (Rose 1991a, 1991b). Közép- és kelet-európai országokban végzett empirikus vizsgálataira támaszkodva Rose azt bizonyította be, hogy a gazdasági változások támogatása összefügg mind a jelen és múltbeli helyzettel való elégedetlenséggel, mind pedig azzal a hittel, hogy a jövőben hosszabb távon a gazdasági helyzet sokkal jobb lesz. Más felmérések arra szolgáltatott empirikus bizonyítékot, hogy a jövő pozitív megítélése szorosan összefügg a kollektív politikai aktorokba vetett bizalom szintjével (Gallup 1994).

- ¹⁸ A gazdasági és politikai elit közötti konszenzus fontosságát hangsúlyozza többek között a nyugat-európai demokráciák harmincas évekbeli válságát elemző irodalom is, ezen belül is a weimarizálódás újabb irodalma. Ezen elemzések szerint a gazdasági válságot túlélő demokráciák *nem a gazdasági nehézségek fokában vagy a választott gazdasági politikákban, hanem a gazdasági és politikai elit közötti konszenzus kialakítására tett erőfeszítéseikben különböztek* azoktól az országoktól, melyekben az elit szélsőséges polarizálódása ásta alá a demokratikus rendszert (Zimmerman–Saalfeld 1988; Linz, 1991). A viszonylag ismertebb spanyol elitpaktumok mellett több latin-amerikai országban is – például Chilében és Bolíviában – jelentős szerepet játszottak az elitpaktumok a szociális terhek növekedésével járó gazdasági változások politikai bázisának megteremtésében. Az elit közötti konszenzus, valamint az elitpaktumok fontosságáról lásd még Remmer 1991, és Highley–Gunther 1992). A gazdasági reformokkal együtt járó nehézségek tolerálása és a pártpolitikai aréna polarizáltsága közötti összefüggésről lásd Haggard–Kaufman 1992).
- ¹⁹ A bizalom, a hitelesség, hitelre méltóság szerepét hasonló módon interpretálja az inflációs politikai gazdaságtanával foglalkozó irodalom is, a hangsúlyt a vállalkozók és menedzserek várakozásaira, hiteire helyezve. A gazdasági növekedés irodalmában, illetve az egyes országok gazdasági kilátásainak elemzéseiben bevett kategória emellett a *business confidence*, amely az egyik legjobb indikátora a növekedés esélyeinek. Ezzel kapcsolatban Brunetti és Weder fejlődő országokban végzett felmérések alapján bizonyította be, hogy a politikai intézmények és aktorok hitelessége, hitelre méltósága szoros kapcsolatban áll a gazdasági növekedés mértékével. Vagy ahogyan eredetiben megfogalmazták: „the degree of political credibility is a robust determinant of economic growth” (Brunetti–Weder 1993).
- ²⁰ A politikai, gazdasági rendszerek legitimitásával foglalkozó irodalmon belül ez a hipotézis fogható fel a minimalista álláspontnak. Az ezzel szemben álló maximalista felfogás szerint egy intézményi rend támogatottsága annak függvénye, mennyire azonosulnak az állampolgárok az adott intézményi rend által megtestesített értékekkel és normákkal, és milyen mértékben képesek az adott intézményi rend teljesítményei újratermelni ezt az azonosulást (lásd erről Linz 1988).
- ²¹ Ez a hipotézis levezethető Frederick D. Weilnek a demokráciák legitimitásával kapcsolatos téziséből is. Weil szerint a kormányzatok rossz gazdasági teljesítménye csökkentheti az egyes specifikus politikai intézményekbe (pl. a kormányzatba) vetett bizalmat, de ez csak akkor vezet legitimitációs problémákhoz, ha a *rendszeren belüli alternatívákat* képviselő politikai intézmények is problematikussá válnak (Weil 1989). Kézenfekvő az a feltételezés, hogy ugyanez a logika alkalmazható a kapitalizmus legitimitására is. Azaz az egyes specifikus politikai intézményekbe vetett bizalom alacsony szintje csak akkor ássa alá a kapitalizmus legitimitását, ha az állampolgárok nem látnak egyetlen olyan politikai intézményt sem, amely rendszeren belüli alternatívát kínálna számukra. A hipotézisből az következik, hogy a demokratikus politikai intézményektől való elidegenedés, a politikai apátia és a kapitalizmus elutasítása között szoros kapcsolat várható.
- ²² A kérdőíves felvétel a vizsgált országok többségében 1990 végén, 1991 elején készült, kivétel a volt NDK, ahol 1992 decemberében kérdezték le kérdőívünket.
- ²³ Max Kaase hívta fel a figyelmem arra, hogy a kapitalizmus kifejezés ideológiai töltése, s ennek megfelelően jelentése országonként más és más lehet, s ezért óvatosan lehet csak értelmezni a támogatottság *csökkenését*, illetve alacsony szintjét. Kaase szerint a két nyugati országban a kapitalizmus alacsony támogatottsága nem a gazdasági-szociális *szisztéma* elutasításának, hanem annak jele, hogy az állampolgárok elégedetlenek a konzervatív-liberális *politikával*. Elkerülendő az ilyen jellegű félreértéseket, a felmérés során külön kérdéssorral vizsgáltuk, mit értenek a kelet-európaiak a kapitalizmuson (lásd 4. táblázat).
- ²⁴ Az 1993-as megismételt magyarországi felmérés adatait lásd Bruszt–Simon 1995.
- ²⁵ Az itt említett két tényező ugyanakkor nem független egymástól: a politikai aktorokkal, illetve intézményekkel szemben bizalmatlanok gazdasági helyzetmegítélése az átlagosnál jóval pesszimistább.

- ²⁶ A szubjektív munkapiaci helyzet mérésére a következő kérdést tettük fel: *Ha Ön valamilyen okból elvesztené jelenlegi munkahelyét, milyen könnyen találna új munkahelyet?* (Válaszlehetőségek: nagyon könnyen, viszonylag könnyen, viszonylag nehezen, nagyon nehezen, egyáltalán nem.)
- ²⁷ Az ide vonatkozó zárt kérdésben a kérdezettek 11, kártyára írt jellemzőről döntöttek el, hogy szerintük melyiknek mennyi köze van a demokráciához. A választható kártyák egy része a demokrácia formális jellemzőit tartalmazta (pl. többpárt-rendszer), egy másik csoportja a gazdasági és szociális tényezőket (pl. teljes foglalkoztatottság), végül a kártyák harmadik csoportja individuális tényezőket (pl. női egyenjogúság). Az elemzésbe bevont attitudinális változók közül ez a kérdés mutatta a legnagyobb különbséget az egyes országok között. Míg pl. Bulgáriában vagy Ukrajnában a kérdezettek túlnyomó többsége gondolta úgy, hogy a demokráciának része a teljes foglalkoztatottság vagy a gazdasági helyzet javulása, a skála másik végén található csehszlovákok többsége nem azonosította a demokráciát ezekkel a gazdasági jellemzőkkel. A magyar válaszok a régió materialistább demokráciafelfogását valló országokhoz álltak közelebb.
- ²⁸ Feltehető, hogy ennek a két országnak az esetében inkább beszélhetünk arról, hogy a gazdasági rendszerváltás kérdésében polarizált állampolgárok előlegeztek meg bizalmat az általuk preferált gazdasági rendet képviselő intézményeknek, illetve aktoroknak, mintsem arról, hogy a kormány, illetve az ellenzék iránti bizalom magyarázná az állampolgároknak a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdjeit. Ugyanakkor még ezekben az országokban is tetten érhető a fordított irányú kapcsolat: azok között, akik egyetértettek azzal a kijelentéssel, hogy a kormány csak szűkebb érdekcsoportokat szolgál, Bulgáriában 44, Romániában 43 százalék, míg azok között, akik úgy vélték, hogy a kormány az ország egészének érdekeit szolgálja, 74, illetve 61 százalék volt a kapitalizmus támogatottsága.
- ²⁹ Végül igen érdekes a szakszervezetekbe vetett bizalom és a kapitalizmus támogatottságának összefüggése. Ahol a régi állampárti szakszervezetek összefonódtak a volt némenklatúra kormányra került pártjaival, és/vagy a felmérés idején még őrizték vezető szerepüket, ott a szakszervezetek iránti bizalom negatívan korrelált a kapitalizmus támogatásával (pl. Ukrajna, Bulgária, Románia). Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a régi szakszervezetek nem játszottak domináns szerepet és/vagy az új szakszervezetek nem kötődtek a volt némenklatúrához, a korreláció pozitív volt, azaz a szakszervezetekben bízók ezekben az országokban nagyobb valószínűséggel támogatták a kapitalizmust, mint azok, akik nem bíztak a szakszervezetekben (pl. Lengyelország, illetve a volt NDK).
- ³⁰ Köszönettel tartozom Füstös Lászlónak a statisztikai elemzések kivitelezéséért és szakmai-módszertani tanácsaiért.
- ³¹ A kérdések pontos megfogalmazását lásd az írás Appendixében.
- ³² Az 1993 végéről származó magyarországi adatokon megismételtük ugyanezt az elemzést. Azt találtuk, hogy a korábbi gazdasági helyzettel való elégedetlenség már csak alig magyarázza a kapitalizmus támogatását, ugyanakkor nőtt a jövőbeni gazdasági helyzet megítélésének szerepe a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök alakításában. A politikai bizalmi változók megőrizték első helyüket: 1993-ban a politikai apátia volt a kapitalizmus elutasításának legjobb prediktora, és az ellenzéki pártokba vetett bizalom a támogatásé. A bizalmi változók összevont elemzéséből az derült ki, hogy a diffúz bizalmatlanság olyan indikátorai, mint a korrupció és protekciózás növekedésének megítélése, fontosabb szerepet játszott a kapitalizmussal kapcsolatos attitűdök alakításában, mint akár a kormány, akár az ellenzéki pártok iránti bizalom. A bizalmi változók szerepe a kapitalizmushoz való viszony magyarázatában még némiképp nőtt is, ezzel szemben mind a gazdasági-szituatív, mind pedig a kulturális tényezőké valamelyest csökkent.
- ³³ E jelenség részletes elemzését latin-amerikai példákon lásd O Donnell idézett írásában (1993). Az általa elemzett latin-amerikai országok több szempontból is gyanúsan hasonlítanak a dekrétumokkal igazgató Jelcin Oroszországhoz. A társadalmi csapdáról lásd Hankiss 1983.

HIVATKOZÁSOK

- Bourdieu, P. 1991. Political Representation – Elements for a Theory of the Political Field. In: Pierre Bourdieu *Language and Symbolic Power*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 171–220.
- Bresser Pereira–Maravall–A. Przeworski 1993. *Economic Reforms in New Democracies – A Social-Democratic Approach*. Cambridge University Press
- Bruszt L. 1992. Transformative Politics: Social Costs and Social Peace in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, (Vol. 6.) 1.
- Bruszt L.–Simon J. 1992. *Political Culture, Political and Economic Orientations in Central and Eastern Europe During Transition to Democracy. Codebook of an 11 Country Survey*. Mimeo. MTA Politikatudományi Intézet
- 1993. The Great Transformation – Theoretical Conceptions and Public Opinion on Democracy and Capitalism in Eastern Europe. In: Gy. Szoboszlai (ed): *Flying Blind*. Budapest: Institute for Political Science
- 1995. *Monitoring Democracy in Hungary, 1989–1993*. Codebook, MTA Politikatudományi Intézet (Megjelenés alatt)
- Callaghy, T. 1989. Toward State Capability and Embedded Liberalism in the Third World: Lessons for Adjustment. In: J. Nelson (ed.) *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick: Transaction Books
- Commiso, E.–S. Dubb–S. McTigue 1992. The Illusion of Populism in Latin America and East-Central Europe. György Szoboszlai (ed.) *Flying Blind. Emerging Democracies in East-Central Europe*. Yearbook Hungarian Political Science Association
- Duch, R. M. 1992. *Tolerating Economic Reform: Popular Support for Transition to a Free Market in the Former Soviet Union*. Ms.
- Dunn, J. 1988. Trust and Political Agency. In: D. Gambetta (ed.) *Trust – Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell
- Elster J. 1990. *The Necessity and Impossibility of Simultaneous Economic Reforms and Political Reform*. Ms. University of Chicago. (A tanulmány némileg módosított változata megjelent: *London Review of Books*, Jan. 25. 1990.)
- Elster, J.–C. Offe–U. Preuss 1991. *Constitutional Politics and Economic Transformation in Post-Communist Societies. A Comparative Study of Bulgaria, Czechoslovakia, and Hungary*. Project proposal submitted to Volkswagenstiftung. Ms. Chicago/Bremen.
- Evans, P. 1992. The State as Problem and Solution: Predation, Embedded Autonomy, and Structural Change. In: S. Haggard–R. Kaufman (eds.) *The Politics of Economic Adjustment*. New Jersey: Princeton University Press
- Frydman, R.–A. Rapaczynski 1994. *Privatization in Eastern Europe. Is the State Withering Away?*
- Galenson, W. (ed.) 1959. *Labor and Economic Development*. Introduction. New York: Wiley
- Gallup 1994. A Magyar Gallup Intézet jelentése a Horn-kormányról. *Magyar Nemzet*, október 3, 13.
- Gambetta, D. 1988. Can We Trust? In: D. Gambetta (ed.) *Trust Making and Breaking Cooperative Relations*. Basil Blackwell
- Greskovits, B. 1993a The Use of Compensation in Economic Adjustment Programmes. *Acta Oeconomica*, (45) 1–2.
- 1993b *Is the East Becoming South? Were Threats to Reforms May Come From?* Central European University, Ms., Political Science Department
- 1995. Latin-Amerika sorsára jut-e Kelet-Európa? *Politikatudományi Szemle*, No. 1. 63–94.
- Habermas, J. 1976. *Legitimation Crisis*. London: Heinemann

- Haggard, S.–R. R. Kaufman (eds.) 1992. *The Politics of Economic Adjustment. International Constraints, Distributive Conflicts, and the State*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Hankiss, E. 1983. *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó
- Hausner, J. 1993. *Imperative vs. Interactive Strategy of Systemic Change in Central and Eastern Europe*. Ms. Cracow Academy of Economics.
- Highley, J.–R. Gunther 1992. *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge University Press
- Hirschman, A. O. 1987. The Political Economy of Latin American Development: Seven Exercises in Retrospection. *Latin American Research Review*, (22) 3: 7-26.
- Huntington, S. 1968. *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution – Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton University Press
- Lange, P. 1984. Unions, Workers, and Wage Regulation: The Rational Bases of Consent. In: J. H. Goldthorpe (ed.) *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*. Oxford, England: Oxford University Press
- Lenin, V. I. 1977. 1917. *State and Revolution*. Moscow: Progress Publishers
- Linz, J. 1978. Crisis, Breakdown and Reequilibration. In: Juan Linz–Alfred Stepan: *The Breakdown of Democratic Regimes*. John-Hopkins University Press
- 1988. Legitimacy of democracy and the Socioeconomic System. In: M. Dogan (ed.) *Comparing Pluralist Democracies. Strains on Legitimacy*. Boulder: Westview, 65-113,
- Linz, J.–A. Stepan 1989. Political Crafting of Democratic Consolidation or Destruction: European and South American Comparasions. In: R. Pastor (ed.) *Democracy in the Americas*. New York: Holmes & Meier
- Luhmann, N. 1979. *Trust and Power*. Chichester: Wiley
- Macaulay, Th. 1900. *Complete Writing*. Vol. 17. Boston and New York: Houghton-Mifflin
- McDonough, P. S. H.–Barnes–Lopez Pina 1986. Economic Policy and Public Opinion in Spain. *American Journal of Political Science*, 30, 446-479.
- 1992. *The Nature of Political Support and Legitimacy in Spain*. Paper presented at the Eighth International Conference of Europeanist, Chicago, March 27-29.
- Nelson, J. M. 1989. (ed.) *Fragile Coalitions: The Politics of Economic Adjustment*. New Brunswick, USA and Oxford, UK: Transactions Books
- 1991. Organized Labor, Politics, and Labor Market Flexibility in Developing Countries. *The World Bank Research Observer*, (Vol. 6.) 1, (January) 37-56.
- 1992. Poverty and Equity. In: Haggard–Kaufman 1992.
- North, D. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press
- O'Donnell, G. 1994. *Delegative Democracy?* Journal of Democracy. Vol. 5.
- 1993. *On the State, Democratization and Some Conceptual Problems*. Working Paper April, Kellogg Institute
- Olson, M. 1991. Autocracy, Democracy and Prosperity. In: Zeckhauser, K. (ed.) *Strategy and Choice*. MA. MIT Press, 131-157.
- Przeworski, A. 1993. *Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective*. In: Bresser Pereira et al. 1993.
- Przeworski, A.–F. Limongi 1992. *Sustainable Democracy*. (Ms.)
- 1994. Democracy and Development. Paper presented at the Nobel Symposium „Democracy's Victory and Crisis”, Uppsala University, August 27-30, 1994.

- Remmer, K. 1990. Democracy and Economic Crisis: The Latin American Experience. *World Politics*, 42, 315-35.
- 1993. The Political Economy of Elections in Latin America, 1989-1991. *American Political Science Review*, (Vol. 12) June
- Roller, E. 1992. *Ideological Basis of the Market Economy: Attitudes Toward Distribution Principles and the Role of Government in West and East Germany*. Paper presented at the Fiftieth Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology, San Francisco, California
- Rose, R. 1991a Between State and Market. Key Indicators of Transition in Eastern Europe. *Studies in Public Policy*, 196. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- 1991b *Escaping from Absolute Dissatisfaction - A Trial and Error Model of Change in Eastern Europe*. ICRET Conference, Queen College, Cambridge, 2-6 July 1991.
- Sabel, Ch. 1991. *Constitutional Ordering in Historical Context*. Paper presented to the Max Planck Institut für Gesellschaftsforschung
- De Schweinitz, K. 1964. *Industrialization and Democracy*. New York: Free Press
- Waterbury, J. 1989. *The Political Management of Economic Adjustment and Reform*. In: J. M. Nelson 1989.
- Zimmermann, E.-T. Saalfeld 1988. Economic and Political Reactions to the World Economic Crisis of the 1930s in Six European Countries. *International Studies Quarterly*, 32, 305-340.

KOVÁCS ÉVA

„Itt a piros, hol a piros”

Kizáró eljárások a magyar igazságtételi vitában 1990–1992¹

Az utóbbi napokban félelem költözött az erdőbe. Elterjedt ugyanis, hogy a medve listát vezet ki azokról az állatokról, akiket fel akar falni. A róka tisztázni akarta a dolgot és felkereste a medvét. „Mondd, medve, igaz a hír, hogy van egy ilyen listád?” „Bizony igaz.” „És elképzelhető, hogy magam is szerepelek ezen a listán?” „Bizony, bizony.” „Hát ez szörnyű” – siránkozott a róka. „Bizony, bizony” – válaszolta a medve és azon nyomban felfalta.

Másnap a borz kereste fel a medvét. „Mondd, medve, igaz a hír, hogy van egy ilyen listád?” „Bizony igaz.” „És lehetséges, hogy én is szerepelek ezen a listán?” „Bizony, bizony.” „Rémes!” „Bizony, bizony” – szölt a medve és őt is felfalta.

Harmadnap a nyúl jelent meg a medvebarlangnál. „Mondd, medve, igaz a hír, hogy van egy ilyen listád?” „Bizony igaz.” „És én is szerepelek rajta?” „Bizony, bizony.” „Hm... Lennél olyan kedves levenni a nevemet erről a listáról?” „Mi sem természetesebb, kérlek.”

(György Dalos: *Proletarier aller Länder, entschuldigt mich! Ende des Ostblockwützes*, Bremen 1993. 90-91. old.)

I. A MAGYAR IGASZÁGTÉTELI DISKURZUSOK – RÖVID ÁTTEKINTÉS

Magyarországon az igazságtételi vita mint különféle sajtóviták gyűjtőfogalma honosodott meg. Ilyen viták voltak a történelmi igazságtétel, a Dunagate-botrány, a Justitia-terv, a Zétényi–Takács törvényjavaslat, a Kónya-dolgozat, a kiscgazda-átvilágítás, a titkosszolgálat modernizálása és a III/III-as ügynöklista körüli viták.

Az eredeti igazságtételi diskurzus már korán két különböző nagydiskurzussá alakult: egyfelől az áldozatok, másfelől pedig a tettesek diskurzusává. Az áldozatok köréhez tartoztak a 20. századi magyar történelem üldözöttei: az első világháború áldozatai, a Horthy-kor-

szak kommunista üldözöttei, a holocaust-áldozatok, a második világháborúban és a Rákosi-korszakban meghurcoltak, a koncepciós perekben elítéltek, a kulákok, a svábok, az internáltak és az 1956-os forradalmárok.² A tetteseket illetően kissé „feledékeny” és szelektív maradt a diskurzus: az egykori ÁVO-t, ÁVH-t, a Kádár-korszak titkosszolgálatát, a szovjet hadsereget mint tettest tematizálta a média, míg a náci-múltat vagy a Horthy-korszak bűneit elhallgatta. Bár a két diskurzus olykor egybeesett, sajátosságait mindvégig megtartotta: az áldozatok diskurzusa mint jóvátételi vita, a tetteseké mint átvilágítási és törvénykezési diskurzus jelent meg a nyilvánosságban.

Volt azonban két epizód még a rendszerváltást megelőzően, amelyben a *történelmi felelősség* és az *igazságtétel* témája az 1956-os forradalom tabutlanításának apropóján egybeesett. Az egyik az volt, hogy 1988-ban, tehát még a Kádár-rendszerben megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB); a másik az volt, hogy 1989-ben Pozsgay Imre kijelentette: 1956 „népfelkelés” volt. Mindkét diskurzusban egyszerre jelent meg a tettesek történelmi felelőssége és az áldozatok morális és anyagi jóvátétele. E két epizód hosszú időre kijelölte az igazságtételi diskurzusok szimbolikus mezőjét az 1956-os forradalom és a nemzeti felelősség tematizálásával. 1956 tabutlanításában és a történelmi igazságtételi diskurzusban fordulatot majd az 1990-es választási kampány és a rendszerváltás hozott: az új pártok között a „nemzeti szimbólumok” (1956, áldozatok stb.) kisajátításáért folyó legitimációs harc magát az 1956-os forradalmat is demisztifikálta, olykor lejáratta. 1990-ben már világos volt, hogy minél kisebb legitimitásra és szimbolikus jelentésre tesz szert 1956, illetve a nemzeti felelősség, annál nagyobb hangsúlyt kap a törvényes úton történő igazságtétel.

Az igazságtételi diskurzus későbbi jól ismert sajátosságait a *Dunagate-botrányban* szerezte (1990. január) és egészen a miniszterelnök haláláig meg is tartotta. Mint ahogy mindnyájan emlékszünk, a Fekete Doboz³ – akkor még illegális – szerkesztősége felvételt készített a belügyminisztérium titkosszolgálatának aktáiról, mellyel bebizonyította, hogy – a Németh-kormány nyilatkozataival ellentétesen – a szolgálat továbbra is működik, megfigyeli, lehallgatja az ellenzéki politikusokat. A Dunagate-botrány egy állandó elemet hozott az igazságtételi diskurzusba: a III/III-as listát. Ekkor került először szóba az ügynöklista, amely – direkt vagy indirekt módon – végig meghatározta aztán a diskurzust, annak ellenére (vagy éppen amiatt), hogy a listán szereplő nevek máig nem kerültek nyilvánosságra. Kinek a neve szerepel rajta, és ki tud a listákról? 1990 januárjában megkezdődött az „itt a piros, hol a piros” játék.

A Dunagate-botrány a listán kívül egy további tabut is megérintett. Elítélhető-e egy titkosügynök, aki az állami visszaélések feltárása érdekében esküt szeg? Hol vannak a törvényesség határai a rendszerváltásban? Mit kezdünk a régi törvényekkel, és milyen új törvényekre van szükség egy demokráciában?

A következő állomás a *Justitia-terv* kiszivároztatása volt (1990. augusztus). Ebben Kónya Imre, az MDF frakcióvezetője egy olyan rendszerváltás-forgatókönyvet álmodott meg, melyben a történelmi felelősségre vonás helyett jogi szankciókat szorgalmazott. A Justitia-tervvel Kónyáék egy fontos kerekasztal-megállapodást rúgtak fel, amely szerint az egykori szocialista elitnek nem kell bírói felelősségre vonástól tartania. A Justitia-terv olyan általánosan fogalmazott a bűnösök tekintetében, hogy annak alapján akár az összes, azaz 800 000 egykori MSZMP-tagot bíróság elé lehetett volna állítani.

Az ezt követő parlamenti vitákban az igazságtételi diskurzus mint törvényhozói folyamat intézményesült. 1990 őszén tudományos vitákat szerveztek az elévülésről és az igazságtételről. Szeptemberben – a helyhatósági választások idején – két SZDSZ-es képviselő törvényjavaslatot adott be az ügynöklistákról (*Demszky-Hack törvényjavaslat*). E javaslat szerint a felelősségre vonás szimbolikus lett volna: a listákat a tettesekre nézvést jogi következmények nélkül „egyszerűen” csak nyilvánosságra hozzák.

1991 májusában aztán két MDF-es képviselő terjesztett be törvényjavaslatot az elévülés módosítására (*Zétényi-Takács törvényjavaslat*), amely újabb fordulatot hozott a diskurzus menetében: a felelősség kérdése ettől fogva vált bírósági eljárási kérdéssé. Nem sokkal a Zétényi-Takács-féle javaslat után a kormány is előállt a maga *III/III-as javaslatával*.

Mindhárom kezdeményezés óriási, érzelmektől, botránnyoktól sem mentes sajtóvitát váltott ki az átvilágításról és a „kommunistátlantásról”.

A fentiekől nem függetlenül 1990 októberében liberális értelmiségiek csoportja megalakította a *Demokratikus Chartát*, hogy ily módon is érvényre juttassa a parlamenttel szembeni kritikáját. A Charta-mozgalom azokat a demokratikus ellenzéki hagyományokat melegítette fel, amelyek szerint az állampolgári elégedetlenséget a kormánnyal szemben szervezett tömegdemonstrációkon keresztül kell megfogalmazni. Az igazságtételi diskurzus szempontjából a Charta megalakulása azt jelentette, hogy a mozgalom egyrészt megkérdőjelezte a parlament kompetenciáját (úgy is, mint demokratikus intézményét), másrészt, hogy a Charta nem akceptálta a parlamentnek azt a törekvését, hogy az igazságtételi diskurzust törvényhozói úton kisajátítsa.

1991 novemberében megkezdődött a kormány III/III-as törvényjavaslatának parlamenti tárgyalása anélkül, hogy a Demszky-Hack-féle javaslatot megvitatták volna. Szintén ebben a hónapban került sor az azóta elhíresült Kónya-Pető nyilvános televíziós vitára a Zétényi-Takács-törvényjavaslatról, amelyet, ugyancsak novemberben Göncz Árpád köztársasági elnök preventív normakontroll végett az Alkotmánybírósághoz utalt.

1992 márciusában az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek találta a Zétényi-Takács-féle javaslatot. Ezt követően néhány MDF-es képviselő sajtóvitát provokált az Alkotmánybíróság legitimitásáról,

és ez újabb fordulópontot jelentett az igazságtételi diskurzusban: a hangsúly egyfelől a demokrácia általános kérdése felé tolódott el, másfelől a vita perszonalizálódott mint Göncz–Antall konfliktus.³ Egyúttal új médiavita kezdődött a magyarországi nyilvánosságban eluralkodó „politikai hisztériáról”, valamint az MDF egyes képviselői vitát nyitottak a sajtó „tisztaságáról”. Az igazságtételi vita 1992 tavaszára az azóta elhíresült médiabotrányba torkollott.⁴

1992 őszén az elévülés kapcsán a parlament már az 1968-as cseh-szlovákiai bevonulás és a Bős–Nagymaros vízlépcső „bűneinek” elévülését tárgyalta. Ezzel egyidőben a médiát lekötötte a „Néhány gondolat...” című Csurka-tanulmány kapcsán kitört botrány, továbbá a vita a belügyminisztérium kétes szerepléséről az 1992. október 23-i megemlékezésen, ahol szélsőjobboldali csoportok Göncz Árpádba fojtották a szót, valamint az új adatvédelmi törvénytervezet. Tartott még a sajtó „tisztaságáról” szóló vita, és őszre szinte mindennaposá váltak a „spontán” (ön)átvilágítások, felröppentek hírek a listákról, majd elszálltak nyomtalanul. 1992 őszének forrongó kedélyeit tovább borzolta az abortusztörvény és az MSZMP „guruló dollár”-skandaluma is.

A rövid kronológiai áttekintésből kirajzolódnak a folyamat főbb tendenciái.

1. Az igazságtételi diskurzus a legnagyobb *redundanciát* épp a törvénykezési folyamatban produkálta: a parlament nem tudta a történelmi igazságtételt jogilag operacionalizálni.

2. Az igazságtétel intézményesülése az új demokratikus intézmények *legitimitásának megkérdőjelezéséhez* vezetett. Az MDF a köztársasági elnöki intézmény legitimitását vonta kétségbe, a koalíciós pártok az Alkotmánybíróság kompetenciáját kérdőjelezték meg, csak úgy, mint a Demokratikus Charta magát a parlamentet mint demokratikus intézményt.

3. Az igazságtételi vita a törvénykezéssel *kommunistátlantítási vitává* fajult. Az áldozatok „kihullottak” a diskurzusból, a magyar történelem „fehér foltjainak” feldolgozása, a tabutlantítási folyamat abamaradt anélkül, hogy a diskurzusban az áldozatok morális és jogi igazságtételi követeléseit akceptálták volna.

4. Az Alkotmánybíróság határozata után az elévülés legfőbb kérdésévé az vált, hogy mekkora legyen az elitélhető tettesek köre, így sikerült az MDF-nek egy Horn és *MSZP-ellenes vitát* nyitniuk a „pu-fajkasokról”.

5. Az igazságtétel témáját a politikai pártok *eszköznek* tekintették, mellyel napi politikai céljaikat megfogalmazhatják, megerősíthetik vagy éppen elrejtethetik, ahogyan például az MDF tette a médiumok elleni kampányában vagy a kereszténydemokraták az abortusztörvény parlamenti vitája idején.

6. Az igazságtételi diskurzus mellett, illetve „alatt” folyt az „*itt a piros, hol a piros*” játék, a lista, a listán szereplő személyek talánya napi témája volt a sajtónak.

Véleményem szerint az igazságtételi diskurzus redundanciája és szenvedélyessége egy másik diskurzussal, az „*itt a piros, hol a piros*”-diskurzussal magyarázható. Ez a diskurzus a Dunagate-botrányral vette kezdetét, ahol először került szóba az ügynöklista, hogy aztán a kívánt pillanatban „időzített bombaként” robbanjon és politikai hisztériát okozzon. Az igazságtételi törvények parlamenti vitájára jellemző, hogy senki nem tudta, vajon nyilvánosságra hozzák-e a listákat, de voltak néhányan (például a miniszterelnök), akik pontosan tudták, hogy mely képviselők neve szerepel az ügynöklistákon. A „körkörös” félelem rányomta a bélyegét az összes vitára, áttekinthetlenné, irracionálissá, szenvedélyessé téve azokat.

A kérdés csak az, valóban redundáns és áttekinthetetlen-e a diskurzus, avagy szigorú rend húzódik meg a végtelen médiaviták mögött, amely e vitákat szabályozza, ellenőrzi, sőt olykor egyenesen kizárja? Mi áll az állítólagos igazságvágy és igazságtételi aktivitás mögött?

II. ELMÉLETI FOGÓDZÓK:

A FOUCAULT-FÉLE DISKURZUSANALÍZIS

Foucault szerint⁵ a szofisták óta minden diskurzus korlátozott, nincs tehát korlátlan, szabad diskurzus. Hipotézisei: 1. Bár olybá tűnhet, hogy civilizációnk becsüli legtöbbször a diskurzust, tegyük fel, hogy e logofília mögött mélységes logofóbia rejlik. 2. „Minden társadalomban ellenőrzik, kiválogatják, megnevezik a diskurzus termelését, majd a termékeket újra elosztják, mégpedig bizonyos számú eljárás szerint, amelyeknek az a szerepük, hogy csökkentsék a diskurzus veszélyeit, uralmukba kerítsék véletlenszerű megjelenését, kiküszöböljék súlyos, fenyegető anyagságát.”⁶ A diskurzusok szabályozására különféle ellenőrző, kizáró eljárások szolgálnak. A diskurzusokban rejlő hatalmat külső, megjelenésük véletlen szeszélyeit belső eljárások szabályozzák, és alkalmazásuk körülményeire is megvannak a megfelelő eljárások.⁷

1. A legfontosabb külső kizáró eljárások a következők:

1.1. A tiltott szó: „tudjuk jól, hogy mindent kimondani nincs jogunk, nem lehet bárhol mindenről beszélni, végül pedig nem mindenki beszélhet bármiről”.⁸

1.2. A megkülönböztetett örület: a józan ész és az örület szembeállításának a cezúra fenntartása érdekében.

1.3. Az igazságvágy: az igaz és a hamis közötti ellentét, a (logikai) igazság akarása.

2. A diskurzusok magukat is ellenőrzik a belső kizárási eljárásokon keresztül: Az alábbi osztályozó, rendszerező, elosztó elvek az eseményen és a véletlenül uralkodnak.

2.1. A kommentár: a primer és a másodlagos szöveg közötti eltérés kettős szerepet játszik benne, egyrészt lehetővé tesz új diskurzu-

sokat, másrészt „végre elmondja, ami a mélyben már csöndesen megfogalmazódott”.⁹

2.2. A szerző: vannak diskurzusok, amelyeknél „tudni akarják, kitől származnak, ki írta őket, a szerző adjon számot szövege egységéről, amely alá odairja a nevét, azt kéri tőle, hogy fedje föl, vagy legalább vállalja szövegei rejtett értelmét, egyeztesse össze magánéletével és megélt tapasztalataival, a valóságos történelemmel, amelyben megszülettek”.¹⁰

2.3. A *diszciplína*: „diskurzusrendőrség”, a diskurzus termelését ellenőrző névtelen rendszer (módszerek, szabályok, igaznak tekintett kijelentések és eszközök), mely bárki rendelkezésére áll, aki használni akarja vagy tudja. Létrejöttéhez újabb és újabb kijelentéseket kell megalkotni.

3. A diskurzusok *alkalmazási körülményeit* meghatározó eljárások funkciója a beszélő alanyok ritkítása.

3.1. A *szertartás* „határozza meg azt a minősítést, amellyel a beszélő egyéneknek rendelkezniük kell, (...) a gesztusokat, a viselkedést, a körülményeket és a diskurzust kísérő jelek egész csoportját, (...) a szavak feltételezett vagy előírt hatékonyságát, a hallgatóságra gyakorolt hatásukat, kényszerítő értékük határait”.¹¹

3.2. A *diskurzustársaságok* a titkok kisajátítására, illetve feltárására szerveződnek, szerepük a diskurzus megőrzése vagy előállítására zárt térben.

3.3. A *doktrínák* az előzetes hovatartozás megnyilvánulásai és eszközei. E hovatartozás lehet vallási, etnikai, osztály- vagy társadalmi helyzetbeli. A doktrínák harcban, lázadásban, ellenállásban és elfogadásban egyaránt megjelenhetnek. Kettős funkciójuk van: egyrészt egyéneket bizonyos típusú közlésaktushoz kötnek (eltiltják őket az összes többitől), másrészt bizonyos típusú közlésaktusokkal az egyéneket egymáshoz kötik (ezzel mindenki mástól megkülönböztetik).

III. AZ IGAZSÁGTÉTEL MINT AZ ÚJ POLITIKAI ELIT LEGITIMÁCIÓS DISKURZUSA: KIZÁRÓ ELJÁRÁSOK¹²

Az igazságtételi vita egyike a rendszerváltó diskurzusoknak, amelyek révén új szabályokkal és szerepekkel új nyilvános beszédmód jött létre. Az új beszédmód évtizedes tabukat érintett, évtizedes titkokat hozott először szóba, hogy aztán a hétköznapi kommunikációban is meggyökeresedjen. Ebben az időszakban, az 1980-as évek közepétől máig az új, *politikai beszédmód* megszületésének lehetünk tanúi és részesei: a rendszerváltás előtt ezt a beszédmódot – csakúgy, mint magát a nyilvános politikai diskurzust is – a pártállam monopolizálta kb- és pb-határozatok útján. A mindennapi beszédben és a magánéletben a politikai vélemény egy másik, a szociológiai beszédmód segítségével volt megfogalmazható – amely már a hetvenes években elég népszerű és elterjedt volt ahhoz, hogy tömegesen használják és értsék.¹³ A rendszerváltás és a sajtószabadság új lehetőségeket és egy-

ben kihívást is jelentett a közvélemény-formáló elit, de az egyszerű állampolgár számára is, hogy új politikai diskurzust és új politikai nyelvet hozzon létre a tabutlanítási és demokratizációs folyamat segítségével.¹⁴ Másfelől azonban – épp a rendszerváltás miatt – az új politikai szereplők kénytelenek voltak diskurzusbeli pozícióikat a diskurzus segítségével is erősíteni, a hatalomhoz való jogukat bizonyítani.¹⁵

Az igazságtétel sajtóvitájában mindkét jelenség kimutatható. A magyar történelem tabutlanítása, az addig tiltott témák felvetése új perspektívákat nyitott egy politikai beszédmód számára (a „demokrácia”, a „többpártrendszer” stb.), az egykori titkok feltárása (1956, szovjet megszállók, kuláklista stb.) új tematikus mezőket, kereteket és beszédformákat hozott létre. Másfelől azonban az igazságtételi diskurzus rögtön felvetette a *legitimitás* kérdését is: ki kompetens arra, hogy igazságtételről beszéljen, kinek van joga igazságot osztani? A foucault-i metódus segítségével kísérletet tehetünk arra, hogy az igazságtételi vita aldiskurzusait jellemző kizáró eljárásokat feltárjuk.

A történelmi igazságtételi diskurzus (1988–1992) finomelemzése az alábbi kizáró eljárásokat mutatta ki.

A *tiltott szó*. Ez volt a szocialista hatalom tabujáról az első nyilvános disputa, amelyben szinte minden történelmi titok, fehér folt szóba került: a holocaust, a kitelepítések, kényszermunka-táborok, a koncepciók perek, az 1956-os forradalom stb. A tiltott szó tilalmának feloldása a diskurzust néhány hónapra teljesen nyitottá, korlátlaná tette: szinte minden újságíró igazságkereséssel volt elfoglalva. Ezek voltak a tényfeltáró újságírás legszebb hónapjai, mindenkinek joga volt részt venni a vitában, tudományos kerekasztal-beszélgetésekben, riportokban, emlékiratok megjelentetésével, politikai jelszavak, kampányszlogenek megfogalmazásával érintették sorra a tabukat.

Eközben azonban alakultak már a *diskurzustársaságok*. Elsőként maga az utolsó szocialista rezsim, mely az áradó múltfeldolgozó beszédet vezényelni és szabályozni kívánta volna, hogy elfoszló hatalmából valamit megtartson. Másodikként, éppen e társaság ellenében szerveződött össze az áldozatok „társasága”, mely egyesületei, bizottságai segítségével új, független diskurzust nyitott a saját múltjáról abból a célból, hogy elégtételt vegyen az évtizedes hallgatásért és szenvedésért.

Am a kezdetben szinte korlátlannak látszó vitában hamar aktuálisá vált a kérdés, hogyan őrizhetik meg kompetenciájukat e társaságok a diskurzushoz; kinek van joga a titkokat feltárni, a tabukat ledönteni. 1991 végére mindkét társaság elvesztette a diskurzus fölötti ellenőrzést. Először is azért, mert maguk a tabuk erősebbnek bizonyultak, mint hogy kikezdésükkel gyorsan kielégítő politikai tőkét és legitimációs bázist lehessen szerezni. A múlt egyéni és társadalmi feldolgozása – ahogy másutt, Kelet-Közép-Európában is – hosszan tartó folyamat, a politikai viták, a politikai beszédmód ebben csak indikátor lehet. Elvesztették a társaságok az ellenőrzést azért is, mert a határtalan diskurzus őket magukat is „kibeszélte”: az exkommunis-

ták (és ex-ellenforradalmárok) nem képviselhették autentikusan 1956 eszméit, hiszen a hősök és az áldozatok még közöttünk éltek és emlékeztek rájuk; míg a hősök emberközelbe kerültek, tetteik – talán épp az áldozatok tömegességével is magyarázhatóan – a nyilvánosság által demisztifikálódtak. Az elemzésből úgy tűnik, mintha a társaságokat maga a diskurzus számolta volna fel: a régi szocialista rezsim eltűnt, az áldozatok bizottságai, egyesületei – az MDF hathatós közreműködésével ugyan, de – ideáikkal együtt kínessá váltak.

Helyükre – az intézményesülés és a professzionalizálódás jeleként – a politikai pártok és a tudományos műhelyek kerültek. A történelmi igazságtétel témája kiesett a diskurzusból, hogy helyét a jogi igazságtétel foglalja el.

A *diszciplínák*. A történelmi igazságtételi vitához hozzászólásra elsőként a történettudomány és a szociográfia jelentkezett, hogy a múlttól való beszédet ellenőrizze, fogalmakkal ellássa. De nemcsak ezért, hanem azért is, mert szükség volt e tudományok tekintélyére, hogy történelmi tényként lehessen megállapítani, kik a tettesek és kik az áldozatok, és egyszersmind azért, hogy megadják a diskurzus történelmi legitimitását.

Csak ezután lépett be a jogtudomány a disputába, hogy jogilag regulázzon és az igazságtételt operacionalizálja: e tudomány állapította meg, mi a lehetséges és mi a lehetetlen, mit jelentsen a történelmi, s mit az erkölcsi és anyagi jóvátétel.

A *Dunagate-botrányban* a következő diskurzus-korlátozó eljárásokra lehetünk figyelmesek:

A diskurzus *szertartását* két „forgatókönyv” is szabályozta. Az egyiket krimifilm-forgatókönyvnek nevezhetnénk, mely szerint a Fekete Doboz bátor operatőre egy titkosszolgálati ember segítségével éjjel belopódzik a „Cég” archívumába és felvételeket készít az aktákról – a filmet aztán a televízió többször bemutatja. E forgatókönyvet a nyilvánosság már több tucat krimi- és akciófilmből jól ismerhette, a botrány a nyomozás „rítusai” szerint tematizálódott és egyúttal kriminalizálódott is. A másik szertartás – az előbbivel szoros összefüggésben – a hős-forgatókönyv szerint zajlott le; az esemény a későbbi diskurzusban a Jónak a Gonosz elleni drámai harcaként nyert értelmet. Ez a szertartás növelte a botrány emocionálisát, a média által ritualizált szerepekkel könnyen és közvetlenül azonosulhatott az olvasó, illetve más szerepeket szenvedélyesen elutasíthatott.

A Dunagate-ben fontos szerepet játszott a *kommentár* mint önmagát elmondó diskurzus is. Funkciója a dolog fontosságának megerősítése, az ügy szinten tartása volt, e célból a Fekete Doboz filmjét többször is levetítették, a belügyminisztériumi tisztviselővel készült interjút többször megismételték. A politikai pártok kihasználták a kommentár mint új beszédaktust teremtő diskurzus lehetőségét, megindult a versengés a botrány „igaz” értelmezéséért. Ezt tükrözi a két ellenzéki párt, a Fidesz és az SZDSZ közös sajtótájékoztatója is, ahol e pártok a Dunagate-botrányról nyilatkoztak. Mindkét párt meg-

erősíthette identitását, és egyszersmind a botrány aktuálpolitikai „nyereségét” is kiaknáza. A kommentár lehetőséget nyújtott számukra a diskurzus monopolizálására és a szocialista elit diszkreditálására. Sajtóelemzésünk azt mutatja, hogy a választási kampány alatt a politikai szereplők a Dunagate-botrányt a kommentár segítségével saját identitás-diskurzusaikba iktatták, hogy ezáltal még világosabban megfogalmazhassák, melyik oldalon állnak, s hol helyezkednek el ellenfeleik.

A szerző. A Dunagate olyan disputa volt, ahol a belügyminisztériumi tisztviselőtől, Végvári őrnagytól mindenki elvárta, hogy „szövege” jelentését személyesen is vállalja, azt magánéletével és korábbi tapasztalataival is összhangba hozza. A botrány így személyes élet-történeti kontextust is kapott: egy „közülünk való”, kicsi, törékeny, esendő ember szembeszegült a hatalmas, személytelen, ádáz apparátussal és anekdotákat mesél III/III-as ügyosztálybeli mindennapi életéről.

A szerző, azáltal, hogy kimondta, „azok hazudtak”, demisztifikálta az addig félelmetesnek tartott titkosszolgálatot. A Dunagate-botrány másik konzekvenciája, az államtitok megsértése egy magasrendűbb elv, az igazság érdekében mint bírósági precedens, a jogi diskurzus intézményesülése, az új törvények sürgős megalkotása irányában hatott.

A Dunagate-botrányt kronológiailag követő *Justitia-terv* körüli médiavitában négy fontos kizáró eljárásra bukkantunk:

A *megkülönböztetett örület*. A *Justitia-tervvel* Kónya Imre MDF-es frakcióvezető olyan médiavitát robbantott ki, melyben ellenfelei a tervet mint örültséget próbálták diszkriminálni. Az ellenzék a tervet „botrányos, örült Justitiaként”, „blöffként”, „boszorkányüldözésként” bélyegezte meg. A politológusok és a történészek a tervtől mint „nonszensztől” hivatalosan is, akadémiai állásfoglalásban elhatárolták magukat. A liberális sajtó pedig igyekezett Kónya tervét nevetségessé tenni.

Eközben a másik oldalon, a kormánypártok megindították a maguk *rituális* diskurzusát. A felelősség kérdését ők is – a megkülönböztetett örület tilalmának feloldására törekedve – a „boszorkányüldözés” kontextusába helyezték. Ez a szertartás nem volt mentes antiszemita elemektől sem: ekkor hirdette meg az MDF „tavaszi nagyta- karító” programját, és antiszemita kampány indult a média ellen.

A szerző. Az ellenzék által örültségnek tartott *Justitia-tervnek* azóta szinte az összes pontja megvalósult, sok magának az ellenzéknek a támogatásával. Miért volt mégis olyan hangos és szenvedélyes a sajtóvisszhang? Egyrészt a terv általánossága, a közélet hiszterizálására való alkalmassága miatt. Másrészt a szerző személye miatt. Vegyünk ehhez szemügyre egy másik, egy évvel későbbi diskurzust, az úgynevezett *Kónya-dolgozat* (1991. szeptember) körüli vitában. Ebben a sajtó által kiszivárogtatott titkos tanulmányban a *Justitia-terv* szerzője már a titkosszolgálatok fejlesztését és a sajtó „megtisztítását” szorgalmazza. Az ellenzék és a média válasza a korábbihoz hasonlóan

elutasító, az ellenérvek egyik alapvető vonulata visszautal a Justitiára: „mi már akkor megmondtuk, hogy veszélyes ez a Kónya” – olvashatjuk.

A dolgozatok szerzője formális és informális politikai pozíciója miatt válik fontossá a diskurzusban; ő nemcsak az MDF frakcióvezetője, de a miniszterelnök bizalmasa, azé az Antall Józsefé, aki az ügynöklisták fölött diszponál. A Justitia-terv és a Kónya-dolgozat körüli vita finomelemzése egy másik, láthatatlan diskurzust talált a diskurzusban: a néma beszédet a listákról. Antall bizalmasa így különös titkok tudójaként, veszélyes politikai fegyverek birtokosaként jelent meg a nyilvánosságban.

A *doktrínák*. A Kónya-dolgozat fényében további fogódzókat találhatunk a Justitia-terv körüli vita megértéséhez. Nevezetesen, hogy a „szövegben” egy korábbi hovatarozás jelei váltak élesebbé, melyet csoportdiszkriminációval és erőszakkal jellemezhetünk. Ez a doktriner világkép határtalan kommunistaellenességben és antiszemizmusban nyilvánult meg. Vélhetőleg ezt a doktriner világlátást észlelte a sajtó és az ellenzék, és reagált rá azzal a szenvedélyes elutasítással, amely a vitában is nyomon követhető.

A kommunistátlanító diskurzus az új képviselőház *MDF-es igazságtételi törvényjavaslataiban* intézményesült, ezek közül is a Zétényi-Takács elévülési javaslat körüli vitákban hágott a tetőfokára. A törvényjavaslatok nyilvánosságbeli visszhangjában a következő kizáró eljárásokat elemeztük:

A *diszciplínák*. A kommunistátlanító diskurzus fenntartásához és ellenőrzéséhez a kormánykoalíció szinte minden eszközt felhasználta, ami csak a keze ügyébe került: az elévülés újraszabályozását, Nürnberget, az Eichmann-pert, a háborús bűnök és az emberiség elleni bűntettek elévülhetetlenségi gyakorlatát. Ekképp minősítette háborúvá az 1956-os forradalmat, s ekképp sorolta a csehszlovákiai bevonulást, valamint a Bős-Nagymaros vízlépcsőt az emberiségellenes bűntettek közé.

A diszciplináris diskurzus több tematikus mezőn is zajlott. A *történelmi témák* közül felhasználta az elmúlt 50 év magyar történelmét, az ötvenes éveket, az '56-os forradalmat és a Kádár-rezsimet. A történelmi igazságtétel témája úgy tért vissza újra a diskurzusba, hogy az eredeti társaságokat és céljait kirekesztették onnan, vagy – ahogy ezt több egyesület esetében láthatuk (pl. Recski Szövetség) – akcióikat, sőt szervezeteiket is kisajátította az MDF szélsőjobboldali szárnya. A *jogi diskurzust* a parlament az igazságosság és az igazság közötti kapcsolat meghatározásaként operacionalizálta, korlátozta. *Ideológiai szempontból* az a kérdés merült fel a vitában, hogy hol húzódnak a parlamenti demokrácia határai (lásd pl. a Demokratikus Charta demonstrációit az MDF-es törvényjavaslatok ellen), illetve, hogy befejeződött-e már a rendszerváltás. *Morális, teológiai alapon* pedig – különösen azokban a szegmensekben, ahol a kereszténydemokraták játszották a főszerepet – a bűn és bűnhődés kérdését feszegették a diskurzusban. Végül a fentiekkel párhuzamosan folyt egy

szociálpszichológiai természetű disputa is az újságok hasábjain – diskurzus a diskurzusban, vagy, cinikusabban fogalmazva, a diskurzusért – arról, milyen lélektani mechanizmusokat gerjeszt maga az igazságtételi vita a társadalomban.

Miután a jogi diszciplína az Alkotmánybíróságon mint *diskurzus-társaságon* keresztül a Zétényi–Takács-féle törvényjavaslat alkotmányellenesnek nyilvánításával erőteljesen korlátozta a diskurzust, a vita személyes síkra terelődött. A *szervezők* egyre fontosabbá váltak: Göncz Árpád köztársasági elnök, egykori '56-os a liberális kontextusban mint a kormány „ellensúlya” jelent meg, a kormányerők pedig „alkotmányos ficamnak”, a rendszerváltás akadályának bélyegezték. Boross Péter belügyminiszter saját diskurzust nyitott és vezényelt a sajtó ellen, amelyet „politikai hisztériakeltéssel” vádolt. Balsai István igazságügyminiszter az igazságtételi törvénykezéssel kapcsolatos személyes véleményével árasztotta el a médiát. Kövér László fideszes képviselőnek, a parlament nemzetvédelmi bizottsága elnökének ebben a diskurzusban sikerült pártja „nonchalance”-imázsát és a maga későbbi arisztokratikus politikai stílusát megalapozni és újabb politikai tőkét szerezni pártjának. A főszereplő Antall József pedig a háttérben csendben játszotta az „itt a piros, hol a piros”, dirigálva az egész diskurzust, anélkül, hogy a törvényhozási folyamat nyilvános vitájában bárminemű aktivitást fejtett volna ki, szinte csak a köztársasági elnökkel szembeni presztízsharcban törve meg a látszólagos hallgatást.

Ahogy az eddigiekből is kitetszik, a különböző igazságtételi aldiskurzusok kronológiai sorát végigkíséri a *III/III-as listákról* szóló disputa. A listák témáját a Dunagate-botrány hozza a felszínre, hogy aztán minden az igazságtételről szóló vitában vagy vita mögött majd épp e téma borzolja fel a kedélyeket, akcelerációs hatásával növelje a diskurzusok indulatát. 1989 és 1992 között azonban többször előfordult az is, hogy a téma nem maradt meg kísérőjelenségnek, hanem önálló diskurzust generált. Ez utóbbi *lista*. (ahogy itt hívjuk: itt a piros, hol a piros)-*diskurzusra* négy kizáró eljárás nyomta rá a bélyegét.

A *tiltott szó*. Adott tehát egy lista, az egykori ügynökök névsora, amely azonban titkos. A diskurzus tárgyról nem eshet szó, mert a listát – néhány kivételezeten kívül, akiknek köre szintén a homályba vész – soha senki nem láthatta. A lista-diskurzus tehát pseudo- vagy kvázi-diskurzus, ahol paradox módon egy titokról folyik a szó.

Ezért a vitában éppen arra törekszenek, hogy a tiltott szó hatalmát meghatározott korlátok közé szorítsák, s ez, mivel a listát nem hozzák nyilvánosságra, egyrészt úgy történhet, hogy a lista valóságát relativizálják. Sorra születnek cikkek „alternatív” listákról, egymástól eltérő adatokról, végül már mindenkinek van egy saját, „hiteles” listája az ügynökökről. A tiltott szó hatalma megtörésének másik módszere a lista, tehát maga a diskurzus tárgya létezésének megkérdőjelezése, hogy a nyilvánosságra hozataltól való félelmet minimalizálhassák – erre is bőséggel akadt példa a vitában. A diskurzus fenn-

tartására és ellenőrzésére a leghatásosabb eszköznek azonban a listán szereplő nevek és adatok kiszivárogtatása, a titkok megszellőztetése, a politikai szereplők átvilágítása (denunciálása), a politikai ellenfelek megfélemlítése bizonyult.

A diskurzust három *társaság* ellenőrizte. Az első a titkok tudóinak, a miniszterelnököknek és körének társasága, akik a háttérben játszották az „itt a piros, hol a piros” politikai riválisaik semlegesítésére – ha érdekeik úgy kívánták, egy pillanatra fellebbentették a fátylat, hogy aztán újra tovább titkolózhassanak. Ez történt például az egyes *kisgazda-képviselők átvilágításakor* folyó diskurzusban (1991. május – 1992. február között).

A másik diskurzus-ellenőrző csoport az egykor megfigyeltek társasága volt, akik közül sokan épp a parlament ellenzéki padsoraiban ültek, s akiknek politikai legitimitása e diskurzusban korábbi üldöztetésükből származott. E társaság úgy vett részt a lista-disputában, hogy ellen-történeteket mesélt saját életéről és a titkosszolgálat atrocitásairól – abból a acélból, hogy a kialakuló politikai hisztériát, az érintettek zsarolhatóságát minimalizálja. Ez a társaság a listák nyilvánosságra hozatalát szorgalmazta.

Az „itt a piros, hol a piros”-vitában fontos szerepet játszott a titkosszolgálat láthatatlan társasága is, amely újrászervezte az apparátust, új és régi ügynököket foglalkoztatott, és ismerte a titkot. Ennek ellenére egészen a *titkosszolgálat vezetőjének lemondásáig* (1992. február) nem hallatta a szavát a lista körüli vitában, ellenkezőleg, új diskurzust nyitott a hivatal modernizálásáról. A titkosszolgálat vezetőjének lemondása új szint hozott a lista-disputába: hogyan egyeztethető össze a hivatalnoki hivatás a politikai engagement-nal.

A vita egyik fő *szerezője* Göncz Árpád köztársasági elnök volt, aki karizmatikus politikusi imázsát az „itt a piros, hol a piros” játékkal való szilárd szembeszállásával szerezte, oly módon, hogy „szövegét” személyes előtörténete (mint '56-os forradalmár, a Kádár-korszak üldözöttje, a miniszterelnök barátja, jó apa és nagyapa, népszerű irodalmi művek fordítója stb.) hitelesítette. E diskurzusban vált az egyik oldalon a demokrácia védőjévé, a másikon a szabad demokraták „marionettbábujává”.

A főszerep azonban vitathatatlanul Antall József miniszterelnöké lett, aki egyfelől egészen Boross miniszteri kinevezéséig nem intézkedett a listák zárolásáról, a Németh-kormány iratmegsemmítésének felméréséről. Mire Boross Péter zárolta a listákat, már tombolt a hitelességükről a médiavita. A hatalomfitogtatás és a lebegtetés jó eszköznek bizonyult Antall számára, hogy a nyilvántartást saját politikai céljaira használhassa fel: sakkban tarthassa politikai ellenfeleit.

A lista-diskurzust lehetett a leginkább *ritualizálni*, hiszen épp egy titok körül folyt a beszéd. A szereplők a neveket számokkal helyettesítették: a tiltott szó uralma miatt ugyanis a listákról csak közvetve, a nevek helyett a számokról lehetett beszélni. És megkezdődött a számháború: hány név szerepel a listákon? Hány képviselő, papi méltóság, újságíró, egyetemi professzor volt ügynök?

A vita másik szertartásává a lejáratás, a bemocskolás vált. Az „itt a piros, hol a piros”-diskurzus volt a legszenvedélyesebb vita az igazságtételi disputák sorában, melyet a hisztérikus rágalmozás, befekéltetés és zsarolás igazgatott. Aki a játékban (a diskurzusban) részt akart venni, annak legalábbis számolnia kellett e bemocskolási „ceremóniával”.

*

Mára elmondhatjuk, hogy az igazságtétel kérdését az előző kormány-nak nem sikerült megoldania, az ügynöktörvény – újabb alkotmány-bírószági revízió után – csak az új parlamenti ciklusban, 1994 decemberében nyerte el végleges formáját. Az igazságtételi diskurzus azonban – Csurka 1993. nyári önértékelő dolgozata után – elsorvadt. A miniszterelnök halálára a listák már elvesztették fontosságukat, senki nem vette át a gyufáskatulyákat és a kockákat az ördögi játék folytatására, a közvélemény érdektelenséggel figyelte a törvényhozói vitát.

Az új parlament azonnal napirendre tűzte az ügynöktörvényt, és a megszavazás után, még az alkotmánybírószági döntés előtt, elkezdődtek az átvilágítások: ez a tény egy röpke pillanatra újra felborzolta a kedélyeket.

A kommunisztálanítási diskurzus az MSZP hatalomra kerülésével szükségyszerűen a háttérbe szorult, ezzel bizonyítva, hogy e vita első-sorban a korábbi kormánypártok hatalmi harcának, a társaságok dis-kurzus-ellenőrzésének köszönhető.

Az igazságtételi diskurzus azonban vélhetőleg az elfogadott ügy-nöktörvénnyel még nem fejeződött be. Nemcsak azért, mert az átvilágítások még csak most kezdődnek, hanem azért is, mert az áldozatok erkölcsi jóvátétele (a kollektív múltfeldolgozás) még csak rész-ben valósult meg.

JEGYZETEK

¹ E tanulmány a berlini Freie Universität Osteuropa Intézetének megbízásából és támogatásával készült. Ezúton mondok köszönetet a kutatás vezetőjének, Dr. Krisztina Mánicke-Gyöngyösinnek, valamint Barotányi Zoltánnak, Hanich Andrásnak és Máté Dánielnek, akik a tanulmány megírásában segítségemre voltak. A német változat „Hüchenspiel” – *Ausschlußverfahren bei den Mediendiskursen über die „Restitution der Gerechtigkeit” in Ungarn 1990-1992* címmel jelenik meg a Peter Lang Verlag (Berlin, 1994) gondozásában.

² A Zrínyi Katonai Kiadó 1990-ben egy könyvsorozat szerkesztésének nagyszabású tervével állt elő: a 20. század összes magyar áldozatának listáját szerették volna nyilvánosságra hozni. A terv mindmáig csak terv maradt.

³ A Göncz–Antall konfliktushoz lásd Kovács Éva–Melegh Attila (szerk.): *Bábu vagy félisten? Hatásköri viták a magyar sajtóban 1990-92.* MTA PTI. Kézirat. Budapest 1993.

⁴ Lásd Hankiss Elemér: *Médiaháború.* 2000, 1993. 11. 9–16. old.

- ⁵ Lásd Michael Foucault: *A diskurzus rendje. Holmi*, 1991. 7. 868–889. old.
- ⁶ Ugyanott 869. old.
- ⁷ Ugyanott.
- ⁸ Ugyanott.
- ⁹ Ugyanott 874. old.
- ¹⁰ Ugyanott.
- ¹¹ Ugyanott 877–878. old.
- ¹² Az elemzésben az igazságtételi viták 1988–1992 közötti teljes sajtóanyagát feldolgoztuk a diskurzus-analízis módszerével. Ezután az egyes vitákról esettanulmányokat készítettünk, ezek összefoglalásául született e munka.
- ¹³ Lásd Kuczi Tibor–Becskeházi Attila: *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Budapest 1992.
- ¹⁴ Az új politikai beszédmód kialakítására irányuló törekvések közül itt most csak két konferenciára emlékeztetem az olvasót: Lenkei Júlia (szerk.): *Láttuk-e, hogy jön? T-Twins*, Budapest 1991; ugyanő (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt? T-Twins*, Budapest 1991.
- ¹⁵ Lásd Kovács Éva: *Indulatok a népi–urbánus vitában*. 2000, 1994. 8. 15–23. old.

Emlékezés Fehér Ferencre

Kollégánk és mesterünk, lapunk egykori szerzője és konzulense, Fehér Ferenc 1994 júniusában hunyt el. Mint arról 1995/2. számunk hírei között beszámoltunk, ez év január 14-én az MTA Filozófiai Intézete és a Mókus Illés Alapítvány „Szabadság és egyenlőség” címmel emlékkonferenciát szervezett Fehér Ferenc tiszteletére.

A tudományos találkozón – amelyet Fodor Gábor művelődési és közoktatási miniszter nyitott meg – megjelentek Fehér Ferenc barátai, kollégái, tanítványai és tisztelői. Neves külföldi vendégelőadók mellett Márkus György, Heller Ágnes, Tamás Gáspár Miklós, Krokovay Zsolt, Sós Vilmos, Konrád György, Tallár Ferenc és Hanák Péter tartottak előadást, amelyek közül azóta már több megjelent különböző folyóiratokban. Folyóiratunk Krokovay Zsolt előadásának közlésével emlékezik Fehér Ferencre, a világszerte ismert tudósra és melegszívű emberre.

KROKOVAY ZSOLT

A szólásszabadság elve a polgárjogok egy rendszerében*

Szeretnék megvédelmezni vagy legalábbis rokonszenvenné tenni egy filozófiai elméletet, amelyet helyesnek és bizonyos feltevések mellett igaznak tartok. Olyasmi ez a mai világban, ami kellőképpen távol áll mind a posztmodern, mind a posztkommunista filozófiai divattól, de ami éppen ezért nagyon is helyénvaló vállalkozás arra a filozófusra emlékezve, aki mindaddig kitartott népszerűtlen eszméi mellett, amíg hitt az igazságukban.

A polgárjogok egy rendszeréről, és nem a polgárjogok rendszeréről fogok beszélni, mert nem akarom, hogy azt gondolja valaki, felfedezhető a vizsgálódás, az alapok feltárásának valamilyen módszerével a szabadság és az egyenlőség összehangolt követelményeinek a helyes rendszere. Éppen azt fogom állítani, hogy polgárjogaink nem a természet ésszerűségéből, de nem is az ész természetéből következnek, hanem a társadalom egy sajátos felfogásából, és az elmélet, amelyet a hagyomány és a tapasztalat bizonyos összegezésével felvázolok, egy változata lesz csupán az így felépíthető rendszereknek.

Azzal kezdem, hogy tisztázom, miféle előnyt jelent törvényes jogokkal rendelkezniük, és hogy miért volt hitvány az életünk ebben az országban, amikor egy sor alapvető fontosságú területen megfosztottak minket ezektől az előnyöktől. Másodszor, azt veszem szemügyre, miként garantálja számunkra ezeknek a törvényes jogoknak a sérthetetlenségét a jól megszövegezett alkotmány. Azt emelem itt ki, hogy amennyiben olyan társadalmat akarunk felépíteni, amely sza-

* Az előadás elhangzott 1994. december 14-én, Budapesten, az MTA Filozófiai Intézet és a Mónus Illés Akadémia Fehér Ferenc tiszteletére rendezett, „Szabadság és egyenlőség” című emlékülésén.

bad, egyenlő és a maguk javát kifejezni, illetve átgondolni képes polgárok elfogadhatóan méltányos együttműködése, úgy mi lesz a szerepe az alkotmány elveinek törvényes jogaink megszabásában. Harmadszor felteszem a kérdést, min alapulnak tulajdonképpen ezek az alapjogokat létrehozó elvek. Ezt követően, gondolatmenetem negyedik részeként, arról teszek említést, hogy miként oldhatjuk meg a jogok határeseleinek, látszólagos összeütközéseinek problémáit. És végül ötödszörre jutok el választott példámhoz, a szólás szabadságához, hogy én is ezt tekintsem egy ilyen okfejtés legnyilvánvalóbb esetének. Miként egykoron John Stuart Mill, miután lefektette a szabadság igen egyszerű elvét, a másoknak okozott kár, avagy a társadalmi önvédelem elvét.

I.

Egy jog törvényes igény, a törvényben biztosított igény, törvény szerint érvényes, a törvényes kikényszerítés eszközeivel oltalmazandó igény. Más és más összefüggésekben pozitív szabadságot ad valamire és negatív szabadságot ad valamivel szemben; hatalmat ad és mentesít a hatalomtól. Egy-egy történelmileg kialakult jog e különböző fajtájú előnyök – a szabadság, az igényjogosultság, a hatalom és az immunitás – másképp és másképp összekapcsolt együtteseiből áll.

Egy jognak azután, ez a második legfontosabb dolog vele kapcsolatban, abszolút súlya, elsőbbsége van minden más értékkel, szemponttal, megfontolással, érdekekkel szemben. Egy jog léte ugyanis éppen azt jelenti, hogy az igény, amire vonatkozik, nem lehet politikai mérlegelés, vitatkozás, szavazás tárgya. Egy embernek lehet ezt-azt adni, de egy polgárnak – ha a dolgok úgy alakulnak, ahogy az rendjén van – biztosítani kell, ami elidegeníthetetlenül jár neki, akár visszaél ezzel, akár nemes célokra használja. Ennélfogva egy gondosan körvonalazott jogot, mint majd még visszatérek rá, végső soron, fogalmi okokból, csak egy másik jog korlátozhat.

A polgári jogban a polgárok magánemberi jogai más polgárok számára írnak elő kötelelességeket. A jogok, illetve a kötelelességek és kötelezettségek között ily módon logikai szimmetria van. Ha szerződünk, egyezséget kötöttünk vagy magatartásunkból kikövetkeztethetően elfogadtunk egy megállapodást, akkor egyfajta erkölcsi szimmetriáról is beszélhetünk: az érintett felek köteletségévé lett a vállalt kötelezettségek betartása, és mintegy ezek fejében, ennek mértékében jutnak hozzá jogaikhoz. Abban az értelemben, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék. De ennél is lényegesebb, hogy lássuk, az összes magánegyezés voltaképpen csak azért érvényes, mert a törvény, az állam, a közhatalom szavatolja a beléfoglalt pontok behajtását. Még a szent magántulajdon sem ér túl sokat tolvajt és rablót lefülelő rendőrök nélkül.

Mindezek következtében senki se akarjon jogokat, ha nem akar erős, hatékony államot, vagyis börtönöket, hivatalokat, bürokratá-

kat. Az anarchista vagy a kommunista, amikor az állam elhalásáról ábrándozik, egy jogok nélküli társadalom eljövételét hirdeti. Vagy mert a viszonylagos emberi jószág elképesztő megnövekedésében, a szeretet és az önzetlenség egyszer majd beköszöntő uralmában reménykedik, vagy mert a javak viszonylagos szűkösségét váltja fel szerinte a fejlődés egy pontján a páratlan bőség.

Természetes összefüggés van jogaink és önérzetünk között. Ahol a dolgok a rendes kerékvágásban mennek, ott a polgárok nem hajtogatják úton-útfélen jogaikat. A szomszéd általában megfizeti időben adósságát, s a kérdés, hogy mire lenne joga hitelezőjének, fel sem merül. De ha a teljesítés elmarad, akkor sem rohanunk okvetlenül a bíróságra, hiszen szabadságunkban áll türelmesen várni, majd csendesén figyelmeztetni adóssunkat, ezt követően pedig meghallgatni és talán respektálni mentségeit. Megtörténhet, hogy mindezek után részben vagy teljesen elengedjük, elhalasztjuk vagy új alapokra helyezzük a nekünk járó teljesítéseket. A világ kevésbé borzasztó helyein általában csendesén töltik be szerepüket a jogok: ott vannak a háttérben, de nincs szükség fitogtatásukra. Elrettentő szankciók, a megsértésükért kilátásba helyezett büntetések és más kemény bánásmódok nem arra valók, hogy feleslegesen ijesztgessük velük az alapjában véve tisztességes embereket. Amikor viszont nem általános a polgárbarátság, a polgártársi kötelekek elismerése, a legszebb papírosjogokkal sem megyünk sokra.

II.

A polgárjogok, ahogy öntudatos pillanatainkban alapvető jogainkat nevezzük, az alkotmányból erednek. Ha el akarjuk valakinek magyarázni, mire szolgál az alkotmány, akkor nézetem szerint azt kell először mondanunk, voltaképpen arra való, hogy megnehezítse a polgárjogok eltiprását. Korlátlan uralom esetén a demokrácia a többség zsarnoksága lenne. Az alkotmányban formális elvek veszik körül a jogalkotás és általában a közhatalom gyakorlásának eljárásait, a tartalmi elvek pedig tételesen felsorolják, deklarálják azokat a tilalmakat, amelyeket a közhatalom gyakorlója nem sérthet meg sem közvetlenül, sem a közbelépést elmulasztva; sem a törvényhozásban, sem az államigazgatásban, sem a bíróságokon. Ezeknek a formális és tartalmi elveknek az intézményes eredménye a polgárjogok rendszere.

De megint azt mondhatjuk, a dolgok – rendes körülmények között – az esetek kilencvennyolc százalékában simán mennek a maguk útján, s ha netán mégis valamilyen gondunk támadna, megvan a módja, hogyan oldhatunk meg közönséges, egyszerű problémákat. Fellebbezünk valahova, meghallgatást kérünk ügyünkben, s ha szükséges, magyarázatot adunk a nehézség vagy a félreértés tisztázására. Újabb időkben továbbá van egy testületünk, az Alkotmánybíróság, amely képes megállapítani – felhatalmazása alapján –, ha egy rendel-

kezés, törvény vagy ítélet sérti az alkotmányt. Az alkotmány megsértése végső soron – bár ez nem mindig szembetűnő – a polgárjogok megsértése. A polgárjogok által biztosított törvényes immunitás azt eredményezi, hogy az alkotmánysértő intézkedés – bizonyos értelemben – nulla, semmi. Olyan, mintha nem is létezne. A köztisztviselő, a törvényhozó vagy a bíró abban a hiszemben járt el, hogy tesz valamit, hogy a ráruházott hatalmat gyakorolja, holott valójában nem tett semmit. Körülbelül úgy járt el, mint Jancsi, aki jutányos áron akarta eladni Juliska biciklijét annak tudta nélkül.

Hogyan állapítja meg valaki azt a tényt, hogy sérelem ért egy jogot? Azt, hogy a törvény elismeri-e egy polgár valamilyen igényét jogként, a legegyszerűbb esetekben minden felnőtt ember meg tudja mondani. Ha netán valaki kételkedne a válaszban, akkor azt mondanák neki, üsse fel a törvénykönyvek megfelelő lapjait, vagy ha egyedül nem boldogul, kérjen tanácsot. Egyáltalán nem nehéz kiderítenie, hogy a kérdéses jog „létezik-e” vagy sem. Egy kicsit nehezebb, de azért még mindig elég egyszerű a helyzet, ha az igény érvényességének eldöntéséhez értelmeznünk kell, avatott módon, a törvény szövegét. Ám még az ilyen újra meg újra felbukkanó joghézag kitöltése sem boszorkányság, legalábbis kellő jogászai szakértelem birtokában. Ami nincs ott betű szerint a szövegben, nincs így és ebben a formában leírva az alkotmányos dokumentumokban, az kihámozható a törvényi és eseti indoklásokból, az elveket rögzítő – és az elvek felfogására vonatkozóan irányadó – nagy jogi doktrínákból.

Az igazán nehéz esetek azok, amikor, ahogy mondani szokták, hallgat a törvény, hallgat az alkotmányozó szándék, és csak az ilyen doktrínák összefüggéseiből tudunk útmutatást kapni. Az alkotmányos elvek legkövetkezetesebb értelmezéséből. A láthatatlan alkotmányból. Ez azért lehetséges, mert egy elv logikailag mindig többet foglal magába, mint az alkalmazását meghatározó, papírra vetett szabály.

III.

A jogok tehát közvetlenül vagy közvetve nagy alkotmányos elvekből következnek. De min alapulnak ezek az elvek? Nyilvánvaló, hogy csak akkor lehetnek – a törvényhozást megelőzően és azzal szemben is érvényesíthetően – a jogok forrásai, ha el tudjuk kerülni az alapok alapjaival kapcsolatos végtelen regresszust. Megoldást csak az jelenthet, ha az elveknek – az összes elvnek – olyan alapot találunk, amely a fundamentum értelmében nem végső, az elvek gyakorlati szerepét tekintve azonban az.

Két olyan érdekünk van, amelyek védelmezéséről, úgy tűnik, senki sem mondhat le ésszerűen anélkül, hogy ne kerülne ellentétbe a szabad és egyenlő polgárok méltányos együttműködésének egy elfogadható – és hagyományainkban gyökerező – felfogásával.

Az egyik az az érdekünk, hogy képesek legyünk a magunk életfelfogásának, javának megfogalmazására, és így mindazoknak a szelle-

mi képességeknek a kifejlesztésére és gyakorlására, amelyek az ésszerű gondolkodáshoz és cselekvéshez szükségesek. Nevezzük ezt az érdeket az ésszerűség érdekének.

A polgárok másik, az ésszerűség érdekével egy sorban említhető érdeke ahhoz a képességükhöz fűződik, hogy meg tudják ítélni társadalmi berendezkedésük igazságosságát, és hogy kifejlesszék és gyakorolják az ehhez szükséges erkölcsi képességeket. Nevezzük ezt az érdeket az igazságérzet érdekének.

Amit a szabadság fogalmának legegyszerűbb elemzése alapján a kényszer hiányának nevezhetünk, az alkotmányosság értelmében a törvényes kötelezettség hiánya. Az alkotmány a puszta szabadsággal szemben törvényes immunitást garantál számunkra az alapvető szabadságjogok kerítésén belül. Ebben az értelemben ez a terület valóban a negatív szabadság területe, de hogy hol kell lennie a kerítésnek, az a polgárok két legfontosabb érdekének pozitív taglalásából következik. Pozitív kritériumokat kell találnunk az egyes jogok körvonalazásához és összeütközésük elkerüléséhez.

Az igazságérzet érdekét, az igazságosság elveinek alkalmazását, „erkölcsi izmaink” gyakorlását a politikai szabadság és a gondolkodás szabadsága szolgálja a leginkább közvetlenül. Ilyen alapvető szabadság a képviselői rendszer választási és választhatósági szabadsága, a közügyek nyílt vitatásának szabadsága, a sajtó szabadsága vagy a gyülekezési szabadság.

Az ésszerűség érdekét, a felfogásunk kialakításához, finomításához és követéséhez szükséges képességek, a „szellemi izmok” gyakorlását a lelkiismereti és az egyesülési szabadság szolgálja a leginkább közvetlenül. Ebbe a csoportba, a lelkiismereti szabadságot védelmező alapvető jogok és szabadságok kategóriájába tartoznak a vallásos hit, az erkölcsi meggyőződés, a filozófiai tanok, a tudományos nézetek, a művészi kifejezés és az ízlés szabadságához fűződő jogok és szabadságok. Meglehet, aki keresztény, a lelki szegénységben rejlő boldogságot keresi, de ez nem menti fel a közhatalmat a polgárok lelkiismereti szabadsága által rárótt kötelesség alól, ami nem más, mint a művelődés, az iskoláztatás elemi feltételeinek megfelelő színvonalú előteremtése.

A két legfontosabb érdeket közvetve szolgálja a személyi és személyiségi, valamint a jog uralmával kapcsolatos szabadság. Ám a testi épségéhez, személyisége és képességei teljes kifejlesztéséhez, az erkölcsi függetlenséghez és a háborítatlan magánélethez csak annak a polgárnak lehetnek az üres papírosnál többet érő jogai, akinek olyan társadalmi és anyagi helyzetet garantálunk, amely megfelel a kérdéses társadalomban egy átlagos felnőtt elemi társadalmi és gazdasági szükségleteinek. Aki éhes vagy fázik, akit betegségében sorsára hagytak, vagy aki magára maradt, az nem sokra megy a polgárjogokkal: képmutatás aggódnunk az analfabéta önkifejezési jogaiért, a hajléktalan magánéletének tiszteletben tartásáért. A negyedik hagyományos csoportba végül azok az alapjogok és alapszabadságok tartoznak, amelyek nélkül nem beszélhetnénk a jog uralmáról. Ilyen

például vád esetén a méltányos tárgyalás joga, vagyis az ártatlanság vélelmezése egészen addig, amíg a bíróság nyilvános, gyors és törvényes bizonyítási eljárás során, szakszerű védekezés ellenére ítéletet hoz a polgár bűnösségéről. Ilyen a letartóztatás, a motozás, az átkutatás, a fogvatartás ellen mentességet, illetve garanciákat biztosító jog. Ilyen az egyenlő tisztelet és bánásmód joga, a hátrányos megkülönböztetés tilalmából eredő szabadság.

IV.

A szabadság alapvető fajtái között is a két legfontosabb érdek révén teszünk különbséget. Ha egy meghatározott érdek az igazságérzet és az ésszerűség érdekét tekintve periferikus jelentőségű, nincs különösebb okunk az előmozdítására szolgáló ténykedések szabadságának védelmezésére. Minél fontosabb az érdek, annál fontosabb a szabadság.

Ha nem akarunk olyan sötét okoskodásokba bocsátkozni, hogy valami jog is, meg nem is, vagy hogy testi épségünk joga a bíró reggelijétől függ, akkor a határmegvonás mindkét oldalán indokokat kell felsorakoztatnunk. Egy jogot azzal határolunk el egy másik jogtól, hogy megfontoljuk mindkettő indokait, a különleges védelemre szoruló érdekeket.

Ezt két szinten kell megtennünk. Az alkotmány szintjén, ahol a polgárjogok deklarálásával felsoroljuk az egyenlő polgárjogok – és az általuk védelmezett érdekek – döntő területét, majd a demokratikus politikai eljárások és esetenként a bírói ítékezés szintjén, ahol el kell végeznünk egy utólagos beszabályozást, finomhangolást is a határesetek, az új problémák és nézeteltérések megoldásához. El kell döntenünk, hogy elviseljük-e sötétedés után a lármás felvonulásokat, vagy hogy a mi városunkban milyen távolságra legyen egymástól az elemi iskola és a szexbolt.

V.

A szólásszabadság elve így azt az alapvető érdekünket védelmezi elsősorban, hogy gyakorolhassuk és tökéletesíthessük igazságérzetünket; hogy részt vehessünk teljes szabadsággal rendelkező, bárkivel egyenrangú polgárként a közügyek szabad, akadálytalan és mindenki előtt nyitva álló vitájában; hogy félelem nélkül bírálhassuk a rezsimet intézményeiben és képviselőiben, egészében és részleteiben, konstruktív és destruktív módon; s hogy ezáltal lehetővé tegyük a többi választópolgárnak a szabad tájékozódást. Igaz, a kifejezés szabadsága igen jó hatással lehet ítélőképességünk és egész személyiségünk fejlődésére, vagy, ahogy Milton és Mill mondja, erkölcsi és szellemi izmaink megerősödésére. Azzal, hogy vitára bocsátjuk nézeteinket, gyakran csakugyan bölcsebbek leszünk, de éppen ezért

nyilvánvaló, hogy a kommunikáció vagy a vélemény kifejezésének szabadsága fontos része általános személyi szabadságunknak is.

Kölcsey és Deák óta ebben az országban a cenzúra ellen tiltakozva mi mindig a szólás szabadságát védelmezzük, és nem általában a kifejezés vagy az erkölcsi függetlenség szabadságát. De láttuk az iménti megjegyzésekből, hogy a kommunikáció szabadságát két különböző alkotmányos elv is védelmezi. Az, hogy valaki szabadon fejezhesse ki a maga felfogását az emberi szexről vagy az emberi székletről, az egyik ember számára huszadrangú kérdés, a másíknak a politikai szabadság fontos biztosítéka. Egy obszcén karikatúra rendesen csupán egy bizonyos ízlést (vagy ízléstelenséget) fejez ki, de ha országgyűlési képviselők lobogtatják az „ábrázolatot” közreadó folyóiratot a betiltását követelve az országgyűlésben, akkor a politikai szólás-szabadság forog kockán.

Ami az egyik elv számára ily módon periferikus kérdés, a másik döntő jelentését érintheti. A magánélet, az emberi méltóság, a közrend és a közbiztonság védelme a személyi és személyiségi szabadság döntő kérdése, amíg sem a közügyek vitatását, sem az ésszerű ítéletalkotást nem segíti különösebben elő magánemberek szándékos, illetve gondatlanságnak betudható rágalmazása és sértegetése, a közszemlére kitett obszcenitás vagy az erőszak hirtelen kirobbanásával fenyegető izgatás.

Az izgatás kategóriája külön figyelmet érdemel. Itt a mondanivaló gyakran korántsem jelentéktelen legalapvetőbb érdekeink tekintetében. Mindazonáltal az, ahogyan, amikor és ahol elhangzik, összeegyeztethetetlen lehet a szabad eszmecsere nélkülözhetetlen belső rendszabályaival. Néha túl veszélyes a közlés. Ennek megállapítása során azonban ne felejtjük el, hogy az igazán védelemre érdemes szólásszabadság bizonyos fokig mindig veszélyes.

JEGYZET

Mivel előadásomban érthető okokból kerültem az utalásokat, szeretnék most az érdeklődők számára némi irodalmi útmutatást nyújtani az itt tárgyalt kérdésekhez. A szabadság és az egyenlőség fogalmáról, a jogok és az alkotmányos elvek logikai jellemzéséről lásd Hohfeld 1919; Hart 1955; 1961; 1973; továbbá Rawls 1971; 1985; 1992; valamint Dworkin 1977; 1981; Wellman 1985; 1987; illetve Feinberg 1966; 1973; 1980; 1984–1988. A láthatatlan alkotmány fogalma Dworkin „legjobb értelmezéséhez” áll közel: Sólyom 1993. A végső fundamentum elvetéséről lásd Rawls szerződéses gondolat kísérleteit: Rawls 1971; 1985; 1992. Vö. még Scanlon 1982 és Nussbaum 1990. Az érdek fogalmát nem abban a lélektani értelemben használom, ahogyan az individualista filozófusok és közgazdászok, hanem a méltányosságként felfogott igazságosság elméletének részeként. Az eszményeken alapuló érdekekről lásd Barry 1990. A filozófiai nehézségekkel nem sokat bíbelődő jogtudósok gyakran egyszerűen csak felsorolják a különböző alkotmányok különböző elveiben kifejeződő értékeket: Emerson 1970; Schauer 1982; Barendt 1987; Baker 1989; valamint ugyanígy Halmi 1994. A két alapvető érdek jellemzése John Rawls *Az alapszabadságok és elsőbbségük* című előadásából származik (Rawls 1992). De lásd még: Scanlon 1977. A jogok gyakorlásával kapcsolatos visszaélések fogalmát szellemesen elemzi Schauer professzor, aki Wittgenstein nyomán leszögezi, hogy csak olyasmivel lehet visszaélni, amihez jogunk van (Schauer 1982). A szólásszabadság magyarázatához lásd Meiklejohn 1965; Blasi 1977; Scanlon 1977; Kalven 1988, valamint Rawls 1992. A magyar hagyományokról: Krokovay 1994.

IRODALOM

- Baker, Edwin 1989. *Human Liberty and Freedom of Speech*. New York
- Barendt, Eric 1987. *Freedom of Speech*. Második, bővített kiadás. Oxford
- Barry, Brian 1990. *Political Argument*. Második, javított és bővített kiadás. London
- Blasi, Vincent 1977. The Checking Value in First Amendment Theory. *American Bar Association Foundation Research Journal*, 521.
- Dworkin, Ronald M. 1977. *Taking Rights Seriously*. Cambridge
- 1981. Is There a Right to Pornography? *Oxford Journal of Legal Studies* 1.
- Emerson, Thomas 1970. *The System of Freedom of Expression*. New York
- Feinberg, Joel 1966. Duties, Rights and Claims. *American Philosophical Quarterly*
- 1973. *Social Philosophy*. Englewood Cliffs, N. J.
- 1980. Harmless Immoralities. In: *Rights, Justice, and the Bonds of Liberty – Essays in Social Philosophy*. Princeton, N. J.
- 1984–1988. *The Moral Limits of the Criminal Law*. 1–4. kötet. New York
- Halmi Gábor 1994. *A vélemény szabadság határai*. Budapest
- Hart, Hornell L. A. 1955. Are There Any Natural Rights? *Philosophical Review*, 64.
- 1961. *Concept of Law*. Oxford
- 1973. Bentham on Legal Rights. In: A. W. B. Simpson (ed.): *Oxford Essays in Jurisprudence*. Oxford
- Hohfeld, Wesley Newcomb 1919. *Fundamental Legal Conceptions*. New Haven – London
- Kalven, Harry Jr. 1988. *A Worthy Tradition – Freedom of Speech in America*. Chicago

- Krokovay Zsolt 1994. A szólásszabadság döntő jelentése. In: Lendvai Júlia–Kapillár Imre (szerk.) *Deák Ferenc, a liberális politikus*. Budapest
- Meiklejohn, Alexander 1965. *Political Freedom – The Political Powers of the People*. New York
- Nussbaum, Martha C. 1990. Aristotelian Social Democracy. In: R. Bruce Douglas – Gerald Mara – Henry Richardson (eds.) *Liberalism and the Good*. New York
- Rawls, John 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.
- 1985. Justice as Fairness – Political, Not Metaphysical. *Philosophy and Public Affairs* 14.
- 1992. *Political Liberalism*. New York
- Scanlon, Thomas Jr. 1977. A Theory of Freedom of Expression. In: R. M. Dworkin (ed.) *The Philosophy of Law*. Oxford
- Contractualism and Utilitarianism. In: A. Sen–B. Williams (eds.): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge
- Schauer, Frederick 1982. *Free Speech – A Philosophical Enquiry*. Cambridge
- Sólyom László 1993. Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában. *Világosság*, 34.
- Wellman, Carl 1985. *A Theory of Rights: Persons under Laws, Institutions, and Morals*. Totowa, N. J.
- 1987. Privacy – A New Conception of Human Rights. In: J. Feinberg–H. Gross (eds.) *Philosophy of Law*. Második kiadás. Belmont, Ca.

VITA

I. A LIBERALIZMUS MAGYARORSZÁGON

KISS ENDRE

Előre hátra – hátra előre, a történelmi lecke változatlan

*Megjegyzések Tőkéczi László Magyar eszmetörténeti vázlat
című vitaanyagához*

Tőkéczi László az összes, a tudományban érvényes magatartási szabály szerint elismerést érdemel azért, hogy Magyar eszmetörténeti vázlatában nem először fut neki a magyar történelem sajátosságai kutatásának. Elismerésünk azonban hamar léggé válik. Ha ugyanis az 1989-es rendszerváltás óta valaha is, éppen napjainkban lenne a legsürgetőbb létjogosultsága annak, hogy nemcsak Tőkéczi, de a magyar politikai élet egésze is szembenézzon a nemzetproblematika legújabb aktuális vetületeivel. Még világosabban szólva, egyúttal ebben a perspektivikus távlatok tisztázásának érdekében íródó dolgozatban senkit sem sértve: 1994 és 1995 fordulóján olyan új megvilágításban jelennek meg a nemzeti gondolkodás és érvrendszer elemei (mind egyenként, mind összességükben), amelyek a szó szoros értelmében korszakosak. Nincsenek megfelelő szavaink annak a *történelmi bukásnak* az adekvát és valóságos hűen megfelelő leírására, amelyet a nemzeti gondolkodás és politizálás 1990 és 1994 között elszenvedett és amelyet a legobjektivebb mérce, maga a demokratikus politikai választás mutatott ki. E ponton nem szeretnénk e bukás politológiai összetevőit elemezni. Ebben az esetben ugyanis a történéseknek egy más síkjára helyeződne gondolatmenetünk, olyan síkra, amelyen ráadásul nincsenek is nyitott kérdéseink. Arra a lehetőségre is számítva, hogy Tőkéczi Lászlónak arra is lesznek majd érvei, hogy a nemzeti gondolkodás és nemzeti politika 1990 és 1994 között *nem* szenvedett történelmi vereséget, csupán rögzítjük a szó szoros értelmében történelmi végeredményt: a nemzeti gondolkodásmódra és értékrendszerre épülő *politikai* irányok megsemmisítő, mai távlatainkba

helyezve *véglegesnek* tűnő vereséget szenvedtek 1994-ben. E gondolkodásmód ugyancsak *véglegesnek* tűnő *intellektuális* vereséget szenvedett a számottevő értelmiségi csoportok körében. Nem lehet kétséges, hogy a kettős és mindkét szempontból véglegesnek tűnő vereség az 1990-1994-es politikai kurzus munkájának gyümölcse. Jóllehet Tőkéczi László tanulmányában mindez egy olyan, a Nyugatot érthetetlenül, egyfelől önveszélyesen, másfelől láthatatlan érdekekből majmoló értelmiség műve, amelyre Tőkéczi egy sor további, dús fantáziára utaló jelzőt is megalkotott.¹

Természetes várakozásaink tehát eredendően arra irányultak, hogy Tőkéczi történelmi perspektívába helyezve néz szembe a kettős bukással. Olyan számvetésbe kezd tehát, amelyet mind az érintett pártoknak, mind az érintett szereplőknek és az ugyancsak érintett értelmiségnek el kellett volna végeznie. Még érthetőbben fogalmazva: úgy hittük, hogy Tőkéczi azt kérdezi meg: *hol tévesztett* katasztrofálisan *utat* a poszt szocialista nemzeti gondolkodás és politika. Ám csalódnunk kellett. A nemzeti politika és gondolkodás e Mohácskor, egy ilyen formában soha vissza nem térő történelmi lehetőség elpuskázása után, Tőkéczi tanulmányának üzenete az, hogy a magyar történelemmel, a nemzeti gondolkodásnak éppen azokkal a paradigmáival, amelyek az út eltévesztéséhez vezettek, a szó szoros értelemben minden a legnagyobb rendben van. A mindenkor magyar nemzeti politikacsináló rétegek mindenkor jól ténykedtek, a Nyugatot nem szabad etalonnak tekinteni, nekik is van vaj a fülük mögött, s akinek valami nem tetszik, látszólag csak naiv, de valójában láthatatlan előnyökért a hidegszívű és perfid Nyugatot apologetikusan dicsérő értelmiségi ötödik hadoszlop.²

Tőkéczi László gondolatai nem a nietschei örök tegnapiak, de az örök tegnapelőttiék hangján szólalnak meg. Olyan hangon és olyan érvrendszerrel, amelyet a magunk részéről nem tartunk aktuálisan vitatható tudományos kérdésnek. A tegnapi érvekre voltunk felkészülve, a tegnapelőttekkel nem vagyunk képesek vitatkozni. Nem szívesen vállalnánk annak ódiumát, hogy olyan tényekre vagy írásokra hívjuk fel Tőkéczi figyelmét, amelyeket ismernie kellett volna írásának papírra vetése előtt. Hiába volt vérzivataros a huszadik századi magyar történelem, annyira vérzivataros azért nem volt, hogy ne lett volna ideje a tudománynak, a filozófiának és más diszciplínának a magyar történelem egyik vagy másik összefüggésének tisztázására.

A kiinduló tények és tézisek kérdésében személyesen is érintve érezzük magunkat. Jóllehet szokva vagyunk ahhoz, hogy minél átfogóbb sorskérdésekről értekezzék honunkban valaki, annál kevésbé ismeri (vagy ha ismerné, eltitkolja) az arról itthon és külföldön már gyakran unalomig trivializálódott szakirodalmat. Ennek ellenére (s ezért következtelenül) mégis méltatlannak tartanánk, ha Magyarországon, magyar nyelven, nyomtatott formában megjelent tanulmányaink gondolatmenetének segítségül hívásával úgy kellene polemiz-

zálunk Tőkéczkivel, mintha a szóban forgó gondolatmenetek nem jelentek volna már meg magyarul.³

Tőkéczki László a szó szoros, klasszikus tudásszociológiai értelmében *ideológusként* lép fel. Érveinek alig van a tudomány rendszerébe építhető, ellenőrizhető tartalma. Elődei közé a politikainak nevezett nemzeti-ideológiai pamfletek nagy sora tartozik, legközelebb az általa tudatosan is vállalt *Magyar Figyelő* publicistái. Az ideológusi funkció ilyenén értelmezése az intellektuális küzdelmet a társadalmi-politikai harc részének tekinti. Miközben látszólag sajnálkozva állapítja meg: „a történetírásban dűl az ideológiai küzdelem, amely elől sokan aztán a faktológiába menekülnek” (113. old.), saját előfeltevéseit nem veszi kritika alá, ellenfeleitől pedig gyakran nemcsak a tudományos, hanem a politikai jóhiszeműséget is elvitatja⁴.

1990 és 1994 között a magyar politikára tekintve minden elfogulatlan megfigyelő annak lehetett tanúja, milyen páratlan sebességgel illant el a politikai diszkussziókból a historizáló érvelés hatékonysága. Nem a honfoglalás, az államalapítás, a kereszténység vagy éppen a magyar nemesség történelmi teljesítményének megítélése forgott szóban, de a politikai energiájukat veszítő hivatkozások között olyan nagyságrendű tételek voltak, mint a magyar sztálinizmus örökségének legsúlyosabb tételei, az ötvenes évek legfontosabb folyamatai, a kollektivizálás, az ÁVH vagy éppen az 56-os sortűzek. El kell ismerünk, hogy menet közben még az MDF vezető körei is észrevették koncepciójuk elhibázottságát, s maga Antall József is szólt az egész elképzelés módosításának szükségességéről. Nem így Tőkéczki, ő ezen a ponton mélyen visszaesik a nem túl gyakori antalli önkritika mögé is. Szerinte továbbra is a múlttól kell beszélni a nemzeti gondolkodásnak, mégpedig nem is akárhogyan, hanem frontálisan ki kell jelenteni, hogy a magyar történelem jó történelem, a jó történelem jó jelenhez vezet, és aki ezt nem így látja, egy, mint említettük, látszólag talán naiv, valójában irányt vesztett és destruktív értelmiség csábításának esett áldozatul. Tőkéczki Lászlót e helyütt szívesen látnánk derék, lelkes magyar Don Quijoténak, olyannak, amilyenek még a fiatal Ady is – tévesen – mondjuk Apponyi Albertet tekintette. Mivel azonban ez az egyetlen olyan nyom Tőkéczki dolgozatában, ami a rokonszenvesen idealista donquijotizmusra utalna, ezt a hipotézist – más nyomok híján – sebesen el kell ejtenünk. Tőkéczki ugyanis minden, csak nem idealista Don Quijote. Tudatos ideológus, aki elérkezettnek látta az időt, hogy ott vegye fel a fonalat, ahol a *Magyar Figyelő* publicistái a tízes évek elején felvették, már akkor is elkésztén és reménytelenül.

Az, hogy Tőkéczki Antall Józsefet is megkontrázva, új frontot nyit a problémátlan magyar történelem (és ami ezzel egyet jelent, a problémátlan, azaz hibátlan nemzeti politizálás) érdekében, ismét *politikai* színterekre terelhetné a vitát. Ezért ki kell jelentenünk, hogy Tőkéczki nemzetképével *tudományosan* sem tudunk egyetérteni, mi több, téziseit nem is tartjuk igazán vitára alkalmasnak és érdekesnek. Mert mit kezdjünk Tőkéczki alapvetően (és nem ártalmatlanul

téves) tézisével, miszerint a '67-es kiegyezésnek és a liberalizmusnak *közvetlenül* nincs közük egymáshoz? Aki ilyet mond, elárulja, hogy hungarocentrikus világmépét még nem egészítette ki a kellő ütemben az Osztrák-Magyar Monarchia történetére vonatkozó ismeretekkel. Vagy mit kezdünk 1994 és 1995 fordulóján – a nemzeti politika Mohácsának tisztán politikai tényétől függetlenül is – a magyar nemzeti politika ezeréves, a millennium legszebb sújtásos kiadványait idéző dicséretével, mit kezdünk minden világtörténelmi vagy egyetemes történelmi szempont elvi leválasztásával a magyar politikáról, minden összehasonlító kritérium sallangmentes eltüntetésével a magyar történelem vizsgálatában, de mit kezdünk a dualista állami politika százszázalékos apológiájával és minden magyar progresszió sokadszori maradéktalan kiiktatásával? Akármelyik világnézeti címkét ragasztja is Tőkéczi, a fordulékony ideológus, a rivális elméletekre, legvégtetesebb ideológiai kiállása sem eliminálhatja az általa kirekesztett irányzatok elemzéseinek igazságtartalmát, legbuzgóbb hitvitája sem ütheti rá a tudományosság pecsétjét apologetikus történelemszemléletére. A történelemnek is van tárgya, amit a legnagyobb valószínűségű érdekek és ideológiai ellentétek ellenére meg kell jelenítenie a történelem tudományának⁵. Az magától értetődik, hogy Tőkéczi vezető címkéi a marxista és a liberális (olvasásakor még a szociál-liberális koalíció alapelveit is jobban megérthetjük). Mindezzel Tőkéczi persze mélyen visszahull Bibó István nemzet-koncepciója mögé is, aki a zsákutcás jelző miatt egyik legnagyobb ellenfele is (Csécsy amúgy sem tekinti a nemzeti gondolkodás részének).

Önmagunk részletes ismétlésétől Tőkéczi László ezzel – váratlanul – mégis felment minket. Elemzéseinek gondos tanulmányozása után egyetlen olyan érvet találtunk, amit a vitára érdemesnek tartunk, s mivel ezt még nem volt módunk részletesen kifejteni, nem érezhetjük ezt önisméltésnek sem. Ez az érv Tőkéczi gondolatmenetének kulcsa, mégpedig az, hogy minden nép és a történelem a maga módján lehet boldog, ne hozzuk kellemetlen helyzetbe a szerencsétlenebb történelmeket olyan kritériumok alkalmazásával, amelyek számára nem előnyösek. Ez a távolról Rankera emlékeztető felfogás (minden kor egyformán közel van Istenhez) teljes, az önkényességet jóval meghaladó szabadságot ad Tőkécziknek a magyar történelem teoretikus értelmezésére.

Tőkéczi László vitára érdemes tétele a következő: „Ki kellene már végre mondani, hogy egy közösség, egy társadalom többféle, másféle utakon is lehet egyensúlyban, lehet »elégedett« stb. – s nemcsak a nyugati modellben»” (121. old.). Vagy még erősebb felszólító nyomatékkal: „Rá kellene jönnünk, hogy teljesen el kell vetni ezt a nyugati normatív szemléletet, mert különben már az orosz történelemnek a tatár igával, a magyarnak a török hódítással való magyarázata is csatlakozás e hamis premisszához” (121. old. – Kiemelés az eredetiben). Tekintsünk most el e kérdés tisztán pszichológiai (akár individuál-, akár társadalompszichológiai) vetületeitől, amelyek mind-egyikünkre vonatkozhatnak, anélkül, hogy bármiféle politikai, tudo-

mányos vagy teoretikus vonatkozásuk lenne (például úgy, hogy valakit zavar az, hogy az őt érintő összehasonlítások rendre előnytelenül ütnek ki). Már valamivel nagyobb erőfeszítéssel tekinthetünk csak el e felvetés nyíltan apologetikus vonatkozásaitól, hiszen dolgozatának e pontján Tőkéczi apologetikus szándékai már igen egyértelműen nyilvánvalóvá váltak. A valóságosnak elismert kérdés a történelmi normativitás problémája.

A történelmi fejlődés normativitásának két lényeges, vitára valóban érdemes problémáját látjuk. Az első e normativitás elméleti megalapozásának, megalapozottságának lehetősége. Ezt Tőkéczi gyakorlatilag kétségbe vonja, hiszen maga is hangsúlyozza, hogy a normativitást és nem konkrétan a nyugati normativitást támadja (121. old.). A történelmi normativitás második lényeges problémája, hogy nemcsak a normává emelt fejlődés teremt összehasonlítási kritériumokat, de a társadalmi gyakorlat számos más centruma is, a common sense természetesen józan esztétől kezdve, az egyes társadalmak előtt közösen álló kihívások természetes összehasonlítása is. Az egy főre eső GDP összehasonlítását nem a történelemelméleti reflexió normativitásának illetéktelen alkalmazása motiválja, de kézzelfogható és nyomatékos társadalmi érdekek, Tőkéczi erről látszólag nem tud semmit.

A történelmi normativitással kapcsolatos első kérdés a klasszikus fejlődés sokoldalú, ám régóta vitatott problémája. Természetesen minden klasszikusnak bizonyuló fejlődés klasszikusságát meg lehet elviekben kérdőjelezni, ha nem is úgy, mint Tőkéczi, aki a Közép-Európa fölött gyakorolt demokratikus kritikát azzal ellensúlyozza, hogy az írekkel szembeni példátlan, ám jórészt évszázadokkal korábbi angol kegyetlenkedésekre utal (124. old.). Minden klasszikussá nyilvánítás mögött tudományelméletileg az ideáltípezálás művelete áll. Minden ideáltípus, éppen mint ideális típus, elsősorban tudományos megismerés, s nem pedig a politikai vagy más indítékú tárgyi összehasonlítás célját szolgálja. Igazán problematikussá az ideáltípezálás módszere vagy konkrétan a klasszikus fejlődés problémája (a jelen esetben Nyugat-Európára konkretizálva) akkor válik, amikor a klasszikusság valóságos normatív előnyét más fejlődésekkel szemben úgy játsszák ki, hogy a nem-klasszikus, a nem-normatív ennek az összehasonlításnak a során erkölcsi vagy anyagi hátrányba kerül. Így ha például valaki a nem-klasszikus fejlődésű társadalmakat azon a címen szeretné kolonizálni, hogy azok nem klasszikus fejlődésűek, nyilván pervertálja a klasszikus fejlődés normativitásának kiindulópontját. Minden ideáltípezálás, minden klasszicitás, minden normativitás viszonylagossá tehető tehát, hiszen az ideáltípezáló módszer nem abszolutizál, típusai nem a jelenségek mögött álló platói ideákat, de dinamikus ideális típusokat fogalmazznak meg. A kérdés csak az, hogy milyen előnyökkel és milyen hátrányokkal jár az ideáltípezálás teljes elutasítása. Ha Tőkéczi László úgy gondolja, hogy a normativitás eltörlése bármilyen előnnyel jár, úgy oltsa ki nyugodtan gondolkodásából e veszélyes nyugati alternatívát. Egy ilyen szándék azonban két

hatalmas problémával jár. Az első következmény az, hogy amint a hétfőt, a normativitást sem lehet csak úgy eltörölni. Abban a pillanatban ugyanis, amikor az egyik típusú normativitás kioltódik, átveszi a helyét egy másik, vagy, s ez gyakorabb és valószínűbb is, spontánul újratermelődik a kiiktatott normativitás. Nehezen tudjuk elképzelni, hogy Tőkéczkzi László öt év alatt elfelejtette volna, hogy volt egy létező szocializmus, amelyik – mily meglepő! – pontosan azt a nyugati normativitást akarta kiiktatni a szittyá fejekből, amit ő. S ha Tőkéczkzi arra gondol, milyen sikerrel tudta kiirtani egy egész rendszer a nyugati normativitást, saját vállalkozásának gyakorlati értelmével is szembe fog nézni. Még ennél is problematikusabb azonban az, hogy minden nyugati normativitás kiiktatása gyakorlatilag a keleti normativitást erősíti. Így történt – talán nem véletlen a megfelelés a Tőkéczkzi által etalonnak tekintett dualista magyar liberalizmussal –, hogy a dualista Magyarország saját normáit véve alapul egy-két ügyes mozdulattal egy nem létező önálló magyar nemzetállam sikereinek könyvelték el a közös monarchia által (is) teremtett fellendülési lehetőségeket⁶. Nem tudhatjuk, vállalná-e Tőkéczkzi a Csurkával való nyilvános összevetést, a nyugati normativitás ingerült lerázásában azonban mindenképpen vele áll egy platformon.

A történeti normativitás érvényre jutásának ellenzése azonban, mint azt az előzőekben jeleztük, egy másik nagy problémaköteghez is vezet. Az államok, nemzetek, kultúrák lehetnek önmagukban mégoly egyenrangúak és mégoly egyformán boldogok és elégültek, összehasonlításuk nem sajtós (már tudjuk: egyrészt naivnak látszó, másfelől céltudatosan jutalomra törő) értelmiség galádsága, de természetes és mindennapos gyakorlat. Egy társadalom termelőképesége, politikai rendszerének megbízhatósága, állampolgárainak egyenlősége, kultúrájának színvonala, kreativitása mindenkor és kikerülhetetlenül kompetitív fogalmak. Hiába gondolja egy kényelmes, a külső és belső kihívásoktól húzódó egykori magyar uralkodó elit, hogy egészen jól meg tudott volna lenni e kihívások, e versenyhelyzetek, azaz a normativitás kényszere nélkül is, az ilyen várakozások nem felelnek meg a modern történelem valódi etalonjainak.

A normativitás elutasításának Tőkéczkzi Lászlónál megjelenő mindkét nagy problémája egy irányba mutat. A mindenkori Nyugattal való mindenkori összehasonlítás egyrészt megszerződött egy senki által nem manipulált (mert senki által nem manipulálható) terhes versenyhelyzettől, másrészt lehetővé teszi, hogy az legyen a norma, amit egy réteg éppen aktuálisan képvisel. Az, hogy ez egy erőteljesen keleti norma lenne, Tőkéczkzit nem zavarja.

Ezen a ponton válik egyébként láthatóvá Tőkéczkzi vállalkozásának maradéktalanul ideologikus természete is. Ugyan milyen konkrét értelmet lehet adni ma, a szocialista párt nagy győzelméből kibontakozó szociálliberális koalíció korszakának hajnalán, ennek a törekvésnek, ha valaki a magyar történelemben már 1914 előtt intellektuális, 1918-ban politikai, 1945 után pedig fizikai vereséget szenvedett dualista vágású magyar nacionalizmust piederasztálra emeli? E vállalko-

zásnak racionálisan csak egy értelmét tudjuk elképzelni (az irracionális változatok felfejtésével pedig nem szívesen foglalkoznánk). Tőkéczkzi *mindennek* ellenére arra jelenti be az igényét, hogy *mindennek* ellenére egy olyan nacionalizmus maradjon hegemón helyzetben a nemzeti gondolkodású értelmiség soraiban, amely még Antall József (ön)korrekciójáig sem jutott el. Megnyugtathatjuk Tőkéczkzit, hogy félelmei alaptalanok. A magyar társadalom olyan leckét kapott a nemzeti gondolkodású értelmiség politikai tornamutatványaiából, hogy e hegemón szerepre nem látunk újabb jelentkezőket. Tőkéczkzi így egyre dinamikusabban szabadulhat meg a nyugati normától és érkezhethet meg – keletre.

JEGYZETEK

¹ Néhány jellemző példa: „A nyugati tudományos eszmék keleti szobatudósai” (113. old.); „A »modern« értelmiségi racionális »világmegváltásnak« a művelői”; (uott); vagy „egy racionális »humanista« kívánságműsor részei” (121. old.).

² „A »modern« értelmiségi racionális »világmegváltásnak« ez a legitimációs szükseglete olyan erős rendszerképző erő lett, hogy a volt ellentétes történelmi következtetéseket egyszerű »ellenlegitimációnak« tekinti... A »haladó világnézet« ott különbözik másoktól, hogy kérdései csak az önmagához vezető vonalakra, elemekre és lépésekre vonatkoznak – eljelentéktelenítve minden más egykori jogosságát» (113. old.). Természetesen a modern értelmiség politikai funkcióját mi is önálló, sőt üdvözlendő nemes tudományos feladatnak tekintjük, de nem úgy, hogy a kutatás eredménye a minden úgy volt jó, ahogy történt téziséhez vezessen, ráadásul nyugati etalon nélkül.

³ Csak azokat a mozzanatokat emeljük ki, amelyek a Tőkéczkzi-dolgozat tételeihez közvetlenül kapcsolódnak. A *K.Ú.K. világrend halála Bécsben* (Budapest, 1978) részletesen utal az osztrák politikai liberalizmus hanyatlásának okaira, amely Tőkéczkzinél alkalmat ad arra, hogy *en passant* a magyar liberalizmust még az általa kétségesnek talált formájában is a bukott osztrák liberalizmus fölé emelje. Csak utalunk arra, hogy a liberális politikai kurzus vége korántsem esik feltétlenül egybe a liberalizmus végével, már csak abból az okból sem, mert a liberális nagy pártok hanyatlása a liberális célok definitív megvalósulásából is bekövetkezhet. Az *A világnézet kora. Friedrich Nietzsche Abszolútumokat relativizáló hatása a századelőn* (Budapest, 1982) a Nietzsche-hatás, mint a kor legfontosabb recepciósi folyamata tükrében mutatja fel a századelőnek azt a modernizációs folyamatát, amely már a századfordulón mindenestül túl volt azon a hivatalos magyar államiliberalizmuson, amit Tőkéczkzi 1994 és 1995 fordulóján is jó szívvel ajánl nekünk. Az *A magyar gondolkodás 1944 és 1948 között* című kötetben (Budapest, 1990) közölt Bibó-tanulmány (Bibó István politikai triptichonja) a demokratikus nacionalizmus kelet-közép-európai elmaradását elemzi, ami Tőkéczkzi szerint egyáltalán nem probléma, olyannyira nem az, hogy még a fogalmat sem emlegeti (érdemes, nemcsak a demokratikus nacionalizmus, de a demokrácia sem igen tűnik fel érvelésében.) Az „Az előfeltételek felülvizsgálatáról, Jászi Oszkár gondolkodása” (*Új Írás*, 1983, 7. 121-123.) a polgári radikalizmus gondolatrendszerét rekonstruálja, azt a gondolatrendszert, amelyet Tőkéczkzi szerint a dualista állami establishment túlságosan is „komolyan vet” (miközben intellektuális győzelmet a szó egy igen konkrét értelmében egyszerűen „átaludta”). Az „Apponyi Albert, az ideológus és politikus” (*Történelmi Szemle*, 1986, 1. 1-35.) a Tőkéczkzi által etalonként beállított dualista magyar establishment-nacionalizmus e vezető és e ta-

nulmány megjelenéséig gyakorlatilag teljesen elhanyagolt képviselőjéről mutatja ki, hogy demagógiával határos nemzeti retorikája kedvéért szisztematikusan gyengítette a közös monarchia stabilitását, s mikor a monarchia felbomlott (Tőkéczi szerint szétverték, bár ő nyilván nem Apponyira gondolt, mint szétverőre), feltűnő naivsággal még ki is jelentette, soha nem gondolt arra, hogy a közös viszonyokon gyakorolt kritikája egyszer még valóra is válhat. Az „A magyar filozófiáról” (*Valóság*, 1987, 12. 1-8.) című írásban arra a tudásszociológiai kérdésre kerestem választ, hogy vajon a nemzeti, kulturális fejlődés milyen állandóbb, marandóbb struktúrákat teremt egy nemzet, egy kultúra szerkezetében. Milyen léptékű állandó struktúrákra, mint amilyeneként a dualista nacionalizmus Tőkéczinél a maga százéves változatlanóságában megjelenik, legvadabb tudásszociológiai fantáziánkban sem gondoltunk. Az „A filozófia fő irányai forradalom és kiegyezés között” (In: *Forradalom után - kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolútizmus korában*. Budapest 1988. 330-349.) című tanulmányban az egész korabeli magyar filozófiai élet, s így az 1848 utáni magyar liberalizmus (Eötvös) forrásvidékeit térképeztük fel. Tőkéczi nagyon is jellemzően (és ez önmagában erős kritikájára dolgozatának), nem tesz különbséget a dualizmus kori magyar liberalizmus Eötvös-, illetve Tisza-fémjelezte vonulata között, annak ellenére, hogy ez a különbség két politikai-hatalmi establishment differenciájában is megjelenik. Az „A Csécsy-vonal avagy a politikai optimum képviselőinek tündöklése és nyomorúsága” (*Valóság*, 1990, 7.) című tanulmányban a Tőkéczi számára nem létező Csécsy-féle magyar liberalizmus paradigmáját kíséreltük meg legfontosabb vonásaiban rekonstruálni. Ennek a liberalizmusnak a pusztá tudomásulvétele önmagában viszonylagossa teheti Tőkéczi tézisént a nyugati etalon normativitását a magyar társadalomra erőltető (naiv, de mégsem naiv) értelmiségről. Az „A magyar nemzet politikai eszmetörténetéhez a dualizmus korában” (*Kapu*, 1990, 5. 38-42.) a magyar liberalizmus alak- és funkcióváltozásait elemzi Eötvöstől Tiszáig, Csengerytől Bekicsig, avagy a millenniumi nemzetfogalom elemzéséhez is, amelynek még pusztá említése is hiányzik Tőkéczi apologetikus dualizmus-értelmezéséből. Az „Ami látható és ami láthatatlan, Tisza István politikai vilásképe és a redukált liberalizmus” (*Valóság*, 1991, 1. 50-63.) című tanulmány közvetlen ellentette Tőkéczi koncepciójának a magyar (értsd: dualista etatikus, más néven: redukált, ismét más néven: millenniumi, ismét más néven: Tisza István-i) és a nyugatias (más néven az Ady, Jászi nevéhez köthető) liberalizmus viszonyáról. Az „Egy nemzeti liberalizmus lehetséges pozitív programjáról” (*Kritika*, 1992, 3. 11-12.) elsősorban a század eleji (azaz a Tőkéczi által el nem ismert) nemzeti liberalizmus aktualizálhatóságát elemzi. Az „Az azonosítóg (igazi és nem igazi) gyönyöre” (*Kapu*, 1993, 8-9.) Beöthy Zsoltot és az ő volgai lovasát elemzi, mint a millenniumi nacionalizmus ideáltípusát, amelynek liberalizmusa már nagyítóval is csak igen nehezen vevődik észre. A „Liberalizmus, decizionizmus, történelmi gyakorlat, Széchenyi István a modern nemzeté válásról” (*Valóság*, 1994, 2. 71-80.) című tanulmány a nemesség olyan Széchenyi előrevetítette képét rekonstruálja, amelyik igen távol áll Tőkéczi derűs és igenlő felfogásától.

⁴ A marxista koncepciók nemcsak tévesek és bukkottak, de vérzivatarba taszították az emberiséget, a liberális alapú koncepciók pedig - igen eredeti fordulattal - nem ismerik az embereket, s ezért minden koncepciójuk legalábbis utópikus s ezért közveszélyes. A harmadik évezred küszöbén mindenesetre valamivel differenciáltabb történetmetodikai alapvetést várnánk el Tőkéczitől. Reflexiói gyakorlatilag egy ponton sem válnak tudományelméletileg értékelhetővé. Napjaink szélsőséges dekonstruktivitásának hatása alatt még messzebbre is megy a rivális elméletek nem téves, de voltaképpen lehetetlen mivoltának kimutatásában. Marx a hibás a magyar folyamatoknak egy nyugati etalonon belül való megítélésében (120-121. old.). Sőt, arra a meglepő mozzanatra is rábukkanhatunk Tőkéczi érvelésében, hogy világtörténelem nem létezik (121. old). Ráadásul vannak, akik a nem létező világtörténetet Európa-centrikussá konstruálják (uott). Tőkéczi hatalmas, még az előzőeken is túlmenő önellentmondása ott van, hogy miközben nála nincs világtörténelem, nincs Európa-centrizmus, e kritikai dekonstruktivista szenvedély megáll a magyar dualista liberális konzervatívizmusnál, amelyben, mint tudjuk,

minden rendben van. Mintha Eötvös Károly vasúton utazó táblabíróját ismerhetnénk fel Tőkéczkiben, aki szerint nincs Hegelben egy olyan gondolat sem, amit egy magára valamit adó magyar táblabíró ne ismerhetne fel magától is.

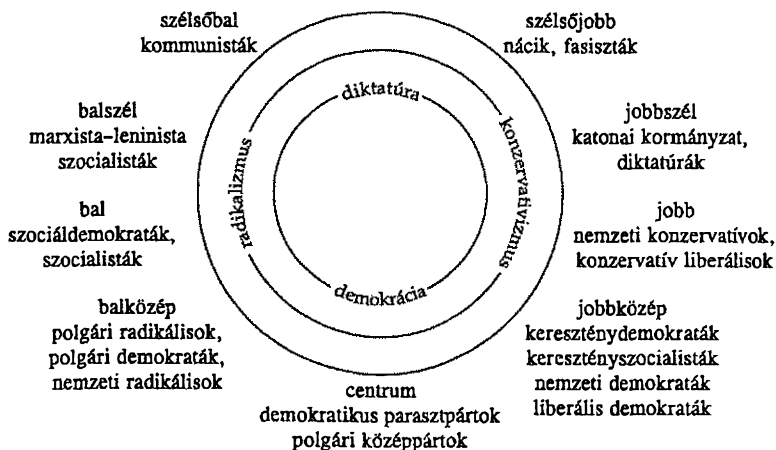
⁵ A keleti normativitás vágya Tőkéczkinél magánál is megfogalmazódik. Egészen expliciten: „Az emberi és társadalmi szándékok és célok – normális esetben – nem indulhatnak ki *mások* akár esetleg irigylésre méltó életkörülményeiből s nem *utánozhatnak* szüntelenül valakiket” (111. old.). Tőkéczki e tézise az első pillanatra mindenképpen megértésre méltónak tűnik. Csak ha végiggondoljuk az utánzás társadalomontológiai jelentőségét, akkor láthatjuk ezt a problémát úgy is, hogy az utánzásban a fejlődés, az ökonómia, a racionalizálás elemei is benne vannak, s aki nem utánzó, provinciálissá válik és elmarad a világtól (ezt Tőkéczki bizonyosan ismert nyugati etalonnak nevezné). Külön probléma, hogy az utánzásról nem jut Tőkéczki eszébe a nagy francia szociológus, Gabriel Tarde, aki az egész társadalmi létet az imitáció fogalmával írja le. Ezzel ismét messzeható példáját szolgáltatja annak, hogy ha magyar kérdésekről van szó, a társadalomtudományok érvényének egy csapásra vége szakad, ezek csak extra Hungariam működtethetőek. S még külön balszerencse, hogy az utánzás elméletét kidolgozó Gabriel Tarde-ot éppen Jászi Oszkár és a *Huszedik Század* tekintette a kor egyik legnagyobb társadalomtudósának. Íme, újabb bizonyíték a nyugati etalonra, a nyugati eszmék keleti szobatudósainak áldatlan tevékenységére.

SALAMON KONRÁD

Haladás és modernizáció

Tőkéczi László vitaindítójának gondolatmenetével lényegében egyetértek. Már rég itt az ideje, hogy a magyar közgondolkodás túljusson azon a leegyszerűsítő, torz felfogáson, miszerint a *baloldal* a radikális, tehát haladó, forradalmi és emberséges politikai irányzatok gyülekező helye, a *jobboldal* pedig a konzervatív, tehát maradi, reakciós és gonosz erőké.

Mivel az egyes politikai pártok és értékek hovatartozásának kérdésében elég nagy a zavar, ezért a *demokrácia és diktatúra*, illetve a *konzervativizmus és radikalizmus* függvényében, az alábbi séma szerint kísérletet teszek az egyes politikai irányzatok helyének meghatározására:

Mindezek után két megjegyzést kell fűznöm Tókéczki László tanulmányához.

1. „Az egész gondolatrendszernek persze az a téves alapja, hogy a történelem és az emberiség – úgymond – fejlődik, vagyis, hogy egyre »jobb« lesz” – írja a szerző (122. old.). Abból, hogy a történelmi fejlődés vagy haladás kérdését lejáratta a marxista-leninista „üdv-tan”, nem következik az egész kérdéskör tagadásának jogossága. Ha csupán azt értjük fejlődésen, hogy „finomul a kín”, az is fejlődés. Az emberi életkörülmények javulása is fejlődés, annak ellenére, hogy napjainkra katasztrofálissá vált a környezetszennyezés.

Mindenekelőtt azonban az emberi és polgári szabadságjogok kiteljesedése, az egyén hatalom iránti kiszolgáltatottságának fokozatos csökkenése az a fejlődés, mely az európai (görög, római, zsidó, keresztény) civilizációnak megkülönböztetett helyet biztosít az emberiség történetében. Többen elmondták már, hogy Európa igazán két területen alkotott egyedülállót, ez a *zene* és a *jog*.

Azok az európai peremtérsegek tehát, amelyek valamilyen ok miatt nem tudtak lépést tartani az európai fejlődéssel, „elkanyarodtak” vagy „zsákutcába jutottak”, mindenesetre elmaradtak mind az életkörülményeket, mind a jogállamiságot illetően. A nyugati társadalmi, politikai berendezkedés tehát nem véletlenül vált modellé, hanem mert vonzó és követendő volt. A létező szocializmust erőszakkal sem lehetett modellé tenni, viszont a javuló életkörülmények és a szabadságjogok kiteljesedése a nyugati világot – minden visszássága ellenére is – vonzóvá tette.

A fejlődés kérdése kapcsán ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a magyar társadalom mindmáig legsikeresebb modernizálója a fejlettebb nyugati mintákat meghonosító Szent István király volt.

2. Tókéczki írja, hogy „egyre inkább a Monarchia lett Európa »beteg embere«. Az ilyen helyzetből kétféle – egymásnak homlokegyenest ellenkező – módon kereshet valaki kiutat: vagy megindul a legszélesebb fronton a régi felülvizsgálata – reformok sorozata -, vagy teljes változatlansággal kell őrizni a stabilitást. A Monarchia s benne Magyarország az utóbbi felé mozdult *inkább*” (123. old.).

Épp ez volt a baj – tehetjük hozzá –, hogy nem tudott a másik irányba mozdulni. Mert ez nem csupán elhatározás kérdése volt, hanem az is, hogy *a magyar társadalom nem rendelkezett megfelelő modernizációs elképzelésekkel*. A kérdés tehát, hogy mik voltak ennek az okai?

A választ kissé messziről kell kezdeni.

Minden olyan társadalomban, amely a modernizáció kényszere és lehetősége elé kerül, kialakul két egymással vitatkozó, de korántsem egyenlően erős irányzat. Az egyik azt vallja, hogy a gyors és sikeres korszerűsítés érdekében meg kell szabadulni minél több régi kötöttségtől és visszahúzó hagyománytól, mert csak így lehet gyökeres átalakítást végrehajtani. E felfogás magában hordja a nemzeti múlt lebecsülésének és a nemzeti gondolattal szembeni türelmetlenségnek a lehetőségét. A másik irányzat viszont abból indul ki, hogy a kor-

szerűsítés csak akkor lehet sikeres, ha megőrzi a régi értékeket és azokra építkezve hajtja végre az átalakítást. Itt viszont annak veszélye áll fenn, hogy a hagyománytisztelet lassíthatja, gátolhatja az érdemi változásokat, a modernizációt.

Szerencsés esetben tehát e két irányzat vitájából születhet meg a lehető legjobb megoldás.

Az elmaradott országok modernizációjának lényege a fejlettebb térségek, országok példájának követése, tapasztalatainak, módszereinek átvétele. Ma már általában elfogadott, hogy a korszerűsítés ott igazán eredményes, ahol sikerül megvalósítani a külső mintát és a belső tényezők harmonikus illeszkedését. Azaz olyan külső mintákat vesznek át, amelyeket illeszteni lehet a belső tényezőkhöz.

Magyarország újkori történetében ezek a viták II. Józsefnek nyúlnak vissza. Ettől kezdve központi kérdés, hogy a haladásnak, a külső minták követésének ne essen áldozatul a haza, a magyarság megmaradásának ügye.

„Haza és haladás” szerencsétlen ellentétét a múlt század első felében a reformkor nagy nemzedékének sikerült feloldania, s ezzel a korabeli magyar társadalom döntő többsége számára elfogadható modernizációs elképzelést alkotott.

Az 1848-49-es szabadságharc leverése után ismét felemás helyzet állt elő, s egy új ellentét is kialakult. 1849 után ugyanis a magyar társadalom fejlődése féloldalassá vált. Az ipar és a kereskedelem – a múlt kötöttségeitől kevésbé terhelt – szabad utat teremthetett magának. Ennek következtében a „városi Magyarország” lenyűgöző fejlődésen ment keresztül. Ugyanakkor az ország több mint felét kitevő mezőgazdasági népesség zsákutcába jutott. Mert felszabadult ugyan a jobbágyosság, de a nagybirtok érintetlen maradt, ami gátat vetett a parasztság, a „vidéki Magyarország” polgárosodásának.

A századfordulóra befejeződött a magyar társadalom kettéválása, s a politikai életben a „vidéki Magyarország” a „városi Magyarország” mögé szorult. Ugyanakkor a polgári és szocialista erők nem tudtak szót érteni a parasztsággal, nem tudtak elébe menni a földkérdés megoldásának elfogadható gondolatával. A korszerűsítésben érdekelt erők e szerencsétlen megosztottságából következett az 1848-as forradalom csődje, amelynek vezetői képtelenek voltak egy 1848-hoz hasonló érdekgyesítést, nemzeti összefogást teremteni.

Szerencsésebben alakulhatott volna tehát a magyar történelmi fejlődés, ha a radikális polgári és szociáldemokrata, azaz baloldali modernizációs elképzelések mellett megfogalmazódik egy nemzetelvű, centрупárti-jobbközép modernizációs irányzat is, maga mögött tudva a parasztság mellett jelentős polgári, középosztályi és értelmiségi rétegeket. Ennek hiányában viszont nem alakulhatott ki egy, a társadalom többsége számára elfogadható reform-koalíció, ezért a magyar társadalom nem tudta elszánni magát a szükséges reformokra. A konzervatív reformerek és reformizmus hiánya okozta mozdulatlanság pedig a háborús vereség után törvényszerűen torkollott a forradalomba.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a magyar társadalom igényelte a változást és az őszirózsás forradalom győzelme után szinte egységesen sorakozott fel annak kormánya mögé. Az események sokak álláspontját módosították. Tisza István – a meggyilkolása előtti órákban – a Károlyi-kormány támogatására szólította fel híveit. Prohászka Ottokár 1918. november 2-ai körlevele szerint: „E történelmi idők Magyarország függetlenségét és demokratikus vágyait, a nép széles rétegeinek felemelkedését hozzák nekünk”. A magyar főrendiház küldöttsége pedig önként vállalkozott arra, hogy rábeszélje IV. Károly királyt a „visszavonulásra”, ezzel is egyengetve az utat a köztársaság kikiáltása előtt.

A forradalom teremtette nemzeti összefogás azonban november második felében bomlásnak indult, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kormányzat – Jászi Oszkár tanácsai ellenére – képtelen a szükséges nemzeti önvédelem politikáját s az ezzel összekapcsolható földosztást megvalósítani, s nem tudja, nem meri megfékezni a szélsőbal, a kommunisták előretörését.

Bebizonyosodott, hogy a baloldali modernizációs elképzelés önmagában elégtelen a magyar társadalom előtt álló feladatok megoldására. S miután a baloldali kormányzatot rövidesen felváltotta a szélsőbal, a jobboldalon is a szélsőséges erők kerültek előtérbe.

Az ellenforradalmat követő jobboldali konszolidáció konzervatív liberalizmusa ugyancsak a „mozdulatlanság” mellett kötelezte el magát, a vele szemben álló baloldal pedig nem tudta meghaladni 1918-as örökségét. Mindeközben a magyar társadalom egyre jelentősebb része igényelt egy nemzetelvű, hagyományokra építő modernizációt. Ezt a hiányt pótolta az 1930-as évek elején kibontakozó népi mozgalom.

A népi mozgalom egyrészt a „vidéki Magyarország” politikai emancipációja volt, hisz a mezőgazdasági népesség ekkor foglalta el a politikában az őt megillető helyet. Másrészt egy új, nemzetelvű, a balközéptől a jobbközépig terjedő modernizációs elképzelést fogalmazott meg az 1918-ban csődöt mondott baloldali radikalizmussal szemben.

A baloldali, illetve népi modernizációs irányzat két nagy kérdés-körben hasonló volt. Azaz mindkét irányzat követelte az emberi és polgári szabadságjogok maradéktalan érvényesülését és a társadalmi igazságosság megvalósulását. Ez utóbbit akkor szocializmusnak mondták, de a népiek többsége Németh Lászlóval együtt vallotta: „Szocialista vagyok, de nem marxista”.

Vitájuk volt viszont a baloldallal a radikalizmus értelmezésében. A népiek is gyökeres társadalmi átalakulást akartak, de nem fogadták el a nemzeti hagyományokkal szembeni türelmetlen radikalizmust, amely a hazai baloldali erők zömét jellemezte. Velük vitatkozva fogalmazták meg nézeteiket a nemzeti, illetve magyar radikalizmusról. (Gondoljunk csak Bajcsy-Zsilinszky Endre és Németh László e címet viselő tanulmányaira.)

A két modernizációs elképzelés a *népinek és urbánusnak* nevezett ellentét kapcsán vált ismertté a magyar társadalomban. *A népi-urbánus ellentét tehát nem szerencsétlen félreértés, hanem a két modernizációs irányzat vitája.* Ha félreértés lett volna csupán, akkor a magyar társadalom már rég elfeledte volna. Fél évszázad utáni megújulása is ezt bizonyítja. Mert nem véletlen, hogy amikor a szovjet hódoltság megszűntével Magyarország ismét a modernizáció kényszere és lehetősége elé került, e két modernizációs elképzelés megtestesítői váltak a magyar politikai élet meghatározóivá, mégha ezt nem is tudták magukról.

Kezdetől szerencsétlen viszont a két irányzat elnevezése és az ezekből kiinduló tartalommagyarázatok. Ezért le kell szögezni, hogy a népiek is korszerű, urbanizált Magyarországot akartak, és az urbánusok is a nép felemelkedéséért küzdöttek.

Az a tény tehát, hogy a szovjet hódoltság idejének hivatalos és féloldalas történetírása mindent a baloldaliság túlértékelésének rendelt alá, illetve minden általa is felhasználható értéket igyekezett baloldalinak nyilvánítani, a baloldaliság egyeduralmának megszűntével nem vezethet ezen – jelentős részükben eleve, nem is baloldali – értékek lebecsüléséhez. Tökéczki László nagyon fontos vitaindítójának egy-két megállapításában ennek jelét láttam, s ezzel kapcsolatban mondtam el véleményemet.

Tisztelt Szerkesztőség!

Nemrég egy felkérőlevelet és egy írást kaptam Önöktől. A levél arról szólt, hogy vitatkozzam a mellékelt írással, melynek címe: Magyar eszmetörténeti vázlat (A magyar liberalizmus történetéhez), szerzője Tőkéczi László.

Úgy vélem, hogy az Önök által közölni kívánt szöveg történeti szaktudományos szempontból vitaképtelen.

Állításhoz – a teljesség igénye nélkül – az alábbi szempontokat említem meg:

1. Terminológia

a) A kézirat 2. oldalán (a továbbiakban az oldalszámok a kézirat megfelelő lapjait jelölik) a szerző azt írja, hogy „aki szégyellnivaló feudális múlttól képeleg, az önmagát leplezi, leplezte le”. A totalitáriánus és nem a szakmai nyelv szóhasználata a „leleplezés, önleleplezés”. Kitűnően használható például párthatározatok, politikai pamfletek, ideológiai harcosok esetében, de a tudományban csak álláspontok, vélemények vannak és nem önmaguk elé álcát tartó szabotőrök és diverzánsok.

b) A 26. oldalon szerepel „a magyar zsidó történetírás” kifejezés. Miután a szerző nem jelöli, hogy azokra a történészekre gondol-e, akik hitközségi alkalmazásban álltak, állnak, vagy azokra, akik csak zsidó vallásúak, vagy azokra, akik sem nem hitközségi alkalmazottak, sem nem vallásosak, hanem egyszerűen „csak úgy” zsidók – ezért terminológiája jóindulattal értelmetlen, rosszindulattal a történetírás régi-új politikai tagolását támasztja fel, vezeti be, amely szerint nem a módszertani-elméleti háttér, hanem a származás minősít. Mindkét eset tudományosan tarthatatlan, mert vagy ostobaság, vagy szimpla rasszizmus.

c) A 16. oldalon a „nyugati modell” értelmező kifejezése s egyben kifejtése egy metafora, amely így szól: „hamburger-történelem”. Ez szakmailag értelmezhetetlen, hiszen pusztán a szerző kulturális irritáltságáról, s nem a nyugati modell tényleges értelmezéséről szól.

Lehetne még sorolni a terminológiai s az érdemi vitát kizáró problémákat, de talán felesleges, hiszen az elmondottak azt jelzik: politikai-ideológiai kísérletről és nem tudományos elemzésről van szó.

2. Ezt az irányultságot jelzi az elméleti tájékozottság megközelítőleg teljes hiányáról tanúskodó kijelentések sora is. A szerző (2. oldal) a nemesi privilégiumokon alapuló közösségeket tekinti demokratikus hagyományoknak, s ezzel értelmetlenné teszi mindazon szerzők szellemi erőfeszítéseit, akik a rendiség és a modern tömegdemokrácia minőségileg eltérő jegyei alapján törekednek valamiféle meghatározásra. De az elméleti tájékoztatlanság történeti és aktuális ismerethiánnyal is párosul, hiszen példának okáért a formálódó Európai Közösség és a működő Közös Piac korában talán nem szerencsés a nemzetállamok feletti szerveződés eszméjét „máig ábrándnak bizonyuló értelmiségi utópiának” (3. oldal) tartani. Az érvelést a minősítgetés pótolja – s ez megintcsak arra utal, hogy politikai-ideológiai termékkel van dolgunk.

3. Mindezek azonban eltörpülnek a legsúlyosabb s a vitképtelenséget leginkább alátámasztó érv mellett. Ez az írás a legkíméletlenebb és legbrutálisabb módon sérti a szakmai etikát, egyszerűen szólva: mélysegesen tisztességtelen.

Mire alapozom a kijelentést?

A szerző két oldalon – híven az ideológiai-politikai jelleghez – elmondja, hogy mi a magyar történelem „helyes” interpretációja. Majd felteszi a kérdést: „Miért folyik hát – ennek ellenére – olyan polemikusan a magyar történelem feltárása?” A válasz abban áll, hogy a „polgári és nem-polgári törekvések jelentős és harsány része, nem találván elég saját legitimációt”, konstruálja a történelmet (3. oldal). A „világos” história ezért vált polemikussá. Írása végén a szerző azt állítja, hogy a liberális konzervativizmus problémáinak nagyobbik része a történetírás hibájából állt, illetve áll elő. Ezért aztán a történetírásnak „világnézetileg” és „emberképileg” (sic!) újra kellene gondolnia magát (29–30. oldal).

No mármost: ha valaki a történetírást láttatja hibásnak, elemi igény lenne az, hogy megnevezze azokat, akik szerinte tudósként, történészként „téves” nézeteket képviselnek, s egyben azokat is, akiket ő – természetesen önmagán kívül – a „helyes” világkép képviselőinek tart. Ilyesmiről azonban szó sincs. Tőkéczki senkire nem hivatkozik – sem pro, sem kontra. Nem tudom meg, hogy kik a felelősek a magyar história utólagosan gerjesztett problémáiért. (Mert egyidejűleg nyilván minden rendben volt.) Ehhez képest viszont fel nem foghatom, hogy miként lehet félresöpörni történészgenerációk tevékenységét, teljes életműveket – hacsak nem a szerző az első Magyaror-

szágon, aki az utóbbi 150 év történelmével foglalkozik. Nos tehát, én úgy vélem, ha hibáztatok egy szakmát, akkor elemi szakmai etikai követelmény az, hogy jelezzem: kikre támaszkodom s kikkel polemizálok. Különösen indokolt ez, ha a szerző – saját bevallása szerint is – „ellen-gondolatmenetet” kíván megfogalmazni, hiszen szólni kell arról: kivel, kikkel szemben gondolkodik. Így ti. gondolkodás helyett pusztán vádaskodásról van szó.

Tőkéczi írása tehát alkalmatlan a vitára, mert terminológiájában nem tudományos, elméleti és ismeretbéli tájékoztatlanság okán érvelés helyett minősítgető, s legfőképpen szakmailag tisztességtelen. Minden olyan tulajdonsággal rendelkezik, ami egy ideológiai-politikai írásnak lehet sajátja, de egy tudományos igényű munkának ellensége. Éppen ezért tartalmi kijelentéseinek vitatása politikai-ideológiai polémiát eredményezne, amelytől jelen esetben tartózkodni kívánok.

A szerkesztőség figyelmét szeretném felhívni arra, hogy a lap címe Politikatudományi és nem Politikai Szemle. Mikor a lap indulásakor felkértek konzulensnek, akkor egy politikatudományi lap szerkesztőségének felkérésére mondtam – örömmel – igent. Ha a lap politikai-ideológiai közlönyé silányul, akkor – szomorúan – kérem, hogy nevemet vegyék ki a konzulensek közül.

Kérem, hogy leveletem teljes terjedelemben közöljék.

1994. december 2.

Tisztelettel:
Gerő András
egyetemi docens
ELTE Művelődéstörténeti Tsz.

TÖKÉCZKI LÁSZLÓ

Válasz

Ott kezdeném a választ, ahol egyértelműen világos lesz egy nem folyó s e konkrét vita lényege: „Irrelevánsnak neveztem T. L.-nak a liberalizmusról alkotott fölfogását. Ennek oka, hogy olyan nyelven és felfogásban közelített a kérdéshez, amely kívül van a legtágasabban értelmezett liberalizmus nyelvezetén” (Lánczi András 137.). Ez legalább egy őszinte álláspont. Egy nagy bökkenővel: mi van akkor, ha a másik vélemény, álláspont nem akar *olyan* liberális lenni, amilyet ő még elismer „relevánsnak”? Abban viszont vele egyetértek, hogy az általam írt, műfajilag „vitairatnak” nevezhető szövegben sok minden nincs benne, s abban is, hogy egyik eszmerendszer sem autentikusabb, mint a másik. S éppen ezért kérdezem: akkor miből származik az irrevelancia? Ha Lánczi András elég tágasra szabná a horizontját, akkor megérthetné az általa is nyilván nagyra becsült (konkrét) „másság” mondanivalóját, s akkor rájönne, hogy egyszerűen lehetséges ugyanarról a jelenségről másfajta oksági és logikai keretben szólni. Szerintem ez a pluralizmus, ez jelenti azt, hogy egy európai jellegű kultúráról van szó, s akkor nem kell semmire gyanakodni, nem kell semmit a mával összekapcsolva feltételezni, hiszen – ismétlem – csak arról van szó, hogy többféle hagyományról, világnézet, emberkép és értékrend létezik.

Lánczi András – ellentétben két másik hozzászólóval – legalább veszi a fáradságot és kiemeli néhány tézisszerű gondolatot. Sajnos csak azért, hogy – végső soron – meggyanúsítson lehetséges olvasatokkal, például, hogy opponálnám a modern jogállamiságot. Nem hiszem, hogy magyarázzkodnom kellene. A felvilágosodásról nem gondolnék teoretikus fejtegetésbe bocsátkozni, mert – miközben ismerem eszméit és következményeit – magam a kereszténység gondolatrendszerén belül maradván elemzem a történelmet s társadalmat. Valószínűleg ezt érezhette L. A. „ideológikusnak” írásomban. S ezt

az „ideológiát” vállalom. Nem radikálisan, de határozottan s tudatosan kapcsolódva erőszakkal megszakított szellemi folytonosságokhoz.

Én nem hiszem azt (s nem is írtam), hogy a magyar nép tévelygett volna, arra viszont (bocsánat – de Burke-höz hasonlóan) határozottan gondoltam, hogy a magyar értelmiség egy karakteres csoportja tévelygett. Összekeverte vágyait és a közösségének realitásait s így egyrészt kíméletlen „elmaradottság”-kritikát művelt, másrészt erre az „elmaradottságra” (= „mátság”) mégis, mindennek ellenére egy a fejében létező „fejlett” társadalmat akart ráerőszakolni. Az tény, hogy a magyar nemesség nem volt különösebben elméleti igényű réteg, viszont az is tény, hogy legjobbjai (elég itt csak a régiekre utalva Bocskait, Bethlen Gábert, sőt még „öreg” Rákóczi Györgyöt is említeni) pontosan meg tudták fogalmazni szükségleteinket. S ebbe a szerves folyamatba szépen beépültek a *kipróbált* nyugati elvek is. Teljesen „normális” folyamat során jutott el oda a magyarság, hogy éppen 100 évvel ezelőtt hivatalosan/törvényesen is lehetővé vált például a felekezetenkívüliség. A sokszázéves sokfélekezetűséget, mint majdnem európai ritkaságot itt most nem is emlegetném.

A „modernség” L. A. felsorolta erénykatalógusába nem kötnék bele, csak megemlíteném, hogy az keresztény erénykatalógus – hallgassa csak egyszer végig L. A. az úrvacsorai záró liturgiát. (S akkor ki is pukkadt a modernség.) Azt azonban nehezen tudom elfogadni L. A. barátnak mondható kritikájából, hogy a végén sikeres alkalmazkodásokról és sikertelenekről szólva, mellékesen(?) felemlegeti a származást, mint elfogadhatatlan (mellé)magyarázási elvet. Nos, a származás lehet egyeseknél fő motivációs bázis, társadalmilag nyilván ez csak *egy* lehet a sokféle meghatározó tényező közül. Ott és annyiban, amennyire a származás konkrét és átmenetileg vagy tartósabban ható erős tényező, ott viszont kár róla hallgatni. Nem hallgattak erről nálunk olyan „modernizációs” gondolkodók sem, akikkel egyébként én nem, L. A. bizonytalán egyetért (pl. Jászi Oszkár).

Az emberi állapotból következik, hogy nincs egyetlen súlyos történelmi, gyakorlati ballasztokat nem cipelő eszmerendszer sem, „még” a liberalizmus is ilyen (lásd pl. szocialista kritikáját vagy a gyarmatosítást). Ami a radikális liberalizmus sikeres alkalmazkodóképességét illeti a kommunizmus idején, azt én inkább vádnak érzem: sok eleme, főleg multikritikája alkalmas volt a kommunista célok szolgálatára. A liberális konzervativizmust egyedül hordozható egyházak még békepapi vezetés alatt is csak a gettóban lehettek. Az egyház pedagógiai hatásának csökkentése pedig adminisztratív feladat volt.

Még egy „vádra” térnék ki a végén, amely szerint szándékom a mai hazai „liberális” (szerintem libertinus) gondolkodás lejáratása volna. Egyrészt nincs erre szükség, hiszen a konkrét „liberális” gyakorlat megteszi azt önként. Másrészt, miért lenne lejáratás az, ha egy másféle véleményt fejt ki valaki, miközben, természetesen, elhatárolja nézeteit egy manapság üressé tágított semmit sem vagy alig valamit (manipulációt) jelentő „rokon” irányzattól? A magyar neme-

si liberalizmust pedig nem valamiféle „előny” miatt kell megfelelően értékelni, hanem azért, hogy a polgári Magyarország megteremtői *valamennyien* megérdemelt helyükre kerüljenek, míg másrészt a négy évtizedes zsákutcát szellemileg előkészítő „modernizátorok”/”felvilágosodottak” elveszítsék *kötelező* kultikus tiszteletüket.

Kiss Endre válaszában jelentős részét nem egészen értem – igaz, ha az ember tájékozatlan, ahogy K. E. rólam állítja –, akkor ez nem is olyan csoda. Nem értem azt, hogy napjaink aktuálpolitikai eseményeinek Kiss Endre-i értelmezése hogyan és miért kellene, hogy befolyásolja akár az én, akár más *múltra* vonatkozó nézeteit. A történetész szakma minden szubjektív meghatározottsága ellenére az egykori források alapján rekonstruál. Nagy eltérésekkel elemez ugyanarra vonatkozólag, de az aktuálpolitikai befolyásokat általában – kivéve a párthatározatos időket – nem veszik figyelembe. Így nem értem K. E. gunyorát, aki feltételezi azt, hogy nekem bizonyára lennének érveim arról, hogy 1994-ben a nemzeti gondolat nem szenvedett vereséget. Kedves Kolléga – ha már itt tartunk –, nem érdekel különösebben az, hogy véleménye szerint: „E gondolkodásmód (nemzeti – T. L.) ugyancsak véglegesnek tűnő intellektuális vereséget szenvedett a számottevő értelmiségi csoportok körében”. *Én* 100 évvel korábbi történeti, eszmetörténeti ügyekről írtam s nem értem, hogy bizonyos mai értelmiségi csoportok „reinkarnálódtak volna vissza” a múltba vagy a múlt lett volna jelenvalóvá napjainkban? Miről beszél K. E.?

Miért kellene nekem politikai számvetést készíteni? *Én* hatalomtól *függetlenül* gondolkodom úgy, ahogyan. Miért kellett volna nekem ilyesmit kérdezni: Hol tévesztett katasztrofálisan utat a posztoszocialista nemzeti gondolkodás és politika? Hogy K. E. ennek elmaradása miatt csalódott, sajnálom s egyben megnyugtat, hogy őt – a maga módján – foglalkoztatja ez a kérdés. Az már némileg zavar, hogy K. E. feltartóztatlan verbális lendületeinek egyikében értékeléseket is a számba ad. Szokásszerű zavarossággal arról, hogy a magyar történelemben állítólag, szerintem, minden rendben lenne. Lelke rajta.

Aztán lassan elkezdődnek K. E. minősítgetései tegnapelőtti (nem is tegnapi) gondolataimról, s ezekben visszaköszön minden bizonyítást nem igénylő zsurnalisztai közhely a közelmúltból. K. E. is látható örömmel csépele mindazt, amit ő (és társai) másnak tulajdonítanak. E „kedves” nagyképűség csúcsa, amikor Kiss Tanár Úr sorra felajánlja korszakos írásait, gondolkodási tisztázásokra. Néhányukra emlékszem, bizony rájuk férne a tisztázás, de ezt a szerző magányúgyének gondolom.

Van egy érdekes fordulat K. E. szokásosan gondolattolulós írásában, ahol egy pillanatra meghökkenem. Miután az elején csalódott bennem, mivel nem vállaltam ideológiai kérdéseket, itt kinyilatkoztatja másik szentenciáját: én ideologusként lépek fel – a tudósi csomagolás itt tudásszociológia. Nos, kedves K. E. úr, én csak egy másféle világnézeti értékrend és – bármennyire is érthetetlen urasága előtt – egy másféle emberkép jegyében gondolkodom. Ezt nehéz le-

het felfogni – tegnapelőttinek nyilvánítani tudósabb –, de ez az egyszerű helyzet. Kár ezt tudományosan bonyolítani. Hogy még könnyebb legyen: nekem az a meggyőződésem, hogy ugyanarról a jelenségről *többféle* oksági és logikai rendben lehet gondolkodni. De K. E. nem volna önmaga, ha közbe ne keverné Antall József állítólagos önkritikáját s az én kritikálanságomat. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy K. E. szellemiségét az jellemzi legjobban, hogy – lévén a „számottevő értelmiségi csoportok” illusztris tagja – azt hiszi, hogy napi politikai érdekű túlsúlyos erők véglegesen súlytalanítani tudnak gyalázatos bűnöket. Kedves K. E., ha a történelmi érvelés elsúlytalanodik, akkor abban az uraságodé is pillekönnyű lesz, ha pedig e tekintetben szelektívvé tehető az utókor gondolkodása, akkor már régen nem a történelmi igazságról van szó, hanem pillanatnyi politikai erőviszonyokról, mint a késő kádári korszakban. Akkor viszont elég Önnek azt mondani: mi vagyunk az erősebbek, s kész.

Sajnálom, hogy K. E. történelmi elődeim keresésében megakadt a Magyar Figyelőnél, javasolom, nem árt tovább is követni a *magyar polgári* gondolkodást! Egyébként K. E. írása közepén végre mintha kezdené megérteni azt, hogy lényegében arról van szó: nem értünk egyet. Igaz, hogy ebből „csak” azt vonja le, hogy én állandóan visszahullok Antall József, Bibó István vagy éppen az ide nem tudom miért kerülő adu-ász Csécsy Imre mögé.

Kedves K. E.! A skatulyázás kiváló marxista hagyomány és az ellenfél vitaképtelenné nyilvánítása is nemkülönben – abba kellene hagyni. Kár úgy viselkedni, mint az egynyelvű ember vagy kisgyerekek, akit csupán ingerel egy másik önmagában értelmes idióma. Megnyugtatótlanság közlöm (bár birtokon belülinek ez jelentéktelen „gesztus”): én a K. E. és elvbarátai által vallott hitet tiszteletben tartom – csupán nem értek vele egyet. Kár lenne azonban e kizárólagos tudományú szektának azt hinni, hogy rajta kívül nincsen érték. A történelem eddig még minden szellemi monopoligényt megsemmisített. (Ajánlanám K. E. figyelmébe például François Furet nemrég magyarul megjelent kötetét!)

A nyugati feltétlen – és nem a konkrét nemzeti érdekeket is megfogalmazó magatartást – utánzás veszélyeire egyébként nemcsak a magyar múlt, hanem a mai EU-vajúadások belül (Anglia pl.) vagy kívül (Norvégia pl.) figyelmeztetnek. K. E. neveltséges vádjára – miszerint én a keleti normativitást segíteném elő – kár még reagálni is. Hogy én miről nem tudok semmit, arról K. E.-nek szerényen kellene nyiltakoznia. Ilyen gyanú esetén „tudományosan” azt illik mondani, hogy a konkrét írásban úgy tűnik, hogy ... De K. E. nem tudományos vitában ügködik – ezért kell engem tudományon kívülivé nyilvánítani! –, hanem igazhitű keresztshadjáratot vezet, látható önbi-zalommal.

Utoljára talán 100 éve hittek még emberek abban, hogy a társadalomtudományi gondolkodást természettudományi pontosságúvá és „keménységűvé” lehet tenni. K. E. problémátlan normativitás-elve, az állandóan feltűnő napi politikai beszüremkedésekkel (lásd „a

szociálliberális koalíció korszakának hajnalán” – hajrá Auróra!) együtt végül is elvezethet mindenhová s mindennek ellenkezőjéhez. A formához K. E.-ben ideális személyiség jelentkezett – ő a „szittyá fejeket” nagyvonalúan elküldi „keletre”. Hogy az ilyen beutalókat nem is olyan régen és jelentős részben K. E. mai elvbarátai osztogatták – az ne zavarjon senkit, hiszen majd mindenre kiterjedő „tudományosság” ezt is feldolgozzák.

Es megállapítják a szakmai kompetenciákat és vitaképtelenségeket, mint a Gerő András nevű egyszemélyes szabványügyi hivatal, aki egyedül képes Andics Erzsébet, Révai és a többiek „liberális” reinkarnációjára. Gerő Úr! Egy-két szövegből kiragadott félmondatból levont „egyetemes” következtetését nem óhajtom minősíteni, mert akkor egy szintre kerülnénk és én ezt még tudatlanságomban sem szeretném. Én ugyanis még természetesnek tartom azt, hogy valaki ugyanazon információk bázisán másféle eredményekre jut, s ez nem „szakmaiság” s főleg nem tisztesség(telenség) kérdése. Csak a természetes pluralizmusé vagy „másságé”, amelynek persze G. A. úr egyébként nagy híve. Tudnék tanácsolni G. A. úrnak alaposabb olvasási szokásokat, de úgy látom, felesleges. Ő tudja, meri és teszi – ő az etalonja mindenkinek. Csak figyelmeztetni szeretném arra Őszaktudományosságát, hogy attól még, hogy ő nem szeret vagy nem ismer történeti-szellemi előzményeket, azért még azok egyrészt vannak, másrészt értékek.

Azt hiszem, feleslegesen sokat foglalkoztam Gerő úr „tisztelességes” véleményével. Azt nem tudom, hogy őt mi irritálta. Egy vitának az a sajátossága, hogy azzal foglalkozik, ami a tárgya lehet. Gerő úr magabiztos minősítései és csúsztatásai („elvileg” az egész magyar történettudományt érzi a háta mögött) tekintélyelvi kinyilatkoztatásként értelmezhetők csupán. S így őtalonosságát és tudományosságát én is minősíthetném „ideológiai határozatnak”, de minnek. Neki már nem kell tanulnia, nála kész a leltár, s ebbe valaki vagy befért (beengedték), vagy kívül van. Mindezeknek, hogy mi köze van a szakmai tisztességhez, döntse el mindenki maga. Egyetlen dolog biztos, G. A. szokásos és közismert arroganciája, gátlástalansága még sokaknak szolgálhat okulásul.

Végül köszönöm Salamon Konrád véleményét, álláspontjának kifejtését. A párbeszéd – a nyilvánvaló eltérések ellenére – így lehetséges. Milyen egyszerű is az *gyakorolni*, hogy a különbségek egymás mellett élése *természetes*.

Befejezésül rögzíteni szeretnék néhány közérdekű tanulságot. Szomorúan érzékel az ember közelmúltbeli hatalmi reflexeket olyan embereknél, akik – állítólag – a szabadság feltétlen hívei. Hogy miért nem szabad másként gondolkodni? Azért, mert ismét van egy igazság, egy nyelv, egy világnézet. S aki ezt nem fogadja el, az tudatlan, tisztességtelen stb. Hogy miért csak egy ideológia jegyében értelmezhető a múlt, a világ stb.? Csak azért, mert „mi” vagyunk „modernek”, „mi” vagyunk a szakmai etalon stb.? Mi ez, uraim? Újjászületik a polgári tudományosság degradálása, hamistudati

ideológiakummá válik ismét, ami másféle? (Hogy a rendiség a polgári parlamentarizmus (=képviselési demokrácia) fontos előzménye, azt nem kötelező tudni, de miért kell tudománytalannak nyilvánítani?) Ha valaki egy más álláspontban csak a számára idegen világnézetet, értékrendet érzékeli, attól a saját szemlélete még nem lesz „tudományos” és szakmai etalon.

Én megismertem a marxista „tudományosságot” – elkerülhetetlen volt –, módomban van bőven iskolázni magam a „liberálisaink” szellemi termékein is. Nem haszontalan. De miért válik tegnapelőttivé valaki, csak azért, mert nem tagja és nem is óhajt tagja lenni az új „egyetemes” és szekularizált „liberális” szellemi államegyháznak? Vagy az olyan sokat védett másság joga csak a korlátalanul gyámolítható esetlegességek joga? Nem hiszem, hogy a pluralizmus csak addig terjedhet, hogy Láncki, Kiss és Gerő urak érzékelhető emberi, szakmai és intellektuális minőségei kiderüljenek. Még akkor sem, ha itt évtizedes baloldali szellemi hagyomány munkál: a századforduló után kezdték egyesek a „tudatlanság” változatos címkeit osztogatni azon ellenfeleikre, akik ugyanazt olvasva, más meggyőződésre jutottak. Úgy tűnik, hogy egyesek hiába tudnak olyan sokat, keveset profitál ebből világunk békeessége.

Kedves tudós nem vitapartner! Egyetlen dolgot kellene belátni csupán, kár a tudás és nem tudás frontvonalait építgetni, egyszerűen másként tudunk. Vagyis „másként gondolkodók” vagyunk. Tudom, ez *ma* nem érdem, mert „liberálisnak” *kell* lenni, hiszen most az az igazság. Pedig az is „csak” egy ideológia, s így sajnos uraságaitok is csak „ideológiások”. Kár a régi felsőbbrendűségi „tudományosságot” kiigényelni, hiszen a történész szakma (s annak tisztessége is) nem azonos sem Gerő úrral, sem velem, az sohasem volt egységes. Politikai színezetei is különbözőek voltak. S az egész „céhnek” egyébként is létalapja az, hogy „újrakérdez” akár lezártnak tekintett területekre is. Időnként „tegnapelőtti” kérdések és szempontok is gyümölcsözőek lehetnek még akkor is, ha emiatt Kiss Endre nem „tud” vitatkozni, vagy Gerő András kiragadott félmondatok alapján konstruál lecsapható ellenséget. Uraim, szabad még szabadon gondolkodni?

KENDE PÉTER

Etnikum és politikum

Hozzászólás Gombár Csaba írásához

Hadd kezdjem azzal, hogy Gombár Csaba harcát az etnikai szellem térhódítása ellen nagyon rokonszenvesnek tartom. De terjedelmes írását többször is újraolvasva nem vagyok biztos abban, megértetem-e, tulajdonképpen mi ellen hadakozik? Ha mondanivalója csak annyi volna, hogy ne engedjük a politikumot az etnikáinak nevezett kollektív érdekéleltre redukálni, akkor ezzel tökéletesen egyetérténék. A politikum ugyanis sokkal gazdagabb, többsikű és átfogóbb valami, mint az etnikumhoz (pontosabban: nyelvhez és kultúrához) kapcsolható kollektív azonosságtudat és az ebből állítólag következő normarendszer. Ha az etnikai – vagy bármely más – csoporthoz tartozásból egyáltalában cselekvés vagy ítékezés fakad, már ez is eleve „politikum”, vagyis a politikai lét törvényei szerint történik így vagy úgy. A politikum normarendszere azonban ennél jóval tágabb, s számtalan, politikainak mondható ténynek, ítékezésnek vagy érvelési módnak az égvilágon semmi köze nincs az ún. etnikumhoz.

Gombár, akiről feltételezem, hogy az előbbiekkal minden további nélkül egyetért, azonban mintha ennél jóval többet akart volna mondani. Sőt, annyiban mást is, amennyiben a cél nála nem etnikum és politikum összevetése vagy fogalmi szétválasztása, hanem egy korhangulat ábrázolása és az ezzel kapcsolatos veszélyekre való figyelmeztetés. Gombár nem elemez, vészharangot kongat. Írásának kulcsát talán az a főnévi és igealak adja kezünkbe, amely már a dolgozat főcímébe is („..szemléletünk...”) megjelenik. A többszám első személy az írás első fő részét kitevő tézisek nagyobb részében is jelen van („politikai kultúránk”, „felemás lélekkel modernizálunk”, „a modernizációval kapcsolatos kételkedésünk”, „politikai agendánk”), s visszatér az összegzésben is, ahol a szerző azt kéri, hogy „az etnikumok között parázsló konfliktusokat ne élesszük állampolitikai fuj-

tatóval”, és „*saját köreinkben* mindenhol terjeszkedő etnicizáló szemlélet” kritikus felülvizsgálatára buzdít. E főnévi és igealak visszatérő tanúsága szerint Gombár olyan gondolati kísértésekkel viaskodik, amelyek ellen – úgy tűnik – maga sincsen egészen felvértezve. Írásában az „eticizálódás” – vagyis a kultúrszeparatizmus – olyan kihívás, amellyel szeretne, mégsem bír kielégítően megküzdeni. Sőt, nem is kihívás, hanem valamiféle elemi katasztrófa, a premodern és a posztmodern „Zeitgeist” összefolyásából keletkezett szökőár, amelyben máris térdig gázolunk, s amely holnapra talán még azt is elborítja, amit ma még szírtként érzékelünk. Az ideológia-elemzésnek induló cikk végül is segélykiáltásba torkollik.

Ezzel az S.O.S. jeladással az én bajom egyrészt az, hogy – szerintem – nem egészen pontos helyzetfelmérésen alapul, másrészt hogy olyan tényeket is veszélyesnek minősít, amelyekben az etnikai szempont megítélésem szerint igenis a helyén van: sem nem monopolizálja a politikumot, sem nem fenyegeti azt, amit szerzőnk Habermas nyomán „kommunikatív társadalomnak” és „deliberatív demokráciának” nevez (s amit én is ugyanolyan vívmánynak tartok, mint ő).

*

Gombár helyzetleírásában tulajdonképpen két probléma keveredik. Az egyik a posztmodern érzékenység, amelynek – Gombár olvasatában – jelentős része volt az etnikai szeparatizmus feléledésében. A másik a demokratikus politikai közösség – Gombár szóhasználatában az „állampolitikai szféra” –, amelyben szerzőnk legjobb meggyőződése szerint az etnikai elkülönülésnek, az etnikai alapon való szerveződésnek nincsen helye.

Az első főgondolattal – vagyis azzal, hogy az etnikai öncélúságok jelenkori térhódítását a „posztmodern” kultúrfejlődés is elősegítette – a nyugati világra vonatkozóan egyetértek, ámde abban, hogy a tétel Európa keletibb térségeire is vonatkoztatható volna, már korántsem vagyok bizonyos. Tudniillik mindaz, amit Gombár „az ügyeletes Zeitgeistből” vezet le (a biopolitikai divatok, a modernizáció és az univerzalitás iránti kétely stb.), Kelet-Közép-Európában egy olyan értelmiségi elit sajátja, amely „nemzeti” vonatkozásban sem nem hangadó, sem nem befolyásos. Milyen ideológiai rokonság fedezhető fel a posztmodern kultúrkritika és, teszem, Milosevic politikája között? Az, hogy az új demokráciák polgárai nem rajonganak a pártokért és gyakran antiparlamentáris beállítottságúak, aligha írható a demokráciával kapcsolatos posztmodern kételyek számlájára, hiszen ugyanezek a polgárok, mint tudjuk, a környezetvédelemért sem jönnek tűzbe, a nők vagy a színes bőrűek egyenjogúságáról nem is szólva. Térségünkben az etnikai csoporttudat 1989 utáni feléledése egészen más logikának engedelmeskedik, aminek egyik tanújele az a mód, ahogyan e csoporttudat képviselői és élesztői a „nemzet” fogalmával operálnak. Erre még később visszatérek, itt csak annyit kívánok megjegyezni, hogy ezeket a fejleményeket térségünkben egyál-

talában nem kíséri a (klasszikus fogalmak szerinti) politikum kiürülése.

Az etnikai szemlélet és a politikum összefüggését Gombár többszöri nekirugaszkodással és – megítélésem szerint – némi belső bizonytalansággal tárgyalja. Erre vonatkozó tételei nem mindig állnak egymással összefüggésben. Gombár egyrészt hangsúlyozza, hogy az etnikumokat ő is valóságos „társadalmi entitásoknak” tekinti, nem gondolja, hogy meg kellene tőlük szabadulni, s természetesnek tartja, „hogy az etnikumok a legkülönbélebb organizációkkal rendelkezzenek” (102-103. old.) Az államhatalmi központok „sorvasztó hatású befolyásával szemben” „a személyes, lokális, avagy regionális autonómiákat gyümölcsözőnek tekintem”, olvasható még ugyanebben az alfejezetben. Másrészt azonban kikel az ellen, hogy „az etnikai elvet” állampolitikai síkra emeljék, a kollektív jogokat abszurdumnak tekinti, az etnikai pártot pedig „a párttörténelem torzszülöttjé”-nek nevezi (98., 102., 106. old.). Gombár szemében az etnicizmus alapvetően „a párbeszédre való képtelenség”, s mint rendezési elv nem hogy megoldást kínálna „az etnikumok között parázsló konfliktusok(ra)”, hanem egyenesen gerjeszti azokat (110. old.). Ha jól értelmezem e némileg ellentmondó kijelentéseket, Gombár tehát a politikai szférát az állampolgári személyiségnek tartja fenn, az etnikai különbségekből fakadó problémákat pedig a magánszférába utalja.

Az etnikum kontra politikum témakörét taglalva Gombár mellesleg engem is az etnicizmus bűnében marasztal el. Az egynemű nemzetállammal szemben általam szorgalmazott „nemzetközösségi” államkonceptióról ugyanolyan rossz véleménye van, mint a kollektív jogokról vagy – az erdélyi és a szlovák magyarok által felvetett – „társnemzeti” jogalanyiságról.

*

Szeretnék Gombárral úgy vitába szállni, hogy eközben a demokratikus állampolgári közösségre vonatkozó alapvető egyetértésünk se szenvedjen csorbát.

A probléma veleje az, hogy Kelet-Közép-Európában az etnikumot – pontosabban a nyelvi és kulturális különbségeket – nem lehet sem pusztán magánügynek tekinteni, sem az állampolitikai szférából kiiktatni. Kossuth és Eötvös nyomán Gombár állam és nemzet szétválasztása irányában keresi a kiutat (l. 106. old.), az elmúlt másfél évszázad Duna-völgyi fejleményeinek tükrében azonban ezt a próbálkozást én illuzórikusnak nevezném. A kelet-közép-európai népek történelmi tapasztalatában a politikum elsősorban a nemzetnek nevezett valamihez – sokkal inkább, mint bármi más vonatkoztatási csoporthoz – kapcsolódik, ennél fogva államközösséget fölépíteni e valami zárójelbe tételével még gondolatkísérletnek is agyém ebben a térségben. A zavarok forrása nem az, hogy a nemzeti tudat felfalja vagy elsorvasztja az állampolgári tudatot – ámbár természetesen ez is

van –, hanem hogy az államhatárok nem esnek egybe a tudatbeli hovatarozás határaival.

Külön eszmefuttatást érdemelne – de erre itt nincs hely –, hogy a politikum a maga normáit, még azokat is, amelyek az egyetemesség felé mutatnak, mindig egy adott „partikularitás” keretében nyeri el. Nincs univerzális állam: minden „állampolitikai szféra” óhatatlanul valamilyen részközösséghez tartozik, ezek pedig napjainkban elsősorban és alapvetően „nemzetiek”. Ha Gombár ezt figyelmen kívül hagyja, akkor anti-etnicizmusában van valami apolitikus.

Pontosítok: a tiszta etnikum (az eredetrokonság, a közös folklór) csakúgy, mint a vallásfelekezet magában véve nem tekinthető politikai csoportnak, különálló entitásnak; a politikai egészről való leválasztása tehát – ebben Gombárnak igaza van – aggályos. A Lajtától keletre azonban „etnikumról” olyan csoportokkal kapcsolatban esik szó, amelyek nemcsak (sőt nem is elsősorban) kulturálisan különböznek el, hanem valamilyen történelmi megkülönböztetés okán nem találják helyüket az állampolitikai környezetben. Ezek tehát igenis átcsúsznak a politika szférájába, vagy éppen *politikai entitásként* jelentkeznek.

Más szóval az „etnikum” Kelet-Közép-Európában a politikai összefogó keret – a „nemzet” – kérdését veti föl. „Normális helyzetben”, vagyis ott, ahol az államhatárok és a történelmi-tudatbeli hovatarozás határai egybeesnek, a „nemzet” az állampolgári közösség természetes kerete, ezért aztán nincs külön „politikai” és külön „kultur”-nemzet: a kettő ugyanaz. Térségünkben ez a normális helyzet nem alakult ki, s voltaképpen minden feszültség ebből fakad. Ebből a szempontból közömbös, hogy Nyugaton éppen milyen Zeitgeist uralkodik. Ezzel szemben nem közömbös, hogy a térségben fennálló politikai viszonyok lehetővé teszik-e, s ha igen, mennyire, a magukat nemzetnek tekintő politikai entitások önkifejezését, többé-kevésbé szabad mozgását. A térségünkben 1990 óta jelentkező nemzeti-etnikai konfliktusok legfontosabb – és szerintem elégséges – magyarázata az, hogy a csoportszerveződés még soha nem volt ennyire szabad, mint éppen ezekben az években. Nem „eticizálódás” van, hanem az ellentétes vágyak és törekvések szabad játéka.

Ezeket az ütköző törekvéseket természetesen kanalizálni kell. S élhető, lehetőleg minél demokratikusabb, állampolgári közösségek felé vezetni (itt találkozom Gombárral). A térségünkben fennálló államhatárok mellett azonban az élhető államot nemigen tudom másképp elképzelni, mint olyan keretet, amely a többségi nemzet mellett élő fontosabb – nemcsak számszerűleg jelentős, hanem politikai tudata szerint is elkülönülő – nemzeti kisebbségeknek „államalkotó”, „társnemzeti” státuszt biztosít. E státusz jelenthet regionális vagy kulturális önkormányzatot, minimálisan azonban legalábbis azt kell tartalmaznia, hogy a szóban forgó népcsoportra neki nem tetsző törvényt nem lehet rákényszeríteni. Ebből viszont logikusan fakad a Gombár által oly indulatosan elítélt kollektív jog: vétót ugyanis csak egyetemlegesen lehet gyakorolni.

Lehet, hogy naiv vagyok, hogy túlságosan bízom az emberi belátásban, de úgy gondolom, hogy az etnikai szeparatizmus fellángolása időleges, s hogy a kollektív együttélés demokratikus formáinak ki-munkálásától, illetve működésbe helyezésétől az 1990 óta elszabadult indulatok lecsillapodása várható. Az etnikumtól a politikum felé vezető útnak is ez az iránya.

GOMBÁR CSABA

Szóra szó

Válasz a hozzászólásokra

„A világot valójában formáló energia olyan érzelmekből fakad – faji büszkeségből, vezérimádatból, vallásos hitből, a háború szeretetéből –, amelyeket a liberális értelmiségiek mint anakronizmust mechanikusan számításán kívül hagynak, s ezeket általában oly sikeresen irrították ki magukból, hogy ezért el is veszítették a cselekvéshez szükséges erejüket” – írta George Orwell 1945-ben. (“The energy that actually shapes the world springs from emotions – racial pride, leader-worship, religious belief, love of war – which liberal intellectuals mechanically write off as anachronism, and which they have usually destroyed so completely in themselves as to have lost all power of action.” G. Orwell: *Wells, Hitler and the World State*. In: “Collected Essays”, Secker and Warburg, London 1968. 162. p.)

Most, amikor az etnikai büszkeség oly sok alkalommal az etnikai vezetők vallásos imádatával és a háborúskodás szeretetével párosul, akkor az ember kénytelen elmerengeni Orwell kortalan érvényűnek tetsző megállapításán. Tény és való, hogy időnként irritáló a liberális tollforgatók nagy-nagy megértése és tolerancia-hirdetése az olyasfajta érzelmek iránt, amelyek most az etnikai identitás ébresztése, erősítése és állampolitikai rangra emelése körül jelentkeznek. Ugyanarról a cselekvésképtelen, kontemplatív magatartásról lenne szó most is, mint ötven évvel ezelőtt? Bármilyen történet is, úgyis az egyén húzza a rövidebbet? Az egyéni szabadság csak bakfitty? Nem fakadhat belőle pozitív társadalomformáló, erőteljes és tömeges érzelm?

Köszönettel tartozom A. Gergely Andrásnak, Balassa Péternek, Bíró Gáspárnak, Garai Lászlónak, Heller Ágnesnek, Szilágyi Ákosnak és Kende Péternek, hogy reflektáltak a *Politikatudományi Szemlében* tavaly szeptemberben megjelent dolgozatomra és kifejtették álláspontjukat. Ellenvetéseik nyomán talán már többet értek abból,

amit mint társadalomszemléletünk etnizálódását törekedtem jelezni és elemezni. Kritikai észrevételeik segítettek álláspontom megerősítésében. Ugyanez vonatkozik Lányi Andrásnak a *Ligerben* (1995/7.) megjelent hozzászólására is, melyre szintén e helyt kívánok reflektálni. Sem eredeti írásomat, sem a folytatásaként megjelent elemzésemet (2000, 1995/6.) nem fogom itt megismételni, miként az általam félreolvasásnak ítélt momentumokra sem kívánok szót vesztegetni. Megjegyzéseim – a szóra szó értelemben – a hozzászólások megjelenési sorrendjében követik egymást.

Heller Agnes tanulmányában megfogalmazott állításokkal szinte teljes mértékben egyetértek. Hogyne értenék egyet azzal, hogy e kérdésekről nem érdemes általános elméletet kidolgozni? Miért is vitatnám, hogy a posztmodernizmust balgaság lenne általában antimodernizmussal vádolni? Miért ne látnám be, hogy valamely identitásválasztás önmagában erkölcsileg közömbös mindaddig, amíg ennek alapján erkölcsi vétkeket nem követnek el? S legfőképpen: hogyne értenék azzal egyet, hogy a modernitásnak az egyetemesség és partikularitás között szélsőségesen kilengő ingája az extremitások következtében mindig az egyes embert sújtja?

Eszem ágában sem volt általános elméletet barkácsolni. Nem bocsátkoztam erkölcsi ítélezésekbe sem – egyébként sem szoktam. A kollektív jogokat illető szkepszisem pedig éppenséggel a minduntalan vesztés egyén szabadsága érdekében fogalmazódott. Való igaz, hogy a posztmodernizmust, biopolitikát, etnicizmust, multikulturalizmust nem határoztam meg szabatosan – lehet, hogy ha érdemesnek tartanám, akkor sem tudnám ezt kielégítően megtenni, de írásom alcímében jeleztem, hogy nem a posztmodernizmusról, hanem csak az általam kifogásolhatónak tekintett pöttyeiről szólok.

Hangsúlyozom tehát, hogy egyetértek Heller Ágnes véleményével a szóban forgó kérdéseket illetően. Hozzászólása azonban egy vonatkozásban mégis meglepetést okozott. Azt írja: „Semmi sem mutat azonban arra, hogy az etnokrácia ne férne meg a demokráciával. Az Egyesült Államok etnokráciái például a lobbyk szerepét töltik be. (...) A demokrácia összes vezető intézményének magatartását megszabják a lobbyk között kialakult erőviszonyok, ezek között az etnokráciák hatalma. (...) Az etnokrácia mint legális maffia fontos alkotóeleme az amerikai demokratikus politikának” (Politikatudományi Szemle 1994. 4. sz. 119. o.).

Mindeddig úgy tudtam, hogy az Egyesült Államok irigyelt, avagy például a komunitáriusok által a „társadalmi atomizáltság” miatt belsőleg bírált politikája mind állami, mind szövetségi szinten az individuumok állam-konstituáló elvére és gyakorlatára épül. Az etnicizmust állampolitikává formáló törekvések, mint számos esetben a történelem során, manapság is legintve utalnak az amerikai kivételességre, mint ami nem követhető és nem követendő. Amerika eredendően nem nemzetállam, s mai intézményesült állampolitikájában sem biztosít helyet az etnikai elvnek. Ez meglehetősen elterjedt álláspont. Az amerikai belpolitikát pedig az etnopolitika hívei azért

bírálják vagy hagyják figyelmen kívül, mert az etnikai csoportok kollektív jogai nem testesülhetnek meg a törvényhozásban, s az etnikai sérelmeket reparáló döntések csak az egyéni jogokat preferáló bírói ágon jutnak így-úgy érvényre. Egyszerűen szólva, az amerikai képviselők vagy szenátorok egyénileg ugyan lehetnek feketék, latin-amerikaiak vagy örmények, de mandátumaikat nem etnikai kollektívumoktól kapják, s nem is etnikumokat reprezentálnak, hanem az őket megválasztó egyéni állampolgárokat. Ha pedig nem etnikai kollektívumokat reprezentálnak, akkor az Egyesült Államok még mindig állampolgárainak állama, s nem etnikumai által képzett állam. A kettő között jelentősnek vélem a különbséget.

Azt persze tudjuk, hogy az Egyesült Államok telis-tele a legváltozatosabb etnikai csoportokkal, amelyek autonóm módon szerveződnek, s magától értetődő természetességgel és nem eredmény nélkül lobbyznak. Az etnikai csoportokat bizonyos előnyökben részesítő nevezetes affirmatív akciók, amiket mi „magyarul” pozitív diszkriminációknak nevezünk, éppenséggel ennek tudhatók be. Ebben az értelemben „Az etnokrácia mint legális maffia – ahogy Heller Ágnes mondja – fontos alkotóeleme az amerikai demokratikus politikának”. Érdekes persze, hogy ő maga is maffiának minősíti ezt a politikai mozgást. Hogy ez valóban összefér-e azzal, amit összefoglalóan amerikai demokráciának nevezünk, arról Heller Ágnesnek nemcsak engem, hanem olyan amerikai szerzőket kellene meggyőznie, mint például Arthur Schlesinger, aki a multikulturalizmusnak az amerikai szövetségi rendszerbe törő állampolitikai érvényesülését a demokrácia rombolásának tekinti (lásd tőle *The Disuniting of America. Reflection on a Multicultural Society*. W.W. Norton and Co., New York 1992.).

Mérlegelendő még egy szempont a modernitás – demokrácia – etnokrácia összefüggésében. Amit modern uralmi szerkezetnek vélek, azaz a demokrácia, bürokrácia, technokrácia és logokrácia politikai rendszerenként jelentősen eltérő egyensúlytalanságokban bukácsoló, de történelmileg mégiscsak valamiként kifinomult összjátéka, valóban megférne-e az etnicitás valamikénti uralmi intézményszerűsítésével. (Nem akarok szavakon lovagolni, de az uralom etnokratikus formája éppúgy nem passzintható a demokráciával, mint az ochlokrácia vagy az autokrácia – lévén éppenséggel a demokrácia negációi.) S itt nemcsak a demokráciáról van szó, hanem a demokratikus érdekérvényesítés mellett az igazgatási, termeltetői és tudományos ésszerűségek, szakszerűségek és legfőként az ilyen intézmények etnikai elvű megfeleltetéséről. Jómagam ennek lehetőségét még nem tudtam belátni. Persze hogy az etnokrácia létezik és hat, de mintha csak konfliktusok során érintkezne a modern uralmi szerkezettel. Mondhatja erre Heller Ágnes, hogy „megférnek egymással”, ha ezen azt érti, hogy ott vannak együtt a politikai térben. Persze, akár a tűz meg a víz a természeti térben. De nem zárhatom ki, hogy a tolerancia mellett az etnikai csoportok állampolitikai rekogníciója is bekövetkezhet még az Egyesült Államokban is. Ha ily formában átalakul az Egyesült Államok mint állam – s egyben marad, avagy Quebecjei lesznek

–, akkor majd megláthatjuk, miként „fér meg” a ma ismert uralmi berendezkedése az etnokráciával.

Nem kétséges, hogy az etnicitás minden lehető demokratikus technikát is fölhasznál céljai elérése érdekében. Mondhatjuk, hogy az etnokratikus törekvések is élnek a demokratikus javakkal. Miért is ne? Ez mindenkinek a rendelkezésére áll. Ezzel nincs is baj. A baj a vallott célokkal van, az etnikai alapú bezárkózással, a kirekesztéssel, a homogenitásra késztetéssel, ami jobbadán pokoli zűrzavarral jár (lásd ehhez P. Moynihan: *Pandemonium. Ethnicity in International Politics*. Oxford University Press, Oxford 1993.). Praktikusan meg azzal, hogy az egyén megint pórul jár. Talán a demokratikus értékekkel és célokkal össze nem egyeztethető törekvéseket mégiscsak érdemes vitatni. Hiszen nemcsak az emberi szabadságnak, hanem a toleranciának is vannak határai.

Bíró Gáspár számos fontos kérdést vet föl az etnopolitika és a nemzetközi jog jelen állapotáról. Nemcsak azt mondja, hogy az önrendelkezési elv és jog fogalmai homályosak, hanem azt is, hogy e téren „a nemzetközi közösség elméletileg és gyakorlatilag is tehetetlenségre van kárhozthatva”. Többségben vannak ugyanis azok az államok, amelyek a területi integritásra hivatkozva megakadályozzák az önrendelkezés alanyának, demokratikus technikáinak és a nemzetközi testületek által elfogadható és érvényesíthető jognak a tisztázását. Az államalkotó többségi etnikumok a nemzetállam széles körben elfogadott keretei miatt nyeregben vannak és őrzik pozícióikat, s a nemzetközi szervezetek és az általuk hangoztatott jog az ő érdekeiket szolgálja. Ők a „politikai érdek- és értékskála elsőrangú helyezettjei”. Az államtalan etnikumok pedig autonómiát, önrendelkezést követelve – amiről, láthatjuk, a nemzetközi jog nem tudja, hogy micsonda – szeretnének állami rangra szert tenni.

Ebben a bénító helyzetben *Bíró Gáspár* szerint a politika és az etnicitás viszonyában elvileg elképzelhető az etnikailag semleges állam, kidolgozható a birodalom eszméje, de elemezhető harmadik lehetőségként a többségi etnikum kizárólagos állambirtoklása. Ő maga a legutóbbi úton jár, s nyilván ebből következik azon álláspontja, miszerint ma még – történelmi perspektíva hiányában – nem ítéltető meg az etnikai pártok és mozgalmak szerepe. Nekem úgy tűnik, hogy az általa választott elemzési körben, ahol a nemzetállam magas szoros fogalmából szerinte is kilóg az etnikai lóláb, akár pozitívan is értékelhetné az etnikai pártokat, mint az elnyomott etnikai kisebbség kényszerű politikai létformáját. Bár a kérdés valóban az, zsákutcának bizonyul-e, hogy én az etnikailag semleges állam koncepcióját tartom mind elméletileg, mind gyakorlatilag alkalmasnak a benuhátrást oldó megoldások keresésére.

Garai László és Balassa Péter – egymástól függetlenül – már hozzászólásaik első mondatában leszögezik, hogy ők nem a politika tudósai. (Ki az?) Annál érdekesebb, hogy éppen ők azok, akik filozófiai értékűen esszenciálisnak mondanak a politikáról. *Garai László* írja: „Mert azt, hogy egy társadalmi univerzumban milyen történet zajlik,

valószínűleg a *forma* határozza meg, amelyben a történelem elrendezi a maga játéklának szereplőit, nem pedig az *anyag*, amely ezeket a formákat hordozza.” Balassa Péter pedig az individualitás nagykorúságát, felelősségének terhét elhárító és eltorzult közösségekbe menekülést jellemzi úgy, hogy „nem a tartalom az etnikai-biológiai, hanem a működési struktúra”. Én is így gondolom. A politikum lényege a formaadás, a megformált tartalom. A zoon politikon, a társadalomban élő ember formát ad társadalmi környezetének. A politikum tartalmilag változik a történelem során. Amit politikainak hiszünk, nevezünk és ezáltal politikaivá teszünk, az az esetlegességekben bukácsoló formaadás.

El lehet bíbelődni a 20. század végére kialakult, materializálódott politikai intézményekkel, a rendszerszemlélet nyomán szépen kikristályosodott politikai alrendszer fiókcskáival, de hát egyre több ilyen rekeszből illan el a politika. Innen, hogy Balassa Péter is olyan kifejezéseket használ, mint „ez már nem politika”, „új politika”, „poszt-politika” stb., hogy aztán jó elméleti ösztönrel mutasson rá a formaadó szerkezetre. Arra tehát, ami társadalmilag fontos. Ebből persze az is következik, hogy nemcsak a történelemnek nincs vége, hanem a politikának sem. Az ún. információs társadalomban, amely körülöttünk bontakozik, új tartalmak kerülnek a politika napirendjére, eddig nem gondolt dolgokat fogunk politikainak minősíteni, s századosan megoldatlan problémáinkat fogjuk az út szélén hagyni. De semmi jel nem mutat arra, hogy az előbb jelzett módon fölfogott politikumot magunk mögött hagyhatnánk.

Ebben a spekulatív éteri magasságban sem Garai Lászlóval, sem Balassa Péterrel nincs tehát vitám. Annál inkább A. Gergely András-sal. Ami nem könnyű, mert ő maga írja hozzászólásának intellektuális stílusáról, hogy „csillagszerűen széttartó, laza szállal egymáshoz kapcsolódó asszociációkkal egészítem ki a szerző fejtegetéseit”. A. Gergely András indignálódva kérdi: miként vonható össze az etnikai és a nemzeti identitás, miközben az előző sokszor csak „mikroszintű, lokális és intim”? Az etnopolitika és a biopolitika „egymásra csúsztatása” is ellenérzéssel tölti el.

A. Gergely András az etnoregionalizmus tájékozott szakértője és „csillagszerűen széttartó asszociációi” nem hagynak kétséget afelől, hogy szelíd anarchistaként nem szívleli az államot. Az „államiságkori történelemről” szól, előfeltételezvé, hogy majdcsak bekövetkezik a mindig mindent elnyomó állam végőrája. Az etnikumok – már amelyik! – pedig kicsik, intimek, szépek és valamilyen állam által elnyomottak. Azért érvel „elvont racionalitásom” ellen, hogy az etnikai kisebbségek létezhessenek, „egzisztálhassanak mikroszintű konszenzusok, pince-szintű magátólértetődőségek, etnikus identitás-ban megfogalmazott másságtudatok”. Úgy legyen! Csakhogy míg én az etnikailag semleges állam irányába keresném a zsákutcából kivezető utat, addig ő az állam nélküli intimitás mikroszférájában. E ponton nem érthetünk egyet, mert én az államot – a fenti okfejtés függvényében – a társadalom formájának vélem. Gondolom ennek követ-

keztében azt is, hogy az állam miként teokratikus, dinasztikus, nemzeti vagy osztálytartalmait maga mögött volt képes hagyni, ugyanúgy elhagyhatja etnikai tartalmát is.

Az etnopolitika és a biopolitika egybemosása pedig nem az én bűnöm, hanem a szemünk előtt lezajló, ismétlődő folyamat. Ahogy megroggyantak a nemzetállami tartóoszlopok, az egy nemzettestben való egységesülés reményei, ahogy elpárolgott az osztálytestvériség hite, úgy vált a biztos kapaszkodó utáni vágy tárgyává egyre inkább az etnikai kényszerközösség közös gyökerének vélt egysége. A választott fogalmakkal (nemzettest, osztálytestvériség) egyúttal jelzem, hogy nemcsak az etnopolitika, hanem az etnoszon kívül merőben másra alapozó politika is lehet biologizmussal terhelt, a politikai jelzőszavak metaforáiban a fiktív közösséget „valódi” leszármazási közösség visszfényében láttató erőfeszítés. Amikor A. Gergely András „egészséges identitásról” ír a kicsi, tehát szép etnikumai védelmében, akkor csak emlékeztetem Fehér Ferenc általam is idézett, az egészségesség kategóriájáról, mint a biopolitika jelzőbolyájáról írt elemzésére.

Sokban egyetérték A. Gergely Andrásal. Azzal azonban nem érthetek egyet, hogy az etnopolitikából kimazsolázza a pozitívumokat, azaz például az elnyomatás elleni helyeselhető föllépést, de minden egyebet megbocsát, ha kicsikről van szó. A probléma az, hogy vannak nagy méretű etnikumok is, s az ő erőszakoskodásaik nem intézhetők el nacionalizmus címén, mert a korhangulatnak megfelelően ezek is etnizált alapon lépnek föl minden ellen, ami etnikailag más. Az elvvel van baj. Mégpedig azzal, ha bárki, közössége méretétől függetlenül, etnikai önérvényesítésért állampolitikai eszközökhöz nyúlhat. Az állam és etnikum viszonyát tekintve az egyén, az egyes ember pártján állok. Nem tartom elgondolhatónak az állam nélküli társadalmat, s értékesnek vélem az etnikai kultúrát. Nem tartom azonban szerencsésnek, és nem gondolom szükségszerűnek, hogy bármely etnikai közösség – tekintet nélkül méretére – állampolitikai szinten és eszközökkel jelenjen meg és kényszerközösséggéként működjön az egyes emberrel szemben.

Miközben többen, szóban és írásban, szememre vetették, hogy a társadalomszemlélet etnizálódásáról írva valamiféle „posztmodern smoncával” (Lengyel László legyintéssel nyomatékosított kifejezése) hozakodtam elő, azaz hogy miért is törekedtem az általam észlelt jelenség magyarázatának egyikét az úgynevezett posztmodern érületben meglelni, addig *Szilágyi Akos* könyvnyi terjedelemben taglalja a posztmodern, s általa e szempontból posztimperiálisnak minősített világhelyzetet (lásd *A tények és lények* című, a Liget kiadásában 1995-ben megjelent kötetét). „Véres pöttyök a posztmodern politika palettáján”, írja alcímként velem vitatkozó tanulmánya elejére. „Véresre” javítja azt, amit én „piszkosnak” mondtam.

Be kell vallanom, hogy a „piszkos” jelző csak önkéntelen alliterációként csúszott tollam hegyére. Ez a meggondolatlan önfeledtség azért is érthető, mert nekem nincs olyan kerekre kialakult képem a

„világ tényéről”, mint Szilágyi Ákosnak, s emiatt csetlek is, meg botlok is. Tisztelt vitapartnereim többnyire józan kételytől vezérelve kérdőjelezik meg egy-egy állításom. Nem így Szilágyi Ákos, aki folyékonyan bírja a „világvége eszperantóját”, a „huhogást”, aki már mindennel oly végletesen leszámolt, hogy megengedheti még azt is magának, hogy derűlátóan szemlélje az etnokrata „homokmadarak véres násztáncát”. (A beavatatlanok érdekében: a „homokmadár” a politikus szinonimája, aki a világ ténye miatt vagy ellenére a fejét a homokban tartja, s aki még tegnapi-mában-holnapban gondolkodik.) A helyzet e szerint ugyanis az, hogy a gazdaságilag és kommunikatív globalizálódott világ kedvez az etnikai sokszínűségnek, a kulturális pluralizmusnak. Vér csak ott és akkor fakad, ha a nemzetállam megkísérli, hogy keresztbe feküdjék az elkerülhetetlen előtt. A szuverenitásra törő etnikai államok azonban szétvetik az elaggott nemzetállami kereteket. A világ ténye nekik kedvez. „A nemzetállam már nem tud beleköpni a világ levesébe.” – Nos, mindez nagyon szórakoztatóan, éleselméjűen és ékesszólóan van elmondva Szilágyi Ákos szövegeiben, s dolgozatomhoz fűzött hozzászólásában is. Megadván magam a lehangoló elokvenciának, csak egy apróság miatt okvetetlenkednék. Szilágyi Ákos ugyanis azt mondja, hogy semmi aggodalom: a szuverenitásra törő etnikai államok csak a nemzetállam bilincseiből akarnak szabadulni, s ha ez a világ tényalapján – ami ugyebár már tény – bekövetkezik, akkor önként és dalolva mondanak le szuverenitásukról a planetáris egységesülés számukra is kívánatos elérése érdekében. Próbálom elfojtani magamban a kételyt, és helybenhagyóan bölintok. Nem kétlem hát, hogy a függetlenedő etnikumok integrálódásra (is) hajlamosak. De mi van akkor, ha kivívott szuverenitásuk a kutyának sem kell, ha a szupranacionális regionális és planetáris egységesülések nem kívánják társukul a sok-sok megszületett, megszületendő etnikai államot. Lehet, hogy úgy fognak maradni? Nemcsak megszerezni nehéz a szuverenitást, egyre inkább úgy látszik, megszabadulni sem könnyű tőle. Akkor pedig a homokmadarak dürrögése elnyomhatja a világ végét, mint a világ tényét konstatáló „huhogást”.

Lányi András hozzászólásának két fő ellenvetése van írásommal szemben. Az egyik az, hogy bedőltem a Heller Ágnes és Fehér Ferenc konstruálta biopolitikai álláspontnak, amely egy kalap alá gyömöszöli az etnikai, nemi és ökológiai mozgalmakat, a másik pedig az, hogy nem veszem figyelembe a nemzettudat kínálta pozitív lehetőségeket. Az itt már érintett ellenálláspontok után persze mondhatnám azt is, hogy kézenfekvőbb lenne, ha tisztelt vitapartnereim egymással vitatnák meg nézeteltéréseiket, mert az egyébként alapvető, bár jellegében valóban fenomenológiai állításomat (miként ezt Balassa Péter helyesen jelzi), hogy ugyanis társadalomszemléletünk etnizálódik, egyikük sem vonta kétségbe.

Lányi András a könnyebbség kedvéért definiálja a nemzet és etnikum fogalmát. „A nemzet: tartósan együtt élő népesség közös vállalkozása. Ezzel szemben az etnikum (fiktív) eredet ismérvei szerint

képzett csoport.” A nemzet és az etnikum valóban nem azonos fogalmak. A különbség azonban (a 2000 júniusi számában közölt írásomban Benedict Andersonra támaszkodva magam is megfogalmaztam egy történetileg lényegesnek gondolt különbséget) korántsem ott van, hogy az egyik pozitív, a másik meg negatív értéktartalmú fogalom. Ugyanis nem egyszerűen fogalmakról, hanem sokszínű valóságáról van szó. A nemzet nem kevésbé képzelt közösség, mint az etnikum. S a nemzetpolitikának éppúgy megvan az árnyoldala, mint ahogy az etnopolitikának is van elvitathatatlan érdeme. A nemzet azonban az állam fegyverzetében mindig jóval több, mint közös vállalkozás, s a nemzetpolitikusok éppen úgy nem kérdik az egyént, hogy kíván-e vállalkozni, mint manapság az etnokraták, amikor etnikai alapon folytatnak állampolitikát. Meg aztán – kell-e mondani? – a nemzeti mozgalmak sosem voltak túl messze az etnikai fölfogástól. Legfeljebb beolvasztásra hajlottak a ma dívó etnikai kirekesztéssel szemben. Az, hogy manapság az etnikum fogalma hajlamos elnyelni a nemzet terminusát, azért is érthető, mert nem valami merőben idegen dologról van szó. Lányi András fennkölt definíciója nem változtat azon, hogy a nemzet is egy üdvözülésként elgondolt kényszer, s a nemzetpolitikák legjobb pillanataikban is kényszerközösségeként működtek imaginárius közösségeiket.

Ami pedig a biopolitika kategóriáját illeti, Lányi Andrásnak nincs könnyű helyzete akkor, amikor az ökológiai mozgalmakat általában kívánja kivonni e fogalom köréből. Ökológiai fölfogás éppúgy szép számmal található, mint nemzetfölfogás, s az általuk befolyásolt politikai mozgások is sokfélék. De hogy az élővilág és a társadalom összefüggéseit homloktérbe állító politikai mozgalmak – akár szelídek, akár szélsőségesek – mentesek lennének a politikára transzponált biológizmusoktól, az számomra több érvet kívánna. De Lányi András talán nem is ezt vitatja, hanem degradálónak érzi azt, hogy az ökológiai aggodalom gerjesztette politikai mozgalmak egy csoportba kerülnek a feministákkal és az etnopolitikával. Tartok attól, hogy a másik két idesorolt politikai jelenség képviselői vagy szóvivői is éppen oly kényelmetlenül és borzadva tekintenek egymásra, mint Lányi András öreájuk. Ugyan mi lehet az oka annak, hogy etnokraták, ökopártiak és feministák, kiknek forró érzelmeiből oly látványosan törnek föl a társadalmi energiák, viszolyognak egymás társaságától, hogy kölcsönösen kompromittálónak érzik egymást? Nem tudom, nem is akarom megoldani ezt a rejtélyt.

Kende Péter szerint két probléma keveredik tanulmányomban. Az egyik az, hogy érdemleges jelentőséget tulajdonítok a poszmodern érzékenységnek, az etnizálódás globális, s így térségünkben is megnyilvánuló jelenségének, a másik pedig, hogy szerinte azt állítom, hogy a demokratikus közösségben nincs helye az etnikai szerveződéseknek.

Miként Kende Péter vitatott tanulmányomat, én is többször elolvastam az ő hozzászólását. Ebből okultam is, s érteni vélem nézetkülönbségünk egyik okát. Egyetértünk abban, hogy az etnopolitika a

politikum része. Mint említettem, az etnikumok társadalmi tények, s természetesnek tartom, hogy a különféle szabadságjogok, s így a gyülekezési, szervezkedési stb. jogok e téren is politikailag érvényesüljenek. Ami ellen érvelek, az pusztán az, hogy az etnopolitika állampolitikai szintre emelkedjék. Míg Kende Péter nem említette, valóban nem gondoltam arra, hogy az „állampolitikai szint” megjelölés a „demokratikus politikai közösség” szinonimájaként is érthető. Kétségtelen persze, hogy államtag mivoltunkban – ha demokrácia van – egyúttal egy demokratikus politikai közösség tagjai is vagyunk. Megítélésem szerint azonban a magánszféra és az állami szint között az úgynevezett demokratikus közvetítő rendszer bő teret biztosít a legkülönbözőbb politikai mozgásoknak anélkül, hogy azok csupán magánjellegűek, illetve állami típusúak lennének. Szóhasználatomban tehát az „állampolitika” csak a politizálás, illetve politizáció egyik formája.

A továbbiakban persze már más véleményen vagyunk, hiszen Kende Péter szerint illúzió, sőt agyrém Kelet-Közép-Európában az etnikumot, akár csak gondolat-kísérletképpen is, kiiktatni az állampolitikából. Márpedig engem valóban fogalakoztat ez a gondolat. Hasonlóan ugyanis ahhoz, hogy sok és nehéz erőfeszítés után sikerült az állam és egyház viszonylagos szétválasztása, igencsak gondolatkísérletre érdemesnek vélem az etnikailag semleges állam kérdésének megfontolását. Századokkal ezelőtt illúzióknak és agyrémeknek minősítették, ha valaki a vallási szempontból semleges állam kérdését fontolgatta, de száz évvel ezelőtt már érdemleges lépések történtek e téren. Az iszlám államokról nem is szólva, tudom, hogy például Nagy-Britanniában vagy Dániában is államegyházak vannak ma is, de abban bizonyára egyetérthetünk, hogy a demokratikus politikai rendszerekben messze eltávolodtak a teokratikus államtól. Az egyházi közösségek továbbra is jelentős társadalmi entitások maradtak, de a vallási kultúrákat és az egyházi közéletet el lehetett választani az államélettől. Hasonlóképpen tartom elképzelhetőnek az etnikai szempontból semleges államot. Ha annak a gondolati és politikai energiának, amiből oly sok fecsérlődik el a többségi etnikum álcájaként hangoztatott nemzetpolitikára, illetve a csupasz etnopolitikai célok etatizálására, csak egy kis részét az így fölfogott etnikailag semleges állam kérdésre lehetne fordítani, akkor talán előbb találnánk kivezető utat mindennapi gondjainkból.

Kende Péter ugyanakkor e kérdésgubanc egészét hajlamos kelet-európai sajátosságnak tekinteni. Féreérthetetlen ugyanis, hogy amikor „normális helyzetet” mond, azaz amikor az „államhatárok és a történelmi-tudatbeli hovatartozás határai egybeesnek”, akkor valóban föltételez ilyen „normális helyzetet”, amihez képest Kelet-Európa vagy Kelet-Közép-Európa abnormis sajátosságai elemzendők. A számos ok miatt bekövetkezett etnizáló szemlélet azonban éppen a „normális helyzeteket” borítja föl – ha léteztek egyáltalán bárhol ilyenek azon túl, hogy egy többségi etnikum az állampolitikai eszközök birtokában „normálisnak” nyilvánított egy neki kedvező állapotot.

Az okok között az úgynevezett posztmodern érzékenység vagy a különbözőképpen fölfogott multikulturalizmus nem kis szerepet játszik. Igaz, hogy ezeket a szavakat csak szűk értelmiségi körökben használják, de kisugárzásuktól nincs mentes terület sehol a világon, s a regionális különbségektől meghatározottan ugyan, de alkalmas szellemi és érzelmi klímát jelentenek az etnokrata törekvések számára is. Igaza van Kende Péternek, hogy egy posztmodern kulturkritikus és egy Milosevic között ég és föld lehet a különbség, de a mindkettőjükre ható, kisugárzó nemzetközi demonstrációs effektus, a tömeghírközlés csatornáin áramló posztmodern érzékenység nem hagyható figyelmen kívül, mint az etnizálódó társadalmi szemlélet egyik oka.

„Nincs univerzális állam: minden »állampolitikai szféra« óhatatlanul valamilyen részközösséghez tartozik – írja Kende Péter –, ezek pedig napjainkban elsősorban és alapvetően »nemzetiek«.” Valóban nincs univerzális állam, s a nemzetállamok tényleg megtesznek mindent pozícióik megőrzéséért – ami persze mind a globalizálódás, mind pedig az etnizálódás miatt egyre nehezebb számukra. Az „élhető államot” ugyanakkor, ahogy ő nevezi, én inkább az etnikailag semleges állam irányában keresném – ami korántsem merő menekülés az univerzálákba –, nem pedig a meglévő etnikumok állami rangra emelése útján, amit valóban csak az etnikai ügyek etatizálásának, az egyes állampolgárra telepedő, s immár állami jellegű erőszakkal is rendelkező, kényszerközösségek szaporításának tekintek. Vajon mennyivel reálisabb és konfliktuscsoökkentőbb manapság például a több milliónyi franciaországi arab számára valamely kollektív állampolitikai rangú szerep elgondolása és kiküzdése, mint az etnikai szempontból semleges állam kérdésén való gondolkodás? Miért volna lehetetlen az állampolgárok állama? Nem vagyok persze birtokában a megoldásnak, de „elsősorban és alapvetően” a nemzetállamok meglévő pozíciói miatt az etnikai kisebbségek problémáinak államosítását nem látom kiútnak.

Kozárd, 1995. augusztus 4.

Gombár Csaba

TÁJÉKOZÓDÁS

ENYEDI ZSOLT

Az ésszerűen nem-rationális párt

BEVEZETÉS

A duális modellekben gondolkodás végigkíséri a pártok leírásával foglalkozó politikatudomány eddigi történetét. Duvergernél (1954) a tömegpárt és a káderpárt a két fő pólus, Neumann-nál (1956) a társadalmi integráció pártja áll szemben az egyéni reprezentáció pártjával, míg az utóbbi évtizedek párttípusait a Kirchheimer (1966) által bevezetett tömeg(integrációs) *versus* gyűjtőpártok fogalom párral írják le leggyakrabban.¹

Röviden jellemzendő a két pólust, Körösenyi András (1993: 83) legutóbbi összefoglaló művére utalhatunk, melyből kiderül, hogy a tömegpártok mindenekelőtt a tagság, a gyűjtőpártok pedig a szavazók számának növelésében érdekeltek. Az előbbi pártok kampányukat pártszervezeteikre alapozzák, míg az utóbbiak a tömegkommunikációra koncentrálnak. A pártpreferencia alapja itt az ideológia vagy az identitás, ott az adott programpontokkal való egyetértés.

Egy meglehetősen keveset idézett kötetben William E. Wright (1971) a „Party Democracy” és „Rational-Efficient” elnevezésű modelleket állítja szembe egymással. Az első modell pártja számos (választási, kormányzati, ideológiai stb.) funkciót tölt be, a pártszervezetekben állandó az aktivitás, az aktivistákat meghatározott társadalmi célokhoz való ragaszkodás (ún. cél-ösztönzők) motiválja, a párt stílusa ideológikus. A magas fokon integrált szervezeti struktúrához tömeges tagság és erős alapszervezetek tartoznak, a politikusi karrierminták intézményesültek (a vezetők tehát „belülről” jönnek). E párttípusban az első számú haszonélvezők a párttagok. A „Rational-Efficient” modell pártja ellenben szűken meghatározott választási funkcióval bír, az aktivistákat anyagi természetű juttatások motiválják, a működési stílus pragmatikus, s a vezetők rekrutációja plurális

kARRIERMINTÁN NYUGSZIK (gyakran kívülről jönnek vagy független karriert futnak be). Az utóbbi modell kedvezményezettjei a szavazók és a választott tisztségviselők (Wright 1971: 32).

A különböző szerzők által felállított duális modellek csak részben fedik egymást², de a tipologizálás mögött megbúvó logika azonos. A tömeges párttagsággal, erős pártszervezettel, szatelit-szervezetekkel, valamint az ideológia központi szerepével jellemzett pólustól általában megtagadják a szerzők a „racionális” jelzőt, melyet inkább a mindezen, a választókat ma már inkább riasztó, mint vonzó, sajátosságoktól megszabadult, kizárólag a választási győzelemre koncentrááló professzionális pártokkal társítanak.

Tanulmányomban az előbbi, kimondottan vagy hallgatólagosan „nem-racionálisnak” tekintett párttípust kívánom körüljárni. A kollektív identitáson és az életmódok hasonlóságán alapuló pártok első ránézésre valóban nem tűnnek különösebben racionális konstrukciónak. Persze sok múlik azon, hogyan definiáljuk a „racionalitást”. A „racionális választás (vagy döntés) elmélete” híveinél megfigyelhető a szűkebb és tágabb definíciók közti állandó vívódás. A szűkebb felfogás esetén (a „haszon” kizárólagosan materiális értelmezése, az állandó, tudatos reflexió feltételezése stb.) a társadalmi jelenségek egy jelentős része magyarázat nélkül marad, a túl tág definíciók viszont tautológiába torkollnak.³ Ha a legáltalánosabban elfogadott megközelítést⁴ vesszük alapul és a várható haszon maximalizálására törekvő, a preferenciák⁵ összevetésén alapuló döntéseket tekintjük „racionálisnak”, akkor, véleményem szerint, megkísérelhetjük e pártok működését a párttagok, de mindenekelőtt a pártelitek ismétlődő helyzetekre adott reakcióiban megtestesülő, racionális viselkedésével magyarázni.

Ehhez az az intuitív megállapítás adja az alapot, mely szerint az elitek úgy igyekeznek kialakítani a párton belüli játékszabályokat (így mindenekelőtt az ösztönzőrendszert), hogy a révükön a lehető legnagyobb támogatást biztosítsák maguk számára. Figyelembe kell venniük és a leghatásosabb módon kombinálniuk kell nemcsak a racionális, hanem a nem-racionális motivációkat is, vagyis kalkulálniuk kell a csak részben racionális mechanizmusokkal is.

A környezetüket aktívan alakító, a politikai szűzföldet kiterjedt szervezeti struktúrával, tömegtagsággal és erős ideológiai üzenettel megdolgozó pártok azonban már hovatovább kimentek a divatból. A még ittmaradt példányokra a politológusok úgy tekintenek, mint őslényekre, akiket az evolúció (a politikai piac racionalitása) előbb-utóbb úgyis kiszorít. S bár ez a várakozás nem áll olyan biztos lábakon, mint ahogy az első hallásra tűnik, az való igaz, hogy az elmúlt évtizedekben a nyugat-európai pártok professzionálizálódtak és eltávolodtak a civil társadalomtól (Mair 1994). A tömegpártok legkarakterisztikusabb jellemzőjét, a nagyszámú, tagdíjfizető párttagságot, eltekintve néhány paraszt- és posztkommunista párttól, térségünkben sem igen lehet felfedezni. Olyan pártokkal azonban már inkább találkozhatunk, melyeknek ugyan nem sikerült sok tagra szert tenniük,

és, a klasszikus tömegpártokkal szemben, nem a tagdíjakból tartják el magukat, ám rendelkeznek a tömegpártok számos egyéb jellemzőjével: szatelit-szervezetek, közös világnézet és életmód stb. Ez utóbbi, kulturálisan és ideológiailag meghatározott társadalmi alcsoportot képviselő, s a csoporthoz tartozó intézményi háló részét képező pártokat a továbbiakban szubkulturális pártoknak nevezem.⁶

Az alábbiakban azt kívánom megvizsgálni, hogy a *tömeges párttagság*, az *erős pártszervezet*, a *szatelit-szervezetek*, a *lojalitás* és az *ideológia* mennyiben vezethetők le a párttagok és pártelíték önérdékű, nagyon is racionális törekvéseiből, illetve mennyiben magyarázható a kollektív cselekvés elmélete néhány tételének segítségével. Egyben olyan szempontokat is igyekezni fogok bemutatni, melyek magyarázzák e strukturális vonások, minden ismert hátulütőjük ellenére, hazánkban is érvényesülő vonzerejét, és melyek óvatosságra intenek a szatelit-szervezetek, a tagsági pártok, a kiterjedt pártszervezetek és az ideologikus politizálás végét hirdető várakozásokkal szemben. Bár mindezen sajátosságok megtalálhatók a tömeg- és szubkulturális pártokban, valójában nem járnak szükségszerűen együtt, így az alábbi írás, szigorúan nézve, nem annyira egy adott párttípust, inkább csak annak komponenseit próbálja „magyarázni”.

PÁRTCÉLOK ÉS ÖSZTÖNZŐK

A racionális választás elméletére alapozott korai pártelemzések arra a premisszára épültek, hogy a politikai pártok szemellenzősen koncentrálnak a szavazók számának növelésére, a választók preferenciáihoz igazítva tevékenységüket. E szűken racionális megközelítésekben⁷, ismerve a szavazók preferenciáit, könnyű megjósolni a pártok mozgását az egydimenziós (bal-jobb, liberális-konzervatív) mezőben.

Ezzel a sugallt képpel azonban számos probléma van. Azt már a pártszervezetek korai kutatói is észrevették, hogy a pártok gyakran és tudatosan tesznek olyan lépéseket, melyek nincsenek közvetlen összefüggésben választási esélyeikkel vagy esetleg éppen rontják azokat. A magyarázat kézenfekvő: egyrészt a választási eredmények csupán közvetve befolyásolják a hatalomban való részvételt, másrészt a pártok számára a kormányra kerülésen kívül számos egyéb cél (például egy adott, speciális választói kör érdekeinek-értékeinek megjelenítése, tiltakozás, nyomásgyakorlás, a hívek politikai szocializációja, a párt spektrum ideológiai polarizálása stb.) is megfogalmazható. Hogy az elméletileg szinte végtelen számú irány közül végül melyiket fogja az adott párt követni, nem következtethető ki a különböző frakciók harcának és ideiglenes kompromisszumának ismerete nélkül, pusztán a választói preferenciákra hagyatkozva. A pártverseny sokdimenziós volta és a pártok belső megosztottsága miatt a pártok által a gyakorlatban követett célok tehát nem adóttak. A szervezetet működtetőknél és magánál a szervezetnek az érdekei is elterelhetők egymástól, vagyis még a pártnak a fennmaradása sem te-

kinthető magától értetődő célnak. Mindez a célok állandó pluralitásához vezet, nem csupán az összetett funkciójú tömeg- és szubkulturális pártoknál, hanem még a szimpla, köztársaság párt jellegű formációknál is.

A választói preferenciákból kiinduló jóslás végül legfőképpen azért mond csődöt, mert a pártok számára a gyakran amúgy is bizonytalan vagy éppen nem létező elvárásokhoz igazodás nem az egyetlen sikerhez vezető út. A pártok képesek megváltoztatni, formálni a környezetüket, át- vagy kialakítani a választói preferenciákat, vagyis megteremteni a piacot áruik számára. S végül, de nem utolsósorban, képesek félrevezetni, megtéveszteni is választóikat.

A párt által követhető célok összetettségénél csak a párttagok és aktivisták motivációs rendszere bonyolultabb. Megértésüket kezdjük a pártok mint a kollektív cselekvés ágenseinek vizsgálatával. Mancur Olson nevezetes tételében azt állítja, hogy „racionális, önérdékből cselekvő individuumok *nem törekszenek* (kiemelés E.Zs.) arra, hogy realizálják közös vagy csoportérdekeiket” (Olson 1982: 9; részletesebben: Olson 1965), még akkor sem, ha ezzel mindannyian jobban járnának. A sikeres kollektív cselekvés eredményeképpen az emberek ugyan élvezhetik a kollektív javakat, de ez önmagában általában nem jelent elegendő ösztönzőerőt az egyén számára a cselekvésben való részvételre, *hiszen egyetlen embernek az aktivizálódása ritkán hoz magával értékelhető változást*. Ahhoz, hogy az egyének érdekeltek legyenek a részvételben, kényszert (büntetést) vagy külön ösztönzőket (jutalmakat) kell alkalmazni. Az utóbbiaknak, az úgynevezett szelektív ösztönzőknek különbözniük kell az olyan oszthatatlan közjavaktól (például béke vagy társadalmi igazságosság), melyekből senkit sem lehet kizárni. A szelektív ösztönzők lényege épp az, hogy a közös cselekvésben való részvételtől függően adományozhatók, vagyis élvezetükből a részvételt megtagadók kizárhatók.

Szemben az összehangolt cselekvéseknek ezzel a „cinikus” leírásával, az erős ideológiai elkötelezettséggel bíró pártokat általában a cél-ösztönzők dominanciájával jellemzik a kutatók. Valójában azonban a cél-ösztönzők ezekben a pártokban is más típusú ösztönzőkkel együtt, azokkal összefonódva léteznek.⁸

A pártok és egyéb szervezetek vezető rétege számára a hivatal jelenti az egyik alapvető motivációs tényezőt. Az ösztönzőrendszer kulcseleme a párhierarchia, bár a sikeres pártok párton kívüli – elsősorban állami – tisztségekkel is jutalmazhatják aktivistáikat. A hierarchia teszi lehetővé az intenzívebb elkötelezettség megjutalmazását magasabb pozícióval, s a státus és az elkötelezettség közti korreláció hivatott felelőssé tenni a vezetőket. A tömegpártokra jellemző tagoltabb, kidolgozottabb hierarchia azzal az előnnyel jár, hogy számosabb és többféle jutalmat lehet kiosztani.

Egy bizonyos pont után azonban nincs lehetőség a hierarchia további differenciálására. A túl sok státus „szimbolikus inflációhoz” (Panebianco 1988: 27), a pozíciók elértéktelenedéséhez vezet. Akik nem kaphatnak státust, azokat más módon, egyéb típusú ösztönzők-

kel kell jutalmazni. A külön, kompenzatív jutalmazás már csak azért is indokolt, mivel a hierarchia létrejöttével a státushoz nem jutó csoporttagok helyzete relatíve rosszabbá válik.

Ezért van rendkívül fontos szerepe a szelektív ösztönzők Olson által tárgyalt fő fajtái, a pénz és a státusz mellett a presztízsnak is. Olson ennek relevanciáját csak a kiscsoportoknál ismeri el, ez a megszorítás azonban már csak azért sem indokolt, mivel a tömegkommunikációs eszközök révén a nagycsoportok is kiscsoportokra jellemző tulajdonságokat mutatnak fel. A pártapparátusnak és pártsajtónak egyik elsőrendű feladata éppen a „dicsőséglisták” elkészítése, a csoport tudomására hozandó, hogy ki menyire járult hozzá a közös cél eléréséhez.

Ez a technika, mint általában a szelektív ösztönzők alkalmazása, a kollektív cselekvés teóriájának középpontjában álló „potyautas-probléma” kiküszöbölését célozza. Azok, akik idejük és energiájuk egy jelentős részét például arra fordítják, hogy nyomást gyakorolva a kormányra, elérjék a vallásoktatás bevezetését vagy eltörlését, vesztesnek tűnnek azokhoz képest, akik ezeket a „közjavakat” minden energiabefektetés nélkül élvezhetik. Az aktív résztvevők azonban az esetleges materiális ösztönzőkön túl passzív társaik tiszteletével s a felhalmozott szociális tőkéből fakadó előnyökkel fizetődnek ki. A későbbiekben anyagi javakra is átváltható presztízs bőven kárpótolhat az időnként amúgy is élvezetes „akciózásért”. Az pedig, hogy a potyautasok mennyiben rekednek kívül a cél eléréséhez kapcsolódó dicsőségéből, nagyrészt a szervezet vezetőinek akaratán és ügyességén múlik.

A presztízsnak mint motivációs faktornak a bevonásával azonban már el is kezdtük a kevés premisszára épülő olsoni modell felpuhítását. Ez elkerülhetetlennek tűnik, hiszen a cél- és szolidáris ösztönzők⁹ (különösen ha az utóbbiba beleértjük a státusz mellett a csoporttagsághoz és az aktuális együttlétekhez kapcsolódó legkülönfélébb előnyöket) nélkül nagyon keveset érthetünk meg a tömeg- és szubkulturális pártok működéséből. A legújabb kutatások (Schlozman et al. 1995) azt látszanak bizonyítani, hogy a politikai változások elérésének szándéka (az olsoni modellben tipikusan irracionálisnak elkönyvelt motiváció) fontos szerepet játszik a politikai szervezetek tagjai számára. S bár történetek kísérletek, hogy első ránézésre altruisztikusnak tűnő célokat is beilleszenek a racionális motivációk sorába¹⁰, a szelektív ösztönzők elmélete továbbra is sikeresebben magyarázza azt, hogy bizonyos látens csoportok miért tudtak politikai szervezetre szert tenni egyik helyen és miért nem a másikon, mint azt, hogy miért kezdenek az emberek politikai cselekvésbe egyáltalán.

A szociálpszichológiai magyarázatok (melyek mindenekelőtt az egyén identitásának, pozitív önképének a szempontjából értékelik a csoporthoz tartozást) szükségessége a szűken racionális modellek gyengeségét jelzi, azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ez utóbbi ösztönzők jelenléte nagyrészt a pártelitek racionális stratégiáinak függvénye. Más szóval, amikor egy politikus azt mérlegeli,

hogy a hétvégéjét egy televíziós vitára való felkészüléssel töltsen vagy inkább pártrendezvényeket: kirándulásokat, hírműszakköröket, koncertlátogatásokat szervezzen, valójában klasszikus költség-haszon elemzést végez, kalkulálva a közös szórakozásnak a tagokra gyakorolt hatásával. Az pedig, hogy a rendezvény mennyire lesz exkluzív, attól függ majd, hogy 1. új tagok párthoz csábítása, 2. a meglévő tagok lojalitásának vagy 3. aktivitásának erősítése az elsőrendű cél. A 3. kihívásra adott következetes válasz esetén a társas együttlét lehetőségeihez, sőt, az elit tagjainak a barátságához is a teljesítmény arányában lehet csak hozzájutni.

PÁRTSZERVEZET

Az új, inkább tőke-, mint munkaigényes kampánytechnikák (főleg a médiára alapozott stratégiák), valamint a választási viselkedés mintáinak individualizálódása nyomán a politológusok a tömegtagsággal és kiterjedt szervezeti struktúrával rendelkező pártok gyors eltűnéséről kezdtek beszélni. Az empirikus vizsgálatok azonban csak részben támasztották alá ezt a hipotézist, s ez nyilván annak is tulajdonítható, hogy a kiterjedt tagság és a pártszervezet fontos, nehezen nélkülözhető előnyökkel jelentenek a demokratikus politikában.

A már említett kényszerek és szelektív ösztönzők biztosítása jelentős energiabefektetéssel jár a csoport számára. A cselekvők csak úgy szerezhetik meg a kollektív javakat, ha egy szervezetet (jelen esetben: pártapparátust) alapítanak, mely elvégzi a büntetések és jutalmak osztogatásának mindennapi fáradságos munkáját.

Az ösztönzők belső elosztásának feladatán túl, a pártszervezetnek a pártközi térben is fontos szerep jut. A vonatkozó irodalomban a „csend spirálja” címszó alatt emlegetett németországi tapasztalatok, melyek nyomán a CDU/CSU a hatvanas-hetvenes években erőteljes pártépítésbe kezdett, azt mutatták, hogy egy helyi pártszervezet pusztán jelenlétének és láthatóságának is jelentősége lehet. Egy ország behálózása alapszervezetekkel az adott párt erejét demonstrálja, és segíti az állampolgárokat abban, hogy szimpátiájukat nyilvánosan is kimutassák. Egy politikai erő támogatottságának társadalmi tapinthatósága nem feltétlenül váltható át szavazatokra, de meghatározhatja alkupozícióját és legitimitását.

Az információk áramoltatásának igényét is a pártszervezet elégíti ki. Az információk beszerzésének vonatkozásában a nagyszámú, felkészült szakértő foglalkoztatása sem helyettesítheti a kiterjedt szervezetet, miután a két csatornán alapvetően más típusú információ áramlik be.

A pártszervezet a támogatókkal folytatott folyamatos, két szavazás közötti kommunikáció lehetőségét is biztosítja. A párt így eljuttathatja híveikhez a kurrens események sajátos interpretációját. Speciális erőforrássá léphet elő a kiterjedt szervezeti háló, ha az államapparátust vagy a központi médiát az ellenérdekű fél dominálja.

A kidolgozott, összetett struktúrájú pártok előnyös helyzetben vannak a választási kampányban is, mivel a különböző csoportokat különböző üzenetekkel és különböző szimbólumokkal tudják mozgósítani. Ha nem áll a párt rendelkezésére szegregált kommunikációs hálózat, s a kampány egy adott központból, egyetlenegy csatornán (például televízió) keresztül zajlik, nincs mód a különböző fogyasztói elvárásokhoz igazítani a párt arculatát. A differenciált szervezeti és kommunikációs hálózatok segíthetik a pártot abban, hogy a különböző kisebbségeket többségi koalícióvá formálja.

TAGSÁG

Látva a pártvezetők elkeseredett küzdelmét „borzalmas tagságukkal”, felmerül a kérdés: indokolja-e bármi a taglétszám növelését? Az előnyök tulajdonképpen kézenfekvőek: a tagok révén a párt biztos támogatókhoz jut, sokféle kommunikációs hálózattal kerül kapcsolatba, információkat kap a különböző társadalmi szektorokból és üzenetét is könnyebben eljuttathatja egyik vagy másik társadalmi csoporthoz. Nagyszámú, különböző rétegekből rekrutált tagság esetén a párt hihetőbben állíthatja magáról, hogy az egész társadalmat képviseli. Az egyszerű tagok meggyőzőbben agitálhatnak a párt mellett, mint a nyilvánvalóan személyükben is érdekelt politikusok. A tagok növekvő létszáma elvileg javítja a vezetőség kiválasztódásának feltételeit is (Sjöblom 1968). Az új tagok révén a párt új anyagi erőforrásokra, új ötletekre, ingyenes munkaerőre, jelölhető személyiségekre, valamint további új tagokra és szimpatizánsokra tehet szert (Scarrows 1994). Amennyiben feladjuk Downs premisszáját, mely a pártokat egységes cselekvőkként kezeli, akkor a tagság mint a párton belüli frakciók harcában felhasználható legfontosabb erőforrások egyike is számításba jöhet.

Számos kollektív cselekvés esetében semmilyen hátránnyal nem jár a résztvevők számának növelése, sőt, az egyik közvetlen cél éppen a minél nagyobb létszám felmutatása. Ilyenek például a tüntetések. A pártpolitika viszont azok közé a kollektív cselekvéstípusok közé tartozik, ahol a cselekvésben részt vevők növekvő száma veszteségekkel (mindenekelőtt koordinációs problémákkal) járhat. Különösen igaznak tűnik ez az állítás, ha figyelmünket kiterjesztjük a kollektív javakon (melyek értéke általában nem csökken attól, hogy többen veszik igénybe) túl a szelektív javak jelenlétére is. Miután a hivatalok és anyagi juttatások száma korlátozott, a vezetőknek nem érdekük túl sok embert „bevenni a csónakba”. A tagság növekedése az egymásnak is ellentmondó igények sokasodását, a vezetésre és a pártapparátusra nehezedő nyomás erősödését jelentheti. Számukra tehát a racionális stratégia nem a korlátok nélküli, hanem a határháson és a határvesztés függvényében meghatározott tagság bővítés.

A gyakorlatban ugyanakkor mégiscsak azt figyelhetjük meg, hogy a pártvezetők keményen megdolgoznak a tagság növeléséért, anél-

kül, hogy túlzott koordinációs nehézségektől tartanának, vagy attól félnének, hogy a torta nekik jutó szelete kisebb lesz. A magyarázatot mindenekelőtt a párton belüli hierarchikus viszonyrendszerben találjuk. A csoporton belüli egyenlőtlenségekből következik, hogy amikor a vezetők összevetik a tagság növelésének előnyeit és hátrányait, azt is figyelembe veszik, hogy mennyire képesek manipulálni a párton belüli viszonyokat. Az eredmény azért lehet a szinte korlátok nélküli tagságnövelésre törekvés, mivel az átlag párttagnak biztosított jutalom nagyságát végtelenül kicsire lehet leszorítani.

Míndezeken felül a párt azt is képes szabályozni, hogy milyen típusú emberek kerüljenek soraiba. A pártba való bejutás költségeinek szabályozásával és az ösztönzők típusának megválogatásával például alakítani lehet a passzívabb és engedelmesebb, illetve az aktívabb és igényesebb tagok arányát (Scarrow 1994: 50-53).

Az a sokat emlegetett tétel sem feltétlenül állja meg a helyét, hogy tagság nélkül rugalmasabban tudna a pártelit politizálni. A pártpolitika radikális és gyakran idelologikus belső kritikáját ugyanis rendszerint nem az egyszerű tagság, hanem az aktivisták szűkebb rétege gyakorolja. Velük szemben a pártvezetés a mérsékeltebb és megértőbb tagsággal kereshet szövetséget. A teljesebb demokrácia iránti igény mellett ez magyarázza a párton belüli „népszavazások” terjedését a nyugat-európai pártokban (Mair 1994:16, Scarrow 1994: 54).

Megfordítva a nézőpontot, az állampolgárok oldaláról firtatva a tagság racionális voltát, alapvetően a fentebb tárgyalt szelektív ösztönzőkre utalhatunk. Bármennyire tágan értelmezzük is azonban az ösztönzők körét, ezek meglehetősen gyengén működhetnek Magyarországon. Olyan kevés a párttag, hogy a meglévőket szinte deviánsnak tekinthetjük.

Végképp reménytelennek tűnik az elméleti keretünkbe illeszthető motivációk kimutatása, ha elfogadjuk Downs megszorítását és (elentmondva Olsonnak) csak a politikai jellegű motivációkat fogadjuk el „racionálisnak”. A kísérlet, paradox módon, mégsem meddő. A tagság alacsony aránya éppen azt mutatja, hogy az olyan, klasszikus nem-racionális motivációk, mint a szokás, a reflektálatlan normakövetés nálunk nem játszhatnak különösebb szerepet. Párttagnak lenni Magyarországon olyan kivételes és a közvélemény által oly kevésbé elvárt státus, hogy (sok más országgal szemben) itt érdemes majd minden tag esetén valamilyen speciális magyarázatot keresni.

IDEOLÓGIA ÉS IDENTITÁS

Anthony Downs (1957) a pártideológiák kialakulásának racionalitását a pártok szempontjából a felismerhetőségre törekvéssel, míg a választók szempontjából elsősorban az információk hiányával magyarázta: a szavazó számára sokkal „olcsóbb” ideológiai címkék, imázsok alapján választani, mint begyűjteni a pártálláspontokkal kapcsolatos összes információt. Ez az érvelés, mely ugyanúgy alkalmaz-

ható a pártidentitás kialakulására is, meglehetősen kockázatos, hiszen elmossa a különbséget az előnyök és hátrányok tudatos mérlegelését feltételező „racionális” és a szimbólumok által vezérelt „nem-racionális” viselkedés között. Az ellentmondás annyiban feloldható, hogy a felmerült kérdéseket fontossági sorrendbe helyező polgár nyilván a számára valóban releváns egy-két kérdésben tájékozódva alakítja ki pártidentitását és ideológiai affiliációját. A pártalakulatok magyarországi fejlődése szempontjából a downsi tétel negatív megfogalmazásban érdekesebb: az ideológiai karakter nélküli pártok közti eligazodás állandó, magas szintű energiabefektetést igényelne a választótól. Innen nézve nem valószínű, hogy a mindennapi megélhetéssel küszködő kelet-európai választók – amennyiben ez egyáltalán rajtuk múlik – egy ilyen, ideológiai és identitásbeli fogódzók nélküli, „energiaigényes” pártrendszert szilárdítanak meg hosszú távon.

A pártideológiának a párt belső ügyeiben is fontos szerepe van. Eltakarva a szelektív ösztönzők szétosztását, racionalizálja és fölértékeli az egyéni sikerre vonatkozó aspirációkat. Az ideologikus beszédmódban a kormánytagság vagy a párt vezető tisztségének elnyerése nem mint jól fizető állás, hanem mint kötelesség, a közös ügyért való tenni akarás lehetősége jelenik meg. Ha pedig az ideológiát és az identitást az ösztönzőkre koncentráló elméleti keret szempontjából nézzük, kompenzatív ösztönzőkként is felfoghatók, amelyek a hivatalok és egyéb anyagi javak osztogatásából kimaradt tagoknak is kijárnak. Sem az ideológia, sem az identitás nem darabolható persze fel a tagok között, s így, legalábbis az olsoni keretben maradva, nem vezethetnek az egyes tagok aktivitásának növeléséhez, azonban elégségesek lehetnek egyfajta passzív támogatás megszerzéséhez. A pártoknak pedig gyakran nem is kell ennél több.

Az erős ideológiai háttérrel rendelkező pártok spórolhatnak a drága materiális ösztönzők terén is. Pomper (1992: 65) megfogalmazásában: egy beigért állást oda is kell adni, míg a jobb társadalom célkitűzését újra és újra, hatásosan és konkrét kötelezettségvállalás nélkül el lehet ismételni. A vallásos jellegű pártok különösen előnyös helyzetben vannak, hiszen esetükben a jutalmak, csakúgy, mint a büntetések, áttolhatóak a földi élet utáni szakaszra. Az ideológiák cselekvésre ösztönöznek azzal is, hogy a várható költségeket a valóságosnál kisebbnek mutatják (lásd: „ez a harc lesz a végső”) (Barry 1978: 40).

Egy adott párttal való azonosulás megszabadít a döntés terhétől, nem csupán a választásokra vonatkozóan, hanem a közélet számos egyéb dilemmájával kapcsolatban is. Nem arról van szó, hogy a választópolgárok ezen előnyök kedvéért, tudatosan alakítanak ki pártidentitásukat, az említett pozitívumok azonban mindenképpen alkalmasak arra, hogy magyarázzák a szociális identitást felkínáló pártok vonzerejét.

A pártidentitásnak direkt alakzatai mellett léteznek közvetett formái is, ilyen mindenekelőtt a választópolgár azonosulása a párttal összekapcsolódó társadalmi csoporttal. Egy nemzetiségi párt tagja

például elsősorban az etnikai csoporthoz, és csak másodsorban az ezt a csoportot képviselő párthoz tartozik. Egy ilyen csoportidentifikáció megléte komoly gondokat jelenthet a párt számára, korlátozva mozgását a választási piacon: az adott csoporttal nem rokonszenvezők könnyen elérhetetlenné válhatnak a párt számára. Ugyanakkor rendkívüli előnyöket is hozhat, ha egy pártnak sikerül rátelepednie egy adott társadalmi csoportra. Nemcsak biztos támogatói bázisra tesz így szert a párt, hanem felhasználhatja a csoport által kialakított kommunikációs hálózatokat is.

„Minden párt vagy mozgalom, amely monopolizál egy kollektív identitást, privilegizálja vezetőit” (Panebianco 1988: 31), hiszen a csoport tagjainak választása lecsökken a párt támogatása vagy a passzivitás közti választásra. Hogyha a pártnak nincs megfelelője a politikai piacon, akkor a párt vezetőit nem lehet átpártolással fenyegetni. Ehhez a tételhez azonban hozzátehetjük, hogy ilyen esetekben a vezetőknek ugyanúgy nincs hova menniük. Az élitek, ha nem is közvetlenül a tagság, de a hagyományok fogjaivá válhatnak: minden cselekedetükben figyelembe kell venniük a csoport által termelt és szentesített normákat.

SZATELIT-SZERVEZETEK

A szelektív javak szétosztása szempontjából kiemelt szerepük lehet a szatelit-szervezeteknek. A pártbeli hivatalokból és státusokból kimaradtak hozzájuthatnak azokhoz a szelektív ösztönzőkhöz, melyeket a pártpolitikán kívüli, de a párthoz kötődő szervezetek osztanak szét. A pártok környékén felbukkanó értelmiségiek például általában párt-hierarchián kívüli pozíciókat kapnak kompenzatív jutalmakként: konzultánsi státust, pozíciót a kulturális szervezetekben, kuratóriumokban stb.

Ha a szatelit-szervezetek elég erősek, akkor mélyen behatolnak az állami újraelosztás területére, és maguk juttatják el az adott szubkultúra tagjaihoz az oktatás, egészségügy, szociális juttatások vagy lakásügy terén szerezhető javakat. Ennek igen nagy a jelentősége mind a szubkulturális koherencia, mind a pártsiker szempontjából: a protestáns kórházban kezelt beteg várhatólag a protestáns szubkultúrának is lojálisabb tagjává, s ezáltal, közvetve, a protestáns pártnak is megbízhatóbb szavazójává válik.

A fentiekből világos, hogy szemben a szűken racionális várakozásokkal a pártokban is, mint általában az önkéntes szervezetekben, nagyon sokféle ösztönző működik. Ezek között azonban állandó a feszültség (Panebianco 1981: 10). Hogyha túl sok a szelektív, egyes személyeknek juttatott ösztönző, a pártnak mint kollektív célok iránt elkötelezett szervezetnek megrendülhet a hitele. Ezért a szelektív ösztönzőket úgy kell elrejteni és álcázni, hogy még a jutalmakban részesülő aktivisták se nagyon érezzék „kifizetve” magukat. Ezt az álcázást Panebianco szerint az ideológia végzi el. Azok a szabadidős,

egészségügyi, oktatási stb. szervezetek, melyeket a párt vagy a párt-hoz kapcsolódó körök, intézmények hoznak létre, azonban szintén kitűnően megfelelnek erre a célra. Amikor az ember egy katolikus vagy liberális vállalkozói klubot látogat, vagy részt vesz a párt által szervezett jótékonyági bálon, nem csupán anyagi ösztönzőkben részesül (bár abban is!), hanem a szolidaritást, a közösségi összetartozás érzését is megtapasztalja. Az ilyen szolgáltatások nagy előnye, hogy a különböző típusú ösztönzők teljesen összefonódnak. A materiális ösztönzők erősítik a lojalitás érzését, az együttlétek érzelme-gazdagsága és emelkedettsége pedig diszkréten elrejtí az anyagi ki-elégülést.

A szatelit-szervezeteket alapfunkcióikon (szocializáció, propagan-da, a pénzügyi háttér biztosítása, a párt képviselője a pártrendszeren kívüli szférákban, a nyílt pártpolitizálástól húzódozó mobilizálása és ellenőrzése) túl a pártelit arra is felhasználja, hogy megnehezítse („drágábbá” tegye) a szubkultúra elhagyását, s a kiépült intézmény-rendszer inercijája révén a párt vonzáskörzetében tartsa az állampol-gárokat akkor is, ha a szubkulturális egységgel kapcsolatos attitűdök már meggyengültek.

LOJALITÁS

A tömegpártokban kulcsfontosságú a tagok és a (vezetősége által megjelenített) párt közötti viszony (Körösenyi 1993: 83). Ezt a vi-szonyt az Albert Hirschman (1970) által kialakított exit, illetve voice fogalmak segítségével érdemes áttekinteni. A két címke a szervezet befolyásolásának, az elégedetlenség kifejezésének két módját fedi: a szervezet elhagyását, illetve a protestálást. Az exit lehetősége inkább a gazdaságra jellemző (ha a Coca-Cola minősége romlik, áttérek a Pepsi-Colára), míg a voice tipikusan politikai jelenség.

Milyen párttagok kellene a pártoknak? Hirschman (1970: 24) ezt a kérdést a cégek és klienseik szempontjából veti fel, de következte-tései – némi módosítással – a pártokra is alkalmazhatók. Szerinte az a legjobb a cégeknek, ha van néhány éber vásárlójuk, akik a minőség romlására rögtön reagálnak (exit vagy voice formájában), és sok olyan, akik nehezen mozdulnak, akik a minőség romlása esetén sem pártol-nak át másik céghez. Míg az előbbieket biztosítják a szükséges vissza-csatolási mechanizmust, az utóbbiak a változtatáshoz szükséges ener-giaforrást garantálják.¹¹ Túl sok érzékeny vásárló esetén az adott cég nem lenne abban a helyzetben, hogy végrehajtsa a megújuláshoz szük-séges változtatásokat.

Nyilvánvaló, hogy miért jó a pártnak, ha teljesítményének hanyat-lása idején is hűséges marad tagjainak többsége. De miért érné meg a pártagnak, hogy ragaszkodjon a rosszabb teljesítményű (bármit je-lentsen is ez) párthoz? Nos, a hirschmani gondolatmenet nyomán az egyén hosszú távú érdekének nem mond ellent, hogy kitartson egy gyengélkedő párt mellett, különösen ha úgy érzi, tehet valamit annak

megújulásáért, s látja azt is, hogy erre csak akkor van lehetősége, ha „belül” marad.

Ugyancsak a hűség racionális voltát támasztja alá a fogyasztói piac és a politika közötti egyik alapvető különbség, tudniillik, hogy az utóbbi esetében a szervezet elhagyása¹² és egy másikhoz csatlakozás „sokba kerülhet”. Az elhagyónak először is el kell ismernie, hogy rosszul döntött, hogy mások nála jobban ítélték meg a politikai helyzetet. Majd el kell hagynia a szervezetet és azokat az embereket, akikhez érzelmileg kapcsolódott, kockáztatva, hogy árulónak bélyegzik. Végül egy olyan táborhoz kell csatlakoznia, ahol gyanakvással fogadhatják, s ahol könnyen alacsonyabb státus juthat osztályrészéül. Vagyis abból a pusztán tényből, hogy az egyik párt jobb teljesítményt nyújt, mint a másik, még nem következik automatikusan az utóbbi elhagyása.

A racionális szavazó valószínűségi kalkulusa három tényezőt vesz figyelembe: cselekedete (a szavazás) következményeit, az adott párt lehetőségeit akarátának keresztülvitelére, és a párt hitelességét: őszinteségét, időbeli kontinuitását, politikai konzisztenciáját, pártkohézióját (Sjöblom 1968: 243). Miután azonban a pártversenyben az a pártelit van jobb helyzetben, amely számára a manőverezés lehetősége nagyobb, a politikusok olyan kötelekeket igyekeznek maguk és támogatóik között létrehozni,¹³ amelyek nem sok teret hagynak a pártpolitika mindennapi racionális értékelésének. A párttagok lojalitása éppen ezt az előnyt hozza a párt számára: a párt rugalmasan változtathatja politikáját, hiszen hívei nem a programpontokhoz és nem is a (kormányzati) teljesítményhez igazítják támogatásukat.

A pártok által képviselt alternatívák állandó összevetése racionálisabb állampolgári gondolkodásnak tűnik, mint a lojalitásra, a párttal való azonosulásra alapozott viselkedés. Azonban ez nincs feltétlenül így. Ha a pártidentitást a michigani iskola hagyományainak megfelelően egy tartalom nélküli pártcímkéhez való ragaszkodásként fogjuk fel, akkor persze nyilvánvalóan irracionális alapú viszonyról beszélünk. Robertson (1976: 371) kimutatta azonban, hogy a pártidentitás gyakran tanulási folyamat terméke, melynek révén az állampolgár azonosítja az alapvető attitűdök és tulajdonságok tekintetében hozzá legközelebb lévő pártot. Miután ezek a fundamentális jellegzetességek mind az egyén, mind a párt esetében ritkán változnak, és miután az egyes pártprogramok megvalósításának időtartama gyakran nem is évek, hanem évtizedek kérdése, a hosszú távú, a mindennapi kalkulációt mellőző hűség a választott párthoz gond nélkül beilleszthető a racionális magyarázó keretbe.

SZERVEZETI MOBILIZÁCIÓ MAGYARORSZÁGON

Az a tétel, hogy pártrendszerünk a társadalmi csoportok felett lebeg, a magyar politikatudomány talán első számú közhelye. S bár a „társadalmi beágyazottság” kérdésében végzett kutatások azt mutatják,

hogy a magyar politika szociális meghatározottsága távolról sem különbözik annyira a nyugati mintáktól, mint kezdetben sejteni lehetett (lásd Tóka 1992), nem tagadható sem a pártrendszer viszonylagos függetlensége a társadalmi-gazdasági státustól és az elosztással kapcsolatos attitűdöktől, sem az értelmiségi csoportok meghatározó szerepe a pártrendszer kialakulásában. A kommunista rendszer által felmorzsoltt kollektív identitások után maradt rommezőn a szervezési hullámok egyelőre megtörni látszanak: a szervezeti és párttagság aránya továbbra is rendkívül alacsony.

Az elmúlt évtizedekben Nyugat-Európában látványos sikereket arató gyűjtőpártok már készen kapták a politikai rendszerbe integrált, mobilizált szavazói rétegeket. Ezt az integrálást és mobilizálást ott a tömegpártok végezték el, alapszervezeteikkel és szatelit-szervezeteikkel behálózva jól definiált bázisukat. Visszatekintve világos, hogy a választójog kiterjesztését kísérő mobilizáció csak a pártokhoz kötődő társadalmi csoportok által létrehozott kommunikációs hálózatokat használva és továbbfejlesztve mehetett végbe.

A politikai aktivitástól és a szervezeti tagságtól való nagyfokú magyar tartózkodás egyik lehetséges értelmezése a fentiekkel összhangban az, hogy a társadalom jelentős részének politikai mobilizálása még várat magára. Más szóval, még előtte vagyunk egy nagy szervezési/szervezeti hullámnak. Hogy ez így van-e avagy sem, az nagyrészt azon múlik, hogy a társadalom vagy a demokrácia fejlettségi fokához igazodik-e a politikai szervezethez foka. Ha a demokratizálódási folyamat szükséges velejárói a közösségbe való integrálódást elősegítő tömegpártok, akkor megalapozott ez a várakozás. Amennyiben azonban a társadalmi-technikai fejlettség a mérvadó, akkor nincs okunk a jelenlegi Nyugatot jellemző, a civil társadalomtól meglehetősen eltávolodott pártoktól eltérő magyar pártokra várni, hiszen a tömegkommunikációs eszközök szerepe és az individualizálódás mértéke Magyarországon sem lényegesen más, mint Nyugaton.

Egyelőre mindenesetre úgy tűnik, hogy a gyűjtőpártok dominanciája Nyugaton és Keleten egyaránt érvényesül, bár a folyamatok alapja Nyugaton a középosztályosodás, Keleten a kommunizmusból örökölt atomizáltság meglehetősen különböző. Ugyanakkor számos jel mutat arra, hogy a változásokat közvetlenül követő időszak politikai cselekvéseinek véletlenszerűsége és hihetetlenül gyors változékonysága szelődülőben van, a szervezetek kezdik valamelyest megkötni az állampolgárokat. A választópolgárok fokozatosan rájönnek, melyik a „nekik való” párt, illetve a pártok a maguk képére formálják szimpátiánsaikat. Tóka Gábornak a Medián felméréseire alapozott tanulmányából kiderül: a politikai elitek már 1991-re elérték, hogy akik a kárpótlást a szívükön viselik, azok a kisebbségi magyarság ügyét és a vallásoktatás bevezetését is fokozottan támogassák, míg a másik oldalon a parlamenti demokrácia konszolidálásának hívei a magánvállalkozást és a nyugati tőkebeáramlást részesítsék előnyben (Tóka 1994). Elvileg ezeknek az értékeknek sok másféle kombinációja is

lehetséges lett volna, ám az eredmény végül is az eliten belüli kulturális tradícióknak megfelelően alakult. A szavazók nemcsak „helyesen” kapcsolták össze a különböző célokat, hanem többnyire azt is tudták, hogy melyik álláspont esetén melyik féllel (kormánnyal vagy ellenzékkel) illik szimpatizálni.

A magyarországi pártok felismerni látszanak a pártidentitás és a párthoz kapcsolódó intézményi háló fontosságát. A Fidesz támogatottságának látványos hullámválása, valamint a jól szervezett, viszonylag nagy tagsággal rendelkező baloldali és parasztpártok (lásd mindegyiket a Lengyel Parasztpártot) sikere is figyelmeztethetik a térség médiapártjait korlátaikra, és a tágabb közönség számára is világossá tehetik a médiára és a választott testületekben végzett munkára alapozott stratégiák kockázatos voltát.

A választások tapasztalatai minden bizonnyal további impulzust jelentenek a szervezéspolitikához. A jelölécédulák összegyűjtése nem megy a sajtón keresztül, s a politikusok kampányidőszakban való fellépéseinek jelentős részére is a szatellit-szervezetek rendezvényein kerül sor. Minél közvetlenebb a megfelelés egy párt és egy társadalmi kategória között, annál kevésbé kérdés, hogy mire szavaznak az adott kategóriához tartozók, legfeljebb az marad kétséges, hogy szavaznak-e egyáltalán. Az egyházi vezetők választási felhívásai, melyekben pártok nevének említése nélkül, kötelességként mutatják be a szavazáson való részvételt, semmivel sem hoznak kevesebb szavazatot a keresztény-nemzeti pártok, mindenekelőtt a KDNP, illetve a Hit Gyülekezete esetén az SZDSZ számára, mint ha az említett párt(ok)at megneveznék.

A szakszervezetek, gazdakörök, kulturális intézmények stb. pártokhoz kapcsolódása mára jelentős részben megtörtént. (A magyarországi viszonyok sajátos terméke, hogy a közszolgálati televízió és rádió egyes műsorai is szubkulturális intézményekké, bizonyos esetekben az adott szubkultúra legfontosabb intézményeivé váltak.) E kapcsolatok jelentős része a jelöltlisták összeállításával, a pártok és jelöltek testületi támogatásával nyilvánossá is vált. Igaz, hogy a párttagság növelése többnyire kudarcot vallott, továbbá hogy a két választás közötti pártélet élénkségének fenntartása megoldhatatlan probléma elé állította a legtöbb pártot. A kísérletezés különböző fogásokkal (ingyenes nyelvoktatás, jogi és vállalkozói tanácsadás, varró- és szabótanfolyamok, sportesemények és ismeretterjesztő előadások szervezése stb.), a kapcsolatkeresés az érdekképviselői szervezetekkel és, még a leginkább „lebegő” Fideszt is elérő, pártszervezet-építési hullámok ugyanakkor azt mutatják, hogy mára a stabil organizációs háttér általános, minden pártra jellemző igényé vált.

*

A fenti írásnak nem volt tárgya azon tényezők tételes számbavétele, amelyek megnehezítik vagy adott esetben ellehetetlenítik egy nem gyűjtőpárt típusú párt életét. Ilyenek bőven vannak, ezért az elemzett

pártstruktúrában rejlő lehetőségeket a mai Magyarországon (is) csak részlegesen lehet kihasználni. Azonban a politikai táborok arcélének tisztulása, a pártidentitások fokozatos kialakulása és a gyűjtőpártok időnkénti látványos visszaesése mindenképpen esélyt jelent a tagokra, pártszervezetre, szatelit-szervezetekre, ideológiára és identitásra támaszkodó pártok számára.

Az egyes jellegzetességek vizsgálata azt mutatta, hogy a tárgyalt párttípust valóban nem lehet kielégítően megérteni a mikroökonómiai (downsi, olsoni stb.) alapozottságú modellek segítségével. Az időnként szintén alkalmazott funkcionális megközelítés sem magyarázta az egyes strukturális jellemzők létrejöttét, legfeljebb segít megérteni fennmaradásukat. Ugyanakkor az is beigazolódtott, hogy a módszertani individualizmus és a funkcionalizmus tükrében vizsgált tömeg- és szubkulturális pártok korántsem azok az irracionális konstrukciók, amiknek gyakran hajlamosak vagyunk látni őket.

JEGYZETEK

¹ Panebianco (1988) „választási-professzionális” párttípusa (mely már a nevében is hangsúlyozza a civil társadalomtól való eltávolodást) lényegében Kirchheimer gyűjtőpártjával azonos.

² Ami nem csoda, hiszen különböző korokra vonatkoznak. A helyi előkelőségek laza szövetségeként működő káderpártoktól hosszú út vezetett a modern gyűjtőpártokig, s a tizenkilencedik századi tömegpártok is másképp festettek, mint a maiak.

³ Ezt a problémát taglalja David Riesman (1990) minden idők egyik legszellemebb társadalomtudományi munkájában.

⁴ A racionális választás definíciójához lásd Jon Elster (1989: 22-30).

⁵ A vonatkozó irodalomban külön hangsúlyt kap a preferenciák tranzitivitásának problémája (ha A nagyobb, mint B és B nagyobb, mint C , akkor A nagyobb, mint C). A további feltételeket lásd: Frohlich Oppenheimer 1978: 6-14.

⁶ A politikai szubkultúra definíciójára vonatkozóan lásd Enyedi 1993.

⁷ Mindenekelőtt lásd Downs 1957.

⁸ A politikusok által alkalmazott ösztönzők színes világába a lakáskiutalástól a parlamenti belépők osztogatásáig szinte bármi beletartozhat.

⁹ A pártszervezetekben szerepet játszó ösztönzőkre vonatkozóan lásd Epstein 1967 és Wilson 1973.

¹⁰ Downs (1957) a demokratikus rendszer fennmaradásához fűződő érdeket, Riker és Ordeshook (1968) pedig az állampolgári kötelesség teljesítéséhez fűződő jó érzést is racionális, szavazásra motiváló tényezőnek tekintették.

¹¹ A protestálás lehetőségének megőrzése a tagok érdekében áll, s mint láttuk, valamelyest a vezetőkben is. Az utóbbiak pozíciója azonban meglehetősen ellentmondásos ebből a szempontból. A párt alapszabályának megalkotásánál a vezetőknek kompromisszumot kell kötniük rövid és hosszú távú érdekeik között. Hosszú távon fontos módot teremteni a hatásos voice számára, hogy a hatékony visszacsatolási mechanizmus fennmaradjon, rövid távon azonban nem áll a vezetők érdekében tágítani a tiltakozás lehetőségeit.

¹² Bár a vezetőség érdekelt abban, hogy az exitet nehezítse (büntetve az elhagyót), bizonyos esetekben magát a csatlakozást is meg kívánják nehezíteni, emelendő a szervezet presztízsét. Ha valaki csak nehézségek árán jut be egy szervezetbe, várhatólag jobban azonosul vele, s nem is fogja egykönnyen elhagyni.

HIVATKOZÁSOK

- Barry, Brian 1978. *Sociologists, Economists & Democracy*. Chicago, London: The University of Chicago Press
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row
- Duverger, Maurice 1964. *Political Parties. Their Organisation and Activity in the Modern State*. London: Methuen
- Elster, Jon 1989. *Nuts and Bolts*. Cambridge: Cambridge University Press
- Enyedi Zsolt 1993. *Pillér és szubkultúra. Politikatudományi Szemle*, 4, 21-50.
- Epstein, Leon D. 1967. *Political Parties in Western Democracies*. New York: Frederick A. Praeger
- Frohlich, Norman Oppenheimer, Joe A. 1978. *Modern Political Economy*. Englewood Cliff, N. J.: Prentice-Hall
- Hirschman, Albert O. 1970. *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge, Mass. London: Harvard University Press
- Kirchheimer, Otto 1966. The Transformation of the Western European Party Systems. In: Joseph LaPalombara és Myron Weiner (szerk.) *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press, 177-200.
- Körösényi András 1993. *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Századvég
- Mair, Peter 1994. Party Organizations: From Civic Society to the State. In: Richard S. Katz és Peter Mair (szerk.): *How Parties Organize*. London: Sage, 1-23.
- Neumann, Siegmund 1956. Toward a Comparative Study of Political Parties. In: Siegmund Neumann (szerk.) *Modern Political Parties*. Chicago: The University of Chicago Press, 395-421.
- Olson, Mancur 1965. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- 1982. *A kollektív cselekvés logikája*. (Szociológiai füzetek) Budapest: Művelődési Minisztérium
- Panbianco, Angelo 1988. *Political Parties. Organization and Power*. (Cambridge Studies in Modern Political Economies) Cambridge: Cambridge University Press
- Pomper, Gerald M. 1992. *Passions & Interests: Political Party Concepts of American Democracy*. Lawrence, Kansas: University of Kansas
- Riesman, David 1990. *Theories of Collective Action. Downs, Olson and Hirsch*. London: The Macmillan Press
- Riker, William H. és Ordeshook, Peter C. 1968. A Theory of the Calculus Voting. *American Political Science Review*, 62, 25-42.
- Robertson, David 1976. Surrogates for Party Identification in the Rational Choice Framework. In: Ian Budge, Ivor Crewe, Dennis Farlie (szerk.) *Party Identification and Beyond*. London: John Wiley and Sons, 365-383.
- Scarrow, Susan E. 1994. The „paradox of enrollment”: Assessing the costs and benefits of party membership. *European Journal of Political Research*, 25:1, 41-60.

- Schlozman, Kay L. – Sidney Verba - Henry E. Brady 1995. Participation's Not a Paradox: The View from American Activists. *British Journal of Political Science*, 25, 1-36.
- Sjöblom, Gunnar 1968. *Party Strategies in a Multiparty System*.
Lund: Studentlitteratur
- Tóka Gábor 1992. A kakukk fészke. Pártrendszer és törésvonalak Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 2, 123-161.
- Tóka Gábor 1994. The green tulip, the seagull and the orange. In: Bielsiak, J., Jasiewicz, K. (szerk.) *Founding Elections in Eastern and Central Europe*.
Bloomington: Indiana University Press
- Wilson, James Q. 1973. *Political Organizations*. New York: Basic Books Inc
- Wright, William. E. 1971. Comparative Party Models. Rational-Efficient and Party Democracy. In: W. E. Wright (szerk.) *A Comparative Study of Party Organization*.
Columbus, Ohio: Merril, 1754.

A tanulmány elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom a Közép-Európa Egyetem Politikatudományi Tanszékének

---

KÖNYVEKRŐL

SZABÓ MÁRTON

A magyar demokratikus ellenzék húsz éve

Csizmadia Ervin: A MAGYAR DEMOKRATIKUS ELLENZÉK (1968-1988)
Monográfia. Interjúk. Dokumentumok.
T-Twins Kiadó, Budapest 1995.

A magyar legális politikatudomány a kilencvenes években születik meg, illetve születik újjá. Hál' isten, jelenlétét már nemcsak intézményei és publicisztikai hevíletei jelzik, hanem egyre inkább tudományos teljesítményei is. Csizmadia Ervin monográfiája, amelyet a magyar demokratikus ellenzék 1968 és 1988 közötti történetéről írt, ennek a „tudományosodásnak” egyik jelentős dokumentuma, egyben közvetett hozzászólás számtalan aktuális problémánkhoz. Megérdemli hát a szakma, a társadalomkutatók és a politizáló értelmiség kitüntetett figyelmét.

A T-Twins Kiadó gondozásában valójában három különböző, mégis összetartozó könyv jelent meg. A dokumentumgyűjteményt és az interjúkat tekinthetjük a monográfia kiegészítő köteteknek, mindenesetre a szerző és a kiadó – jó okkal – fontosnak tartották megjelentetésüket. Az interjúk a demokratikus ellenzék prominens képviselőivel készültek, a dokumentumgyűjtemény pedig a mozgalom legfontosabb írásos anyagait tartalmazza, amelyeket vagy a mozgalom adott ki, vagy róla készültek, mindenekelőtt az MSZMP központi apparátusában.

*

A demokratikus ellenzék léte és működése a Kádár-korszak második felének egyik legmarkánsabb politikai jelensége. Hatása messze túlterjedt a néhány tucat vagy néhány száz résztvevőn, ennek ellenére

még ma is keveset tudunk róla. A monográfia és a kiegészítő kötetek egyik legfontosabb erénye ennek a hiánynak a pótlása, egész egyszerűen Csizmadia munkája rendkívül informatív. A szerző csaknem tíz év gyűjtőmunkáját „fogta össze” és tárta az olvasó elé. A mozgalom életéről és akcióiról annak idején csak kevesen rendelkeztek megbízható információkkal, pontos tudással. Ebben nemcsak az az egyszerű tény játszott szerepet, hogy minden esemény sokágú és összetett, és hogy az emberi befogadóképesség korlátozott, hanem a mozgalom illegális jellege, pontosabban illegalitásban „tartása” – ennek minden következményével együtt. A szerző tehát jól gondolta, hogy a szokásos megfontolásokon túl különös jelentősége van a primer eseménytörténet minél pontosabb és teljesebb rekonstrukciójának. Ez irányú célkitűzését a monográfia – úgy hiszem – kiválóan teljesítette. Teóriák és politikai viták, határozatok és programok, szervezkedések és akciók, szervezetek és intézmények, könyvek és kiadványok bemutatása és leírása sorakozik a monográfia több száz oldalán, amit egyrészt kronológiai szakaszolás tagol, másrészt pedig az a több mint száz jelenségcsoport, amelybe a jó húsz év eseménytörténetét a szerző felosztotta és besorolta. Az olvasó tehát olyan köteteket tarthat a kezében, amelyek ezt a mozgalmat először mutatják be a maga „tényszerűségében” is, megkönnyítve ezzel minden későbbi kutatómunkát.

Az információgazdagság mellett a mozgalom differenciált ábrázolására hívnám fel a figyelmet. Ez egyrészt abból az igényből származik, hogy a szerző a sok irányban tevékeny mozgalom minél alaposabb bemutatására törekedett. Másrészt azonban a magyar demokratikus ellenzék mozgalma is – vajon milyen más lehet egy politikai mozgalom? – igencsak tagolt, belső vitákkal, különböző törekvésekkel és irányzatokkal „megvert és megáldott” mozgalom volt, nem beszélve a húszéves önfejlődés különböző stációiról. Azt gondolom, hogy Csizmadia monográfiája ebből a szempontból azok számára is sok nóvumot, esetleg elgondolkoznivaló vagy vitatható megállapítást tartalmaz, akik közelről kísérelték figyelemmel és ismerhették a mozgalom életét. Van persze egy fő vonulat (ez a „Lukács-óvoda” és a „Beszélő” folyóirat köre), emellett több más radikálisabb vagy mérsékeltbb margóra került politikai csoport is létezett ezekben az években. Csizmadia törekszik ezek bemutatására is, az „önmagukkal” és egymással folytatott viták dokumentálására. Mindez hozzájárul a könyv hasznosságához és hitelességéhez, egyben különös érzést ébreszt az olvasóban. Olyan politikai törekvések kerültek itt (kényszeresen?) egymás közelébe, amelyek legális körülmények között nyilvánvalóan egymás politikai ellenfelei lettek volna. Vagyis „a magyar demokratikus ellenzék” elnevezés sokféle, ám nyilvánvalóan össze is tartozó politikai törekvés foglalatja, amit legalább oly mértékben alakítottak és „egységesítettek” a fennálló hatalmi berendezkedés lényege és akciói, mint a benne részt vevők elhatározása.

Ennek a „lezárult történelemnek” szinte minden szereplője él, és minden problémája – mutatis mutandis – ma is eleven. Hatalmas kísér-

tés egyiknek vagy a másikkal a szolgálatába szegődni. Csizmadia nem teszi ezt, tüntetően tárgyilagos leírást és értelmezést kíván adni, ami persze minden tudományos felfogás alapja és elemi követelménye. Ezzel együtt vannak preferenciái és értékei. Elfogadja a mozgalom alaptörekvését, nevezetesen a parlamenti demokrácia és a nemzeti függetlenség megeremtésének fontosságát; tiszteli és becsüli résztvevőit, bátorságukat, felkészültségüket, politikai ítélőképességüket; magát a mozgalmat pedig jelentős politikai tényezőnek tekinti. Az „egészről” van tehát jó véleménnyel, nem a részletekről, ami lehetőséget ad a számára, hogy tárgyilagosan mérlegeljen, hűvösen elemezzen és „objektív” konklúziókra jusson. A távolságtartó elfogadásra annál is inkább szükség van, mert óhatatlan a könyv politikai olvasata és bírálata. Egyrészt a hajdani résztvevők, másrészt pedig a mai politizálók részéről. Nincs ebben semmi különös, maga a tárgy kínálja magát ilyen értelmezésre, ami nem cáfolja a szerző tárgyilagos nézőpontját. Azt azonban feltétlenül le kell szögezünk: magától a könyvtől idegen az ilyen szándék és törekvés.

Egy ilyen mozgalom természetesen nem ragadható meg önmagában, pusztán eseménytörténetként. Számtalan kül- és belpolitikai tényező hat rá, és számtalan mozgalmon belüli tényező formálja. A könyv törekszik az események ilyen komplex értelmezésére. Éltető hangsúlyokkal négy külső politikai tényező hatását igyekszik számba venni: a Szovjetunióé és a „Nyugat”-nak, a magyar emigrációé és más országok demokratikus ellenzéki mozgalmainak politikai törekvéseit és akcióit. A belpolitikai tényezők közül pedig az MSZMP apparátusának és legfelső testületeinek vonatkozó tevékenységét elemzi, illetve a mozgalom viszonyát más hazai ellenzéki irányzatokhoz (népi-nemzeti, reformszocialista törekvésekhez). A mozgalom belső „formáló erői” közül Csizmadia a résztvevők családi-baráti hátterét, felkészültségét és habitusát, a mindenkori helyzetről adott politikai értékeléseket tartja meghatározónak és vonja be az elemzésbe. A komplexitás azt a célt szolgálja, hogy a jelzett szempontok alapján a szerző a leírást magyarázattá változtassa, az esetlegesen pusztán krónikából értelmezett eseménytörténet legyen feltételezett okokkal és szükségszerű következményekkel. E törekvés feltétlenül érdeme a monográfiának, mert vajon kit érdekelne egy szellemtelen adathalmaz, de itt már nehéz terepen mozog a szerző. Nemcsak az a probléma, hogy egy ilyen komplex magyarázó rendszert nagyon nehéz maradéktalanul érvényesíteni, hanem az is, hogy mennyire és milyen értelemben tekinthető relevánsnak maga a magyarázatrendszer, azaz milyen szinten helyezkedik el a szerző által kínált értelmezési keret. Két vonatkozásban is szeretnék ezzel kapcsolatban kritikai észrevételt tenni, mindkettő az értelmezés és az érvényesség határainak a kérdéséről érinti. Az egyik lényege, hogy a magyarázatok a politikai aktorok szintjén helyezkednek el, a másiké pedig az, hogy mintha az eseménytörténet túlságosan a pozitív történelmi „befejezés” hatása alá került volna.

Kezdjük az utóbbival. A monográfia olvasója nagyszabású és klasszikusan szerkesztett politikai eseménytörténetet követhet végig a könyv lapjain: a mozgalom a marginális helyzetből indulva, az üldöztetést és a belső meghasonlásokat legyőzve teljeseedik ki. Ahogyan a szerző is írja: „Egyedül az érdekelt, hogyan lesz a szubkultúrából politika, a tiltakozásból hogyan jön létre nyomásgyakorlás, a nyomásgyakorlásból pedig tényleges politikai szerep” (Monográfia, 461. old.). Végig követhetjük tehát az utat, amely elvezet az illegalitásból a parlamentbe, a filozófiai töprengéstől a politikai akciókhoz, a társadalomkivüliségtől a politikai főszerepekhez. Az út megpróbáltatásokkal terhes, kezdeti bizonytalanságokon, meghasonlásokon és testvérharcokon, reményt nem nyújtó embertelen helyzeteken és kemény repressziókat vezet a célok eléréséhez, a sikeres befejezéshez. Nem állítom, hogy ez a narratív keret hamis, kétszeresen is „benne van” az ellenzéki mozgalom tényleges történetében, a lezajlott eseményekben. Egyrészt egy politikai mozgalom küzdelmeinek történetét, amennyiben persze komolyan vesszük a szereplőket, nemigen lehet tudományos eszközökkel mondjuk szatirikus vagy ironikus pozícióból ábrázolni. Másrészt a magyar demokratikus ellenzék 1988 előtti története valóban egyike a kevés számú magyar politikai sikertörténeteknek. A kilencvenes évekre tehát maga a történelem „kínálta fel” ezt az interpretációs keretet. Ugyanakkor, mint minden interpretációs keret, azzal a veszéllyel jár, hogy minden esemény a kiválasztott szempontnak rendelődik alá, tehát az interpretációs szemüveg szabja meg a szelekciót és az értékelést.

Talán egy ilyen „közeli történelem” kapcsán világosabban látszik, hogy a történelem mennyire nemcsak a „megtörtént” események és a győztesek története. A magyar demokratikus ellenzéknek, valamint politikai környezetének húsz éve telis-tele van a maga idejében reálisnak gondolt, de megsemmisült jövőkkel, váratlan fordulatokkal. Gondoljunk ezek közül a leglényegesebbre, a szovjet birodalom összeomlására, amelynek időtlennek látszó léte az ellenzék működését is alapvetően megszabta. Az én kérdésem egyszerűen csak az, hogy milyen lenne ma egy ugyancsak objektív eseménytörténet, „ha” a Szovjetunió még létezne, „ha” hazánkban átveszi a hatalmat valamelyik ortodox apparátcsik, „ha” Kis János emigrál, és így tovább. Nem az a kérdés, hogy mindezek a megsemmisült jövők hogyan befolyásolták volna az utánuk következő eseményeket, ez majd kiderült volna, hanem az, hogy ezen lehetséges események bekövetkezése után hogyan látnánk ma az előttük lezajlott folyamatokat. Feltehetően másként szakaszolnánk, más személyek lennének a főszereplők, másutt lennének a hangsúlyok, mert más törekvéseket „igazolt” volna a történelem. Egész egyszerűen másként látnánk ugyanazt. Például történetünk az ellenzék radikális szárnyának vagy a mozgalom felszámolódásának a története lenne.

Egy objektivista szükségszerűség talaján álló szemlélet képviselője görcsösen védeni szokta a történelmet a „mi lett volna, ha” kérdés felvetésétől, pedig csak saját történetét védi, miközben több igaz és

érvényes történetet lehet írni ugyanarról a múlttól. Ráadásul a történelem csak egy módon lehet a jelen kihívása és az élet tanító mestere; ha eseményeihez a luhmanni kontingencia (másként is lehetséges) értelmében közelítünk. Ha a történelem „sínen van”, akkor nincs más dolgunk, csak a gondtalan utazás és a menetrend biflázása. Egy ilyen közelmúltbeli történet, mint amilyen a magyar demokratikus ellenzék küzdelme az államszocialista diktatúra ellen, a résztvevők és „nézők” közös élményévé teszi azt, amit a távoli idők kapcsán merő fantáziálásnak tűnik, az események többször vehettek volna másféle irányt is. Mindez persze nem érvényteleníti a megtörténtekeket és elfogadó leírásukat.

Ami pedig a másik megjegyzésemet illeti: a politikai aktorok szintjén „tartott” értelmezés problémája akár az iméntiekre is vonatkozhat, a politikus meditációja sem a múltra, hanem a jövőre irányul, és nemigen érdekli a „mi lett volna, ha” problémája. De itt másról is szó van. Mindaz, amit Csizmadia Ervin könyvében magyarázó tényezőként számba vesz, magának a politikai aktoroknak a „töprengési szférájába” tartozik. Vagyis ha a politikus, a politikai tanácsadó vagy a politizáló értelmiségi ma azon gondolkodik, hogy mi miért történik és történt, akkor azokat az elemeket tartja meghatározó tényezőknél, amelyekkel a könyvben is találkozunk, és amelyeket a komplexitás kapcsán próbáltam az imént összefoglalni. Ennyiben elemzése a „résztvevői megértés” klasszikus és empirikus mintáját követi, leírása ezért is olyan eleven és életszerű, szinte látjuk és tapintjuk az általa megidézett politikai színpad szereplőinek sorsát és drámáját.

Az eseményeket és magatartásokat befolyásoló okokat a szerző nem szűkíti le egyetlen, mégoly fontosnak tűnő motívumcsoportra vagy körülményre. Ez a komplexitásigény azzal jár, hogy két vonatkozásban mégis túlmegy az egyedi szereplők értelmezési horizontján. Egyrészt operál rejtett és negatív értéktartalmú pszichés motívumokkal (hatalomvágy, hiúság, félelem, féltékenység, utálat stb.), amelyeket köztudottan mindig csak a másiknak szokott tulajdonítani a politikai cselekvő is, miközben a többiek őt ugyanilyen másiknak tekintik. Másrészt térben és időben kiterjeszti az okok vizsgálatát, és ebből a mennyiségi teljességből igyekszik általános magyarázó elvekhez eljutni. Ez a két feltétel sem nyit azonban új horizontot, amely túlmutatna az aktorok értelmezési keretén, pedig meg lehetne kísérelni ebbe az irányba való lépéseket. Az ilyen törekvést persze gyakran éri az üres absztrakció és a teoretikus fantáziálás vádjá. Nem mintha nem létezne ilyen „betegség”, de „kórokozója” nem a „ténytelenség”. Az előbbi követője is túlmegy a tényeken, és magyarázata nem kevésbé konstrukció. Mert az aktorok lehetséges és feltételezett motívumainak (és kényszereinek) a számbavételével operál, ezt nagyon jól érti a politika iránt érdeklődő ember, hiszen ő is ilyeneken szokott töprengeni, legfeljebb nem ilyen átfogó ismeret birtokában.

A demokratikus ellenzék létezése meg-megújuló interpretációs küzdelem volt egyrészt magán az ellenzéken belül, másrészt a hatalom és az ellenzék között, továbbá más ellenzéki törekvésekkel szem-

ben a magyar társadalmi-politikai valóság legitim (és legális!) megnevezéséért. Csizmadia sokat ír erről; a monográfiában sok jelentős tanulmány, cikk, program, határozat és vita elemzése megtalálható. Ezek azonban tartalmi ismertetések és összevetések, azaz az aktorok szintjén maradnak, persze igen érdekesek és informatívak, de belezöldnek az eseménytörténetbe. A szavak itt a tettek előkészítői és értelmezői, amelyeket megvalósulásuk igazol. A demokratikus ellenzék története azonban egy alternatív politikai diskurzus kialakításáért folyt, amelynek sajátos eseményei, szakaszai, szereplői és törvényszerűségei voltak. Mindez azonban rejtve marad az adott interpretációs keretek között.

*

A politika történészeire vár a feladat, hogy a monográfia adatait (ki, mikor, hogyan és mit tett; mikor, mi és hogyan történt) elemezzék, kiegészítsék, esetleg cáfolják. Nem gondolom azonban, hogy kételkednünk kellene a könyv adatbázisában (korrekció persze mindig lehetséges), az eltérő értelmezések pedig a tudományos élet velejárói. Úgy vélem, hogy a könyvet viták fogják kísérni egy-egy esemény okát, következményeit vagy súlyát illetően, esetleg bizonyos részletek pontosítása céljából. Lehetséges azonban másféle értékelő kapcsolódás is a könyvhöz; a benne foglaltak „továbbvitele”, mintegy értelmező újragondolása. Ebben az értelemben szeretnék a továbbiakban négy megjegyzést fűzni a monográfiához.

Az első: az ellenzéki magatartás és az ellenzék (tömeg)bázisának a kérdése, ami a demokratikus ellenzék történetének és küzdelmeinek egyik legfontosabb problémája volt. Nevezetesen, a magyar ellenzék nem tömeges elégedetlenség élére állva, hanem éppen ennek hiányában élt és dolgozott. A tény súlyos dilemmákat okozott, a belőle adódó helyes következtetések levonásának feladata újra és újra megosztotta a mozgalmat. Ellenzékinek lenni ezért nemcsak politikai, hanem többszörösen is morális cselekedetet jelentett hazánkban az elmúlt évtizedekben. Vállalni kellett a politikai diktatúra üldözését, a zaklatásokat, a jogfosztást, az egzisztenciális ellehetetlenülést és a nyilvános megbélyegzést, amely izgága bolondoknak és amorális felforgatóknak állította be őket, vagyis ép eszük és morális tisztességük vonta kétségbe. Vállalni kellett a hatalomnak az értelmiséggel kötött kompromisszumából következő vákuumot, azaz a potenciális politikai szövetségesek távolságtartását, közömbösségét, rosszallását. Továbbá a kedvezőtlen külpolitikai konstellációt, a megrendíthetetlennek tűnő Szovjetunió tartós hazai befolyását, és végül a már említettényt, hogy nincs tömegbázis, legfeljebb támogató közvélemény, mert az emberek többsége csak morgolódott, de nem akart radikális politikai változásokat. Vagyis az általános bázisnélküliséget, a már-már kilátástalannak tűnő küzdelmet kellett vállalniuk.

A magyar demokratikus ellenzéknek is környékezte ezért a kelet-európai politikai nyomorúság egyik legpusztítóbb betegsége, a szek-

táság és a messianizmus. A mozgalom erejét dicséri, hogy a kór nem tudta legyőzni őket. Csak egy mozzanatát reprodukálták a nyomorúságos helyzetnek, azt is kényszeresen: a példaadást. Az államszocializmus összeomlásának közeledtéig azt tekintették legfontosabb feladatuknak, hogy felmutassanak egy „szokatlan” politikai-kulturális attitűdöt, a fennálló hatalom öncenzúramentes kritikáját és a félelemmentes politikai cselekedetek napi gyakorlatát. Egy ilyen magatartásnak pedig igen nagy a szimbolikus ereje. Azt hiszem, hogy a hatalom ezt pontosan tudta, ezért volt velük kapcsolatban a legfontosabb stratégiai cél az eljelentéktelenítés és az elszigetelés. Az interjúkban többen elmondták, hogy valójában nem is akartak politizálni, ez az „állapot” még alkatiilag is távol áll tőlük, egyszer csak azonban margóra, az intézményes kereteken kívülre kerültek, mert természetesnek vették azt, amit „illett” volna luxusnak és hatalmi kegynek tekinteni, a szabadgondolkodást és az autonóm politikai cselekvést. Mindennek kétségtelenül nagy volt az értelmiségi vonzereje, egyben azonban azt is jelzi, hogy miért volt mindez elősorban értelmiségi jelenség.

A második: a demokratikus ellenzék és más ellenzéki törekvések viszonya. A monográfia visszatérően elemzi az MSZMP-n belüli reformerekhez és a népi-nemzeti ellenzékhez való viszonyt; a kapcsolódásokat, a közös akciókat, a vitákat, az elválásokat. A monográfia jellegéből adódóan azonban más törekvések csak a demokratikus ellenzékhez való viszony szempontjából kerülnek bemutatásra. Egyetértek a szerzővel: mindkét ellenzéki törekvés története feldolgozásra és megírásra vár. Az értelmiség és a szakma nem sokkal többet tud róluk, mint a demokratikus ellenzékéről. Remélem, nem lesz félreérthető, amit mondok: ez a két törekvés volt az államszocializmus szó szerint vett politikai ellenzéke. Velük a hatalom vitázott és kiegyezett, egy-egy prominens képviselőjét pozícióba juttatta, törekvéseik egy részét még akceptálta is. A demokratikus ellenzékét pedig, bár-hogyan nevezte is, mindvégig politikai ellenségének tekintette, azaz minden eszközzel társadalmon kívülre igyekezett szorítani.

Az államszocializmust nem a demokratikus ellenzék „aknamunkája” robbantotta fel, és a másik két törekvés sem a rendszer szűgyenlős szolgálólánya volt. A politikai tettek, inkább mint más cselekedetek, a kényszerek és a lehetőségek terepén mozognak, ahol gyakran az a legjobb tett, ami a legkevesebb rosszal jár. Csak remélhetjük, hogy elkészülnek ezek a monográfiák is, és így végképp kikerülhet az összevetés a le- és felminősítésekéből, az értékelést pedig nem a jelenben folyó politikai versengés szabályai alakítják majd, hanem az összefolyamat tárgyilagos értelmezése. Mindez semmit nem von le abból a tényből, amit Csizmadia monográfiája bőszegesen dokumentál: a demokratikus ellenzék képviselői lépték át a politikai „Rubicont”, vállalták nézeteikért az üldözést is.

A harmadik: milyennek mutatkozik a Kádár-rendszer, az államszocializmus valósága ennek a történetnek a „háttérben”. Egyetlen összefüggésre szeretnék csupán rámutatni, amely ott „kavarog” a

könyv lapjain is, ám kevésbé tematizált vonása a korszaknak. Ez pedig a rendszer mély, mondhatni strukturális konzervativizmusa. A demokratikus ellenzék léte ebből a szempontból pontosan olyan, mint az a bizonyos lakmuspapír, jól mutatja, hogy milyen is volt ennek a cseppfolyós hatalmi közegnek a természete.

Mindenekelőtt mélységesen autoriter vonások jellemezték egészen a politikai gerontokráciáig és az ellenfelek aggálymentes morális „leminősítéséig”. Ezméit kanonizálta, amelyben „jótékonyan” olvadt össze a köznapi bornírtság és politikai dogmatizmus, gondoljunk a bipoláris világ gyakori emlegetésére. A status quot védő reflexei pedig olyan erősek voltak, hogy semmitől sem riadt vissza, ha ezt fenyegetve érezte. A demokratikus ellenzék „törpe kisebbsége” pedig éppen ezeken a pontokon kritizált és támadott: politikai egyenlőség, függetlenség, szabad szellem, individualizmus. Vagy gondoljunk a konkrétabb politikai elvekre és praxisra: az áru- és pénzellenességre, a lefelé nivelláló „melós” egyenlőségre, a világkultúrával és -tudománnyal szembeni gyanakvásra, a kollektivismus bornírtságaira. A hatalom kétségtelenül nem hirdette a klasszikus konzervatív eszméket (isten, nemzet, család, szabad vállalkozás), de intézményei, szellemisége és érvelési módja konzervatív nézőpontból nem sok kívánivalót hagytak maguk után.

Mindez talán magyarázat arra a közismert „titokra” is, hogy miért nem volt a Kádár-rendszernek konzervatív ellenzéke. Azt hiszem, hogy egy ilyen törekvés semmivel sem lett volna hitelesebb, mint a (világ)forradalmi retorikával előadott hatalomféltés és tekintélytiszteltet. Vagy egy „lépéssel” még tovább: a rendszerváltozás utáni konzervatív törekvéseket és identitásokat is messzemenően befolyásolja ez a zavarba ejtő tény. Még pontosabban, lehet-e úgy ma hatásosan konzervatív politizálást folytatni, hogy a kádárizmus nyilvánvaló konzervativizmusát és mindennek a tömeges tapasztalatát nem létezőnek tekintik?

Utolsó „továbbgondoló” megjegyzésem egy szakmát érintő reflexió. Csizmadia monográfiája ugyan mozgalmotörténet, de egyben tudósítás a nem létező magyar politológia létezéséről. A történet „másik ága” közismert: a tudományos szocializmus (valamint összes „rokon- és testvértudománya”) nem egyszerűen csak marxista politikatudomány kívánt, illetve kényszerült lenni, hanem új és alternatív diszciplína. Az „eredmény” közismert: szánalmas apológia vagy érdektelen (vagy talán mégis érdekes?) leírások időben és térben távoli politikai eseményekről. Mindennek az oka is jól tudható: a hatalom éppen a politikatudomány eminens témáit helyezte tabu alá, illetve írta elő a „tudományos” konklúziókat. (Ön)cenzúramentes politológiai elemzések ezért csak ellenzékben és emigrációban, azaz a rendszer intézményein kívül készülhettek és jelenhettek meg, vagy esetleg akkor, ha „homokszem” került a gépezetbe. Mindez nem jelenti azt, hogy más (legális) társadalomtudományokban nem születtek figyelemre méltó politikai témájú írások, csak éppen a születésüket a kimondhatóság határainak tágítási kényszere szorította és de-

formálta. Konrád György és Szelényi Iván írják le „Az értelmiség újta az osztályhatalomhoz” című könyvük bevezetőjében, hogy milyen euforikus érzés volt a politikai (ön)cenzúramentes tudományos gondolkodás átélése, ami persze minden társadalomtudományi és politológiai gondolkodásnak elemi feltétele lett volna.

Csizmadia monográfiája a magyar demokratikus ellenzék sok fontos teoretikus és elemző művét bemutatja, vagy legalábbis utal rájuk abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszottak a mozgalom életében. Ezek a munkák kétségtelenül a magyar politológia egyik markáns vonulatát alkotják, egy majdan megírandó magyar politológiai történet integráns részét képezik. Azt már majd ezek a feldolgozások fogják feltárni, hogy milyen tudományos törekvések jellemezték őket, vagy mennyire hatott rájuk is a helyzet, nevezetesen a politizálási kényszer, illetve a nyílt vitákat és bírálatokat háttérbe szorító politikai represszió.

*

A szerző azt írja az interjúkötet bevezetésében, hogy 1985-ig nem hallott a demokratikus ellenzék létezéséről, és '86-ban kezdett hozzá a történetük megírásához. Vagyis amikor hozzáfogott, még nem tudhatta, hogy lesz-e a készülő könyvének legális magyar kiadója. Azóta más politikai világban élünk, fokozatosan szétváltak és differenciálódtak a politikusi és a tudósi szerepek, látjuk ezt a demokratikus ellenzék hajdani szereplőinél is. Pár éve a magyar politológia is megkezdte a legális akadémiai diszciplína szokásos és unalmas hétköznapi életét, amely már nem a hősök és a gyávák, a kizártak és a bezártak, az üldözöttek és a félreállók, az akkoramondók és a csendesszavúak életéről szól, hanem a társadalmi-politikai valóságot sokféle módon értelmező tudósközösség tagjainak teljesítményéről és vitáiról. És ez már nem politikai okvetetlenkedéseivel vagy akarnokságaival szolgálhat önmagán túli célokat, hanem a tudományos kultúra fejlesztése, ápolása és terjesztése révén. Csizmadia Ervin monográfiája kétségtelenül komoly hozzájárulás ehhez a feladathoz. Könyve megjelenése után sem a Kádár-korszakról, sem a demokratikus ellenzékéről valóban nem lehet úgy írni és beszélni, mint korábban, minimum olvasni kell és vitatkozni vele.

A magyar politikatudomány válogatott bibliográfiája

1995. második negyedév

Összeállította: Markella Károlyné

Államférfiak. Akik megváltoztatták a világot. Bp.: Pesti Szalon 1995.

BÖRÖCZ József (David A. Smith [ed.])
A New World Order? Greenwood Press. Praeger Publ. 1995.

CSIZMADIA Ervin
A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). 1-3. köt.
Bp.: T-Twins 1995.

FULLERTON, Maryellen–SIK Endre–TÓTH Judit (eds.)
Refugees and migrants: Hungary at a crossroads.
Bp.: Institute for Political Science of the HAS 1995.

G. MÁRKUS György
A szociáldemokrácia két modernitás között.
Bp.: Villányi úti Konferenciaközpont 1995.

GALLÓ Béla–HÜLVELY István (szerk.)
Szuverenitás – nemzetállam – integráció.
Bp.: MTA Politikai Tudományok Intézete 1995.

GAZSÓ Ferenc–STUMPF István (szerk.)
Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón. Bp.: Ezredvég Alapítvány 1995.

- GERŐ András (ed.)
Modern Hungarian society in the making. Bp.: CEU Press 1995.
- GLATZ Ferenc (szerk.)
Europäische Visionen. Bp.: Europa Institut 1995.
- GOMBÁR Csaba–HANKISS Elemér–LENGYEL László–
VÁRNAI Györgyi (szerk.)
Kérdőjelek. A magyar kormány, 1994–1995. Bp.:
Korridor Politikai Kutatások Központja 1995. (Korridor könyvek)
- GOMBÁR Csaba–HANKISS Elemér–LENGYEL László–
VÁRNAI Györgyi (eds.)
Question marks. The Hungarian government, 1994–1995. Bp.:
Korridor Centre for Political Research 1995. (Korridor books)
- HITSEKER Mária (szerk.)
Politikai filozófiák enciklopédiája. Bp.: Kossuth K. 1995.
- HUSZÁR Tibor (vál., összeáll.)
Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.
Bp.: 1956-os Intézet, Osiris–Századvég 1995.
- KENDE Tamás (szerk.)
Európai közjog és politika. Bp.: Osiris–Századvég 1995.
(Osiris tankönyvek)
- KÉRI László–PETSCHNIG Mária Zita
24 évszak. Bp.: Intera 1995.
- KURTÁN Sándor–SÁNDOR Péter–VASS Sándor (szerk.)
Magyarország politikai évkönyve 1995. Demokrácia Kutatások
Magyar Központja Alapítvány, Budapest 1995.
- LENDVAI, Paul
Honnan – hová? Gondolatok a közép- és kelet-európai változásokról.
Bp.: Pesti Szalon 1995.
- MÁDL Ferenc
Az európai örökség útjain. Beszédék, előadások, tanulmányok,
interjúk 1990–1994. Bp.: Athenaeum Ny. 1995.
- Magyarország, 1994. Beszámoló a társadalom és a gazdaság
főbb folyamatairól. Bp.: KSH 1995.
- MISZLIVECZ Ferenc
Vadkelet-party. Szombathely: Savaria Univ. Pr. 1995. (Átiratok)

NANOVSKY György (szerk.)

Oroszország – tények és adatok. Bp.: Teleki Alapítvány 1995.

PALÁNKAI Tibor

Az európai integráció gazdaságtana. Bp.: Aula 1995.

PERESZ, Simon

Az új Közel-Kelet. New York; Bp.; Jeruzsálem: Múlt és Jövő K. 1995.

POMOGÁTS Béla

Kárpát-medencei körkép. Bp.: Pesti Szalon 1995.

REISCHAUER, Edwin O.

Japán története. Bp.: Maecenas 1995.

RÉVÉSZ Sándor

Antall József távrolól. 1932–1993. Bp.: Sík K. 1995.

RÓBERT Péter–SÁGI Matild–UTASI Ágnes–KOVÁCH Imre

A középosztályok nyomában. Bp.: MTA Politikai Tudományok Intézete 1995. (Polgárosodás-tanulmányok)

ROMSICS Ignác

Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században.
Bp.: Teleki Alapítvány 1995.

SCRUTON, Roger

Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék. Bp.: Osiris 1995.

TRANG, Duc V. (ed.)

Corruption and democracy. Bp.: Institute for Constitutional and Legislative Policy. 1994.

VAJDA Mihály

A fasizmusról. Politikai-szociológiai tanulmány. Bp.: Osiris 1995.

VAJDA Tünde (vál. és utószó)

Konzervatív szemmel '94. Válogatott írások.
Bp.: Batthyány Alapítvány: Windsor K. 1995.

VITÁNYI Iván

Rendszerváltástól kormányváltásig.
Szombathely: Savaria Univ. Pr. 1995. (Átiratok)

Lezárva: 1995. július 20.

ABSTRACTS

ANGELUSZ, RÓBERT-TARDOS, RÓBERT

A BACKGROUND PILLAR OF ELECTORAL BEHAVIOUR

While literature on electoral behavior in Hungary tends to agree on the pivotal role of the generational factor and religion and treat the significance of social stratification as a more controversial issue, ex-party-membership (belonging to the HSWP, the former Communist party) as a latent determinant has received much less attention. This negligence seems unjustified in the light of the few data related to this factor as regards both the 1990 and the 1994 elections. Analyses, in fact, prove to place it second or third among the studied objective determinants, and it stands out even more concerning the affiliation to the largest left-wing party, the HSP (Socialist Party).

The 1994 elections, won by HSP at a large margin, attached special relevance to this issue. The three-wave panel study, serving as a basis of the authors' study, has revealed manifold data on ex-party-membership (including spouse's membership, too). A significantly larger part of the population than usually estimated have turned out to be ex-party-members (or their spouses). Among certain strata (such as middle-aged or older cohorts of managers, professionals) taking special role in processes of political opinion formation, these figures reach a particularly high level (in certain cases even forty-fifty per cent). Based on findings proving the strong impact of family ties in party preference, as well, the authors point out some significant (direct and indirect) effects of former political commitment.

BÖRÖCZ, JÓZSEF

A FEIGNED MAJOR TRANSFORMATION?

Informal way out of state socialism

In the countries of our region there had been a societal experiment going on for four and a half decades following World War II. In this framework state authority guaranteed the development and survival of the so-called socialist ownership at first by open, and subsequently

by increasingly covert violence. This form of ownership and the socio-political system linked to it were created by military conquest and its maintenance depended on two external factors: its political-strategic element linked the societies of our region to the state-socialist imperial centre, whereas its economic component to the key actors of world economy. The present transformation has begun mostly under the influence of external factors: the resources available to the state-socialist imperial centre abated, the empire collapsed, and West European integration has tangibly started to develop. In this respect the internal transformation of certain East Central European societies can be interpreted as such a reflex of adjustment which was provoked by the fundamental reorganisation of the big power logic of the inter-state system. Thus the starting point is the elimination of state socialism as a systemic principle, which can be traced back to the collapse of the state socialist external system of dependence. However, this fact in itself offers little basis for the direction of transformation and for its socio-morphological specificities.

In this paper it is studied how turning away from state socialism takes place in the field of ownership relations. At first the institutional alternatives of the removal of state dominance are surveyed at any of the state socialist economies right at the outset, in other words, pretending for the sake of analysis only as if there were only the institutional interrelationships deriving from the generic model of state socialism, then an attempt is made to analyse the experiences of the first two and half years of the transformation of ownership in Hungary with the help of this set of concepts. Finally I venture to project a few suppositions concerning the presumable socio-morphological consequences of the informal way out of state socialism.

BRUSZT, LÁSZLÓ

WHY ON EARTH WOULD EASTERN EUROPEANS SUPPORT CAPITALISM?

The paper contrasts two diametrically opposing views on the relationship between democratization and economic development in Eastern Europe. It bridges the gap between the macro-political arguments of these two approaches and their assumptions concerning the micro-foundations of individual postures with regard to capitalist development based on the analysis of the results of a comparative survey research done in 11 new democracies in Central and Eastern Europe. According to the results of the analysis, support for capitalism is not a direct function of economic performance, and besides the lack of alternatives, it is mainly trust in political actors and institutions, that forms the basis of support for the new socio-economic regime.

KOVÁCS, ÉVA

“HERE IT IS AND HERE IT ISN'T.”

Excluding procedures in the Hungarian dispute on the issue of historical justice, 1990-1992.

In Hungary public debate on historical justice has been going on since 1989. The present paper analyses the discourses in the media of the ‘peak period’ between 1990 and 1992 with the method of Foucault’s discourse analysis. Topics to be analysed contain the dispute on the issue of historical justice, the Dunagate scandal, the Justitia plan, the Zétényi-Takács bill, Kónya’s paper, the Small-holders’ X-raying, on the modernisation of the secret services, and disputes about the agents of department III/III.

The analysis has shown that historical responsibility and the topic of doing justice were separated at an early stage and emphasis was laid on *doing justice*. It was also proved that historical (moral) justice could not be operationalised by legislation, the institutionalisation of doing justice led to *challenging the legitimacy* of the new democratic institutions, further on the dispute over doing justice with legislation has degenerated into a *dispute on removing the communists*.

A further result of our study was that it turned out: though at the first sight the disputes on doing justice seemed to be *unlimited* discourses, strong exclusive procedures were hidden in them. Our study has focused on the most characteristic exclusive procedures of some subordinate discourses. The vehemence and redundancy of the discourse can be explained by the “*Here It Is and Here It Isn't*” discourse evolving around the list of agents. In fact disputes on doing justice took place in public while the list was known only by a limited group of those participating in the discourse, while everybody was referring to it. ‘*Circular*’ fear has become the driving force of the discourse.

CONTENTS

PAPERS

<i>Angelusz, Róbert-Tardos, Róbert: A Background Pillar of Electoral Behaviour</i>	5
<i>Böröcz, József: A Feigned Major Transformation</i>	19
<i>Bruszt, László: Why on Earth Would East Europeans Support Capitalism?</i>	41
<i>Kovács, Éva: "Here It Is and Here It Isn't." Excluding Procedures in the Hungarian Dispute on the Issue of Historical Justice, 1990-1992</i>	75

CONFERENCE

<i>Ferenc Fehér memorial conference</i>	
<i>Krokovay, Zsolt: The Principle of the Freedom of Speech in a System of Civic Rights</i>	

DISCUSSION

I. LIBERALISM IN HUNGARY

<i>Kiss, Endre: Forth and Back – Back and Forth, the Lesson of History Remains the Same</i> 99	
<i>Salamon, Konrád: Progress and Modernisation</i>	108
<i>Gerő, András: Honourable Board of Editors!</i>	113
<i>Tőkéczi, László: Answer</i>	116

II. ETHNOPOLITICS

<i>Kende, Péter: Ethnicity and Politics</i>	123
<i>Gombár, Csaba: Word Leads to Word</i>	128

ORIENTATION

<i>Enyedi, Zsolt: The Rationally Irrational Party</i>	139
---	-----

BOOKS

<i>Szabó, Márton: Twenty Years of the Hungarian Democratic Opposition. On Ervin Csizmadia's Book</i>	157
--	-----

NEWS	169
------------	-----

INFORMATION	179
-------------------	-----

ABSTRACTS	197
-----------------	-----